

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΤΑΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

(άρθρα 1984-1986)

η πορεία προς την αναθεώρηση
του Συντάγματος

παρατηρητής

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1986

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΤΑΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

(άρθρα 1984-1986)

η πορεία προς την αναθεώρηση του Συντάγματος

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΤΑΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

(άρθρα 1984-1986)

η πορεία προς την αναθεώρηση του Συντάγματος

παρατηρητής

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1986

Φωτοστοιχειοθεσία-εκτύπωση-βιβλιοδεσία: «Παρατηρητής» Ανώνυμη Εταιρία
εκδόσεων, Αλ. Σταύρου 15, τηλ. 927685, 938427, Θεσσαλονίκη

Κεντρική Διάθεση:

«Παρατηρητής», Αλ. Σταύρου 15, Θεσσαλονίκη, τηλ. 927685

«Παρατηρητής», Διδότου 39, Αθήνα, τηλ. 3600658, 3608527

Πρόλογος

1. Η θεωρία του Συνταγματικού Δικαίου έχει το προνόμιο και φέρει το βάρος να υποδέχεται και να αναδέχεται τις συνεχείς προκλήσεις της εκάστοτε πολιτικής συγκυρίας. Πρέπει ταυτοχρόνως να έχει συνείδηση του γεγονότος πως τα ερμηνευτικά της πορίσματα –οι ερμηνευτικοί της ισχυρισμοί– χρησιμοποιούνται όχι μόνο ως δικανικά, αλλά πολύ συχνά και ως πολιτικά επιχειρήματα: αυτό συμβαίνει βέβαια και με τους κλάδους του κοινού δικαίου, συμβαίνει, όμως κατεξοχήν στο πεδίο του Συντάγματος και του Συνταγματικού Δικαίου, γιατί το Σύνταγμα ως «νόμος πολιτικός» ρυθμίζει κατά τρόπο άμεσο και ρητό πολιτικές σχέσεις, δηλαδή πολιτικές αντιθέσεις.

Το πολιτικό γίγθесθαι, λοιπόν, που από ένα σημείο και μετά εκδηλώνεται και ως δίκαιοπαραγωγική διαδικασία αξιώνει θεωρητική ετοιμότητα και άμεσες παρεμβάσεις: Για την συνταγματική αξιολόγηση της πολιτικής συγκυρίας και για την προβολή θεωρητικών θέσεων πάνω σε καίριες όψεις του δικαιοπαραγωγικού, ερμηνευτικού και δικαιοδοτικού έργου.

Όλα αυτά μεγεθύνονται όταν οι πολιτικές εξελίξεις ενεργοποιούν την ίδια την (δευτερογενή) συντακτική εξουσία και θέτουν ζήτημα αναθεώρησης του Συντάγματος. Στην περίπτωση αυτή η στάση της θεωρίας απέναντι στην συγκυρία δοκιμάζεται με τον πιο έντονο τρόπο γιατί οδηγείται in extremis.

2. Διαμορφωνεται έτσι ένα κλίμα ιδιαίτερης πολιτικής ευθύνης της επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου που έχει ως μήτρα και ως κεντρικό σημείο αναφοράς την ιστορία· την ιστορική μνήμη που επιβάλλει μία διαρκή επαγρύπνηση για να διασφαλισθεί η λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος και η αμυντική λειτουργία του συντάγματος απέναντι στην κρατική εξουσία.

Το κλίμα αυτό μετασχηματίζεται σε βίωμα και ζωντανή παρουσία, γιατί η γενεολογία της ελληνικής επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου μέσω του Αλεξάνδρου Σβώλου φτάνει στον Αριστόβουλο Μάνεση και το Δημήτρη Θ. Τσάτσο.

3. Δεν ξέρω αν όσοι με τον ένα ή τον άλλο τρόπο μαθητεύουμε τα τελευταία χρόνια κοντά στον Αριστόβουλο Μάνεση και τον Δημήτρη Θ. Τσάτσο συγκρατούμε αυτό που συνήθως ονομάζεται επιστημονική «σχολή». Μιλώντας σε απολύτως προσωπικό τόνο μπορώ μόνο να πω ότι εγώ αισθάνομαι τον εαυτό μου ενταγμένο σ' αυτή τη σχέση μαθητείας. Σχέση μαθητείας και ως σχέση γόνιμης διαφωνίας με την έννοια που ο Δημήτρης Θ. Τσάτσος έχει σε πολλά γραπτά του δώσει στον όρο· κυρίως όπως για τη προσωπική μας σχέση όρισε την έννοια αυτή στον πρόλογο της υφηγετικής μου διατριβής (Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος, Θεσσαλονίκη 1984). Με κάποια καθυστέρηση τον ευχαριστώ και γραπτά.

4. Ενόψει αυτών των δεδομένων, που τα αντιλαμβάνομαι ως επιστημολογικές προϋποθέσεις, θα προσπαθήσω να εξηγήσω την απόφασή μου –ίσως υπερβολική– να συγκεντρώσω σ' ένα τόμο τα άρθρα μου που καλύπτουν την περίοδο από τις ευρωεκλογές του Ιουνίου 1984 μέχρι την ολοκλήρωση της αναθεώρησης του Συντάγματος τον Μάρτιο του 1986. Καταρχήν διευκρινίζω ότι πρόκειται μόνο για άρθρα ή σημειώματα που δημοσιεύθηκαν σε εφημερίδες («ΤΑ ΝΕΑ» και «ΤΟ ΒΗΜΑ»), στο περιοδικό «ΑΝΤΙ» καθώς και για μία συνέντευξη που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Θεσσαλονίκη». Τα συντριπτικά

περισσότερα κείμενα είναι δημοσιευμένα στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» και αποτελούν τη συμβολή μου στη στήλη «η τρίτη άποψη». Περιλαμβάνεται επίσης ένα αδημοσίευτο σύντομο κείμενο που είχε σταλεί για δημοσίευση στο «ΒΗΜΑ» λίγες ημέρες πριν την 9η Μαρτίου 1985 και είχε σαν θέμα τη λειτουργία του πολιτεύματος μετά την ενδεχόμενη επανεκλογή του Κ. Καραμανλή· η επικαιρότητα το ξεπέρασε αλλά νομίζω πως αξίζει να δημοσιευθεί γιατί διευκολύνει την ανάγνωση των άρθρων που αναφέρονται στην αναθεώρηση του Συντάγματος.

Στον τόμο αυτό επομένως δεν περιέχονται τα κείμενά μου αυτής της περιόδου που δημοσιεύθηκαν σε επιστημονικά περιοδικά, κυκλοφόρησαν αυτοτελώς ή περιλαμβάνονται σε συλλογικούς τόμους.

Αναδημοσιεύονται εδώ –μ’ άλλα λόγια– μόνο τα κείμενα εκείνα που γράφτηκαν για άμεση δημοσίευση. Ομολογώ επομένως ότι τα κείμενα αυτά παρακολουθούν τη συγκυρία και έχουν ως μόνη φιλοδοξία να παρέμβουν στην πολιτική (αλλά και δικαιοπαραγωγική και δικαιοδοτική) επικαιρότητα. Άρα δεν έχουν θεωρητικές αξιώσεις, κυρίως γιατί η θεμελίωση των απόψεων γίνεται πολλές φορές κατά τρόπο υπαινικτικό, χωρίς βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Αναπόφευκτη συνέπεια αυτής της φύσης των κειμένων είναι να υπάρχουν σε αρκετά σημεία επαναλήψεις επιχειρημάτων, αναγκαίες από την οικονομία κάθε άρθρου. Βέβαια φοβάμαι ότι έτσι κινδυνεύω να περιπέσω σε κάποιο είδος επιστημονικού ή μάλλον πανεπιστημιακού σχολαστικισμού· διευκρινίζω, λοιπόν, ότι δεν θεωρώ κείμενα με θεωρητικές αξιώσεις μόνο όσα δημοσιεύονται σε επιστημονικά περιοδικά και διαθέτουν βιβλιογραφική και νομολογική τεκμηρίωση καθώς κι’ όλα τα άλλα εξωτερικά γνωρίσματα ενός «επιστημονικού» κειμένου. Αφήνω ανοικτό το θέμα αυτό αποσαφηνίζοντας ότι πάντως εδώ συγκέντρωσα όσα κείμενα μου δημοσιεύθηκαν σε εφημερίδες και περιοδικά ευρείας κυκλοφορίας, δηλαδή κυκλοφορίας πέραν του κύκλου των ομοτέχνων.

5. Βέβαια, πρέπει να ομολογήσω ακόμη ότι για όλα σχεδόν τα

άρθρα που αναδημοσιεύονται εδώ υπάρχουν αντίστοιχα εκτενέστερα κείμενά μου που δημοσιεύθηκαν σε επιστημονικά περιοδικά ή συλλογικούς τόμους ή αντίστοιχες μονογραφίες μου που έχουν κυκλοφορήσει αυτοτελώς. Παρακαλώ λοιπόν, να μου συγχωρεθεί η μνεία αυτών των εργασιών μου που γίνεται κάτω από κάθε αναδημοσιευόμενο άρθρο. Παραπέμπω στις εργασίες μου αυτές όσους θέλουν να ελέγξουν με μεγαλύτερη αυστηρότητα την ακρίβεια και την αλληλουχία των συλλογισμών μου καθώς κι όσους θέλουν να βρουν τον σχετικό υπομνηματισμό. Ακριβώς, λοιπόν, επειδή παραπέμπω στις εργασίες μου αυτές οι άλλες βιβλιογραφικές αναφορές στον τόμο αυτό είναι τελείως ενδεικτικές.

6. Και τώρα η περίοδος. Γιατί θέτω ως αφετηρία τις ευρωεκλογές του 1984 και ως τέρμα την ολοκλήρωση της αναθεώρησης του Συντάγματος. Νομίζω ότι οι παραμονές των ευρωεκλογών έθεσαν με τον πιό οξύ τρόπο το πρόβλημα του χαρακτηρισμού του πολιτεύματος, της θέσης του Προέδρου της Δημοκρατίας και της λειτουργίας του Πολιτεύματος. Τα αποτελέσματα των εκλογών τότε απέτρεψαν ίσως την εκδήλωση μιάς συνταγματικής κρίσης, ήταν όμως το έναυσμα ενός έντονου και καθημερινού συνταματοπολιτικού προβληματισμού. «Επίδικο» αντικείμενο ήταν η επικείμενη διαδικασία εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας μετά το πέρας της πρώτης προεδρικής θητείας του. Κ. Καραμανλή που έληγε τον Απρίλιο του 1985, σε συνδυασμό με τις επικείμενες γενικές βουλευτικές εκλογές που πάντως είχαν ως έσχατο *terminus* τη συμπλήρωση της τετραετούς βουλευτικής περιόδου τον Οκτώβριο του 1985.

Η απόφαση του ΠΑΣΟΚ (της 9ης Μαρτίου 1985) να υποδείξει ως νέο Πρόεδρο της Δημοκρατίας τον Χρ. Σαρτζετάκη σήμανε το πέραςμα από την λανθάνουσα στη προφανή συνταγματικοπολιτική ένταση που άγγιξε τα όρια της ανοικτής κρίσης. Κύριος άξονας ήταν η διαδικασία εκλογής του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας και η προεκλογική αμφισβήτηση της νομιμότητας της από το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης.

Σ' ένα δεύτερο επίπεδο κινήθηκε παράλληλα και ταυτοχρόνως η πρόταση για αναθεώρηση του Συντάγματος και η πρώτη ενεργοποίηση τις σχετικές διαδικασίες (άρθρο 110 Σ.). Τα δύο ζητήματα αλληλοτροφοδοτήθηκαν. Βέβαια μετά τις βουλευτικές εκλογές της 2ας Ιουνίου του 1985 το θεωρητικό ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην αναθεώρηση του Συντάγματος που ως διαδικασία εξ ορισμού ιστορική αξίωνε ανάλογη (δηλαδή σοβαρή και διαρκή) θεωρητική αντιμετώπιση.

Η επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου βρέθηκε για περίοδο μεγαλύτερη από ένα χρόνο στο «μάτι» ενός πολιτικού «κυκλώνα», στην εστία μιάς πολιτικής έντασης που περιείχε πάμπολλες θεωρητικές προκλήσεις. Επρόκειτο, λοιπόν, για μία περίοδο επιστημονικής, επιστημολογικής και βέβαια πολιτικής δοκιμασίας. Δοκιμασίας επώδυνης στο μέτρο που οι ανάγκες της πολιτικής αντιδικίας υπαγόρευαν σε περισσότερες από μία πλευρές μεμονωμένες, αλλά πάντως άδικες και αδικαιολόγητες προκλήσεις και απαράδεκτες αμφισβητήσεις για τα κίνητρα και τα κριτήρια διαφόρων επιστημονικών απόψεων. Αυτά αφορούσαν κατά κύριο λόγο τη διαδικασία της εκλογής του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας και την αμφισβήτηση της νομιμότητας της μέχρι τις 2 Ιουνίου 1985. Αντίθετα, ο διάλογος για την αναθεώρηση του Συντάγματος κινήθηκε σε πίο χαμηλούς και χαλαρούς τόνους κυρίως μέσω των εφημερίδων, αλλά και σε διάφορα άλλα fora όπως η ένωση Ελλήνων Συνταγματολόγων και ορισμένες εκδηλώσεις ή σεμινάρια στα πλαίσια του Νομικού τμήματος του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

8. Αυτή τη περίοδο αποτυπώνουν και αξιολογούν —μάλλον, σ' αυτή τη περίοδο ανήκουν— τα κείμενα που ακολουθούν. Με την αναδημοσίευση τους αναδέχομαι τους κινδύνους που συνεπάγεται μια νέα πίο ψύχραιμη ανάγνωσή τους.

Μάρτιος 1986

E.B.B.

**I. ΤΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΑΠΟ
ΤΙΣ ΕΥΡΩΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 1985 ΜΕΧΡΙ ΤΙΣ 9 ΜΑΡΤΙΟΥ
1985**

1. Λειτουργία του Πολιτεύματος και πολιτικές εξελίξεις μετά τις ευρωεκλογές '84.

Από τη μετεκλογική αμηχανία στα συνταγματικά δεδομένα*.

*Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «ΑΝΤΙ» τεύχος 265/6-7-84. Για τα θέματα που πραγματεύομαι εδώ βλ. πιο διεξοδικά: Ε. Β. Βενιζέλος, Η επιρροή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στη λειτουργία του ελληνικού πολιτεύματος. Ενδεικτικές διαπιστώσεις και υποθέσεις, σε: Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Προβλήματα, πραγματοποιήσεις, προοπτικές (πρόλογος Δ. Ευρυγένης, επιμέλεια Π.Ν. Στάγκος), 1984, σελ. 337 επ., του ίδιου, Η διάλυση της Βουλής από το Σύνταγμα του 1975 στην αναθεώρηση του 1986, Δίκαιο και Πολιτική, 11/1986, σελ. 15 επ.

Η επιλογή του χρόνου διεξαγωγής των επόμενων βουλευτικών εκλογών, η έκβαση της προεδρικής εκλογής του Μαΐου 1985 και το εκλογικό σύστημα είναι οι τρεις συνταγματικοπολιτικές παράμετροι που εισέρχονται στο πολιτικό παίγνιο μετά τις ευρωεκλογές και τα γνωστά τους αποτελέσματα.

Στην κυβέρνηση, λοιπόν, που διαθέτει την απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία συγκεντρώνεται η πρωτοβουλία των προσεχών πολιτικών χειρισμών σε σχέση με τα τρία αυτά ζητούμενα, μετά τον «αφοπλισμό» της αρμοδιότητας του Προέδρου της Δημοκρατίας να διαλύσει την παρούσα Βουλή.

Σ' αυτό το όχι και τόσο προφανές και αυτονόητο συμπέρασμα καταλήγει μιά σφαιρική ανάγνωση της πολιτικής συγκυρίας μετά τις ευρωεκλογές και υπό το πρίσμα των σχετικών διατάξεων του Συντάγματος του 1975.

Ας γίνουμε, όμως, πιο αναλυτικοί:

Α. Το συνταγματικό θεμέλιο του προεκλογικού κλίματος και οι μετεκλογικές του συνέπειες.

Η «εφ' όλης της ύλης» πολιτική αναμέτρηση με αφορμή τις ευρωεκλογές τελείωσε μα ο «θερμός Ιούνιος» δεν προκάλεσε τις πολιτικές και συνταγματικές δονήσεις που προσιώνιζε η τεταμένη προεκλογική αντιπαράθεση. Όλο το προεκλογικό

σκηνικό είχε ξεπεράσει τη φαντασία του συντακτικού νομοθέτη. Το Σύνταγμα του 1975 δεν προβλέπει μία παρόμοια «γενική δοκιμή». Μία προκαταρκτική και ταυτόχρονα εξαιρετικά αποφασιστική πολιτική αντιπαράθεση. Η διεξαγωγή της βασιζόταν σε μια κοινή παραδοχή των δύο μεγάλων κομμάτων: Στη δυνατότητα πρόωρης διάλυσης της Βουλής του 1981 εάν τ' αποτελέσματα ήταν δυσμενή για την κυβερνητική πλειοψηφία, είτε με πρωτοβουλία του Προέδρου της Δημοκρατίας «λόγω προφανούς δυσαρμονίας —της— προς το Λαϊκόν αίσθημα» (άρθρ. 41 παρ. 1), είτε με πρωτοβουλία της Κυβέρνησης που διαθέτει την απόλυτη πλειοψηφία των βουλευτικών εδρών και μπορεί να επιβάλει τη διάλυση σύμφωνα με το άρθρ. 38 παρ. 1 εδ. β' —όπως ακριβώς έγινε και το 1981— υποβάλλοντας την παραίτησή της.

Η διάλυση της Βουλής, λοιπόν, ως ενδεχόμενη εξέλιξη ήταν η πρόκληση που η αξιωματική αντιπολίτευση απηύθυνε και η κυβερνητική πλειοψηφία αποδέχθηκε και ταυτόχρονα το συνταγματικό θεμέλιο του προεκλογικού κλίματος.

Ενδεχόμενο πίσω από το οποίο διαγραφόταν με σαφήνεια η σκιά των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας που κανένας δεν αμφισβήτησε και ο ίδιος φρόντισε έμμεσα αλλά με σαφήνεια να υπενθυμίσει τη στιγμή ακριβώς της ψηφοφορίας.

Η κυβερνητική πλειοψηφία —μέσα σ' αυτό το συνταγματικό πλαίσιο— δέχθηκε να «παίξει» την ίδια την πολιτική νομιμοποίηση της Βουλής του 1981 και του συσχετισμού δυνάμεων που η Βουλή αυτή αντανάκλασε. Η κυβέρνηση αποδέχθηκε έτσι ότι η νομιμοποίηση —η λαϊκή συναίνεση— ως πολιτικό φαινόμενο είναι τόσο δυναμικό και ρευστό που ακόμη και όταν δεν τυποποιείται σε συγκεκριμένες συνταγματικές διατάξεις και θεσμούς βρίσκει, άλλους —παράπλευρους— τρόπους για να αποκρυσταλλωθεί, όπως η διαδικασία ανάδειξης των Ελλήνων αντιπροσώπων για τη συνέλευση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

Προφανώς η κυβέρνηση γνώριζε κάτι που δεν έγινε τελείως σαφές στις σχετικές προεκλογικές αναλύσεις: Έπειτα από ένα τυχόν δυσμενές εκλογικό αποτέλεσμα αυτή θα είχε την πρωτοβουλία των κινήσεων. Θα είχε, για την ακρίβεια, την ευχέρεια της πρώτης κίνησης υποβάλλοντας αμέσως την παραίτησή της και ζητώντας τη διεξαγωγή εκλογών (άρθρ. 38 παρ. 1 εδ. β') πριν ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας αρχίσει τις διαβουλεύσεις που πρέπει να προηγηθούν της διάλυσης της Βουλής «λόγω προφανούς δυσαρμονίας προς το λαϊκό αίσθημα» (άρθρ. 41 παρ. 1).

Βασισμένο, λοιπόν, σ' αυτά τα θεσμικά δεδομένα το προεκλογικό κλίμα, είναι προφανές ότι ενίσχυε τη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας.

Όχι όμως —όπως είπαμε— γιατί από αυτόν εξαρτιόταν η διάλυση της Βουλής. Σε περίπτωση δυσμενούς αποτελέσματος αυτή ήταν δεδομένη με πρωτοβουλία, μάλλον, της ίδιας της κυβέρνησης. Η ενίσχυση της θέσης του Προέδρου εντοπιζόταν στην επιλογή του ακριβούς χρόνου διεξαγωγής των νέων εκλογών και στην επιλογή της κυβέρνησης που θα τις διεξήγαγε.

Η μέχρι σήμερα συνταγματική πρακτική μας προσφέρει ένα πολύτιμο προηγούμενο ως προς την κυβέρνηση που διεξάγει τις εκλογές. Το 1981 μετά την παραίτηση της κυβέρνησης Ράλλη σύμφωνα με το άρθρο 38 παρ. 1 εδ. β' και με στόχο τη πρόωπη διάλυση της Βουλής, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ξαναδιόρισε —και έκανε απολύτως ορθά— Πρωθυπουργό τον Γ. Ράλλη ως αρχηγό της «δεδηλωμένης» πλειοψηφίας στην υπό διάλυση Βουλή.

Δέχθηκε, λοιπόν, έτσι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας τότε —και προφανώς και για κάθε άλλη μελλοντική και παρόμοια περίπτωση— ότι η περιβόητη «αρχή της δεδηλωμένης» (άρθρ. 37 παρ. 2) ισχύει για κάθε περίπτωση διορισμού κυβέρνησης —παρότι το γράμμα του άρθρ. 38 παρ. 1 εδ. β' του έδινε την

ευχέρεια να την παρακάμψει. Εκείνο, επομένως, που θα είχε ιδιαίτερη σημασία ήταν η ευχέρεια του Προέδρου να προσδιορίσει τον ακριβή χρόνο των εκλογών —πράγμα που πρακτικά σημαίνει— η ευχέρειά του να συγκαλέσει τη Βουλή σε σύνοδο πριν τη διάλυσή της ή όχι.

Η σύνοδος αυτή θα είχε καθοριστική σημασία γιατί θα μπορούσε να καταλήξει στην ψήφιση ενός νέου εκλογικού νόμου. Αν η διάλυση γινόταν λόγω προφανούς δυσαρμονίας έπρεπε να γίνει αμέσως. Αν, όμως, η διάλυση γινόταν έπειτα από παραίτηση της κυβέρνησης, αυτή η ευχέρεια έμενε ανοικτή.

Σ' αυτά τα δύο —όχι αμέσως ορατά— σημεία εντοπιζόταν η ενίσχυση της θέσης του Προέδρου της Δημοκρατίας μέσα στο ιδιόρρυθμο προεκλογικό κλίμα.

Β. Μετεκλογικός «αφοπλισμός» των προεδρικών αρμοδιοτήτων

Η προεκλογική υπερένταση φαίνεται όμως να δίνει τη θέση της σε μία μετεκλογική αμηχανία. Τα εκλογικά αποτελέσματα δεν τεκμηριώνουν δυσαρμονία της Βουλής προς το λαϊκό αίσθημα. Τουλάχιστον αυτός ο ισχυρισμός δεν προβλήθηκε από κανένα κόμμα και, πάντως, δεν προβλήθηκε από την αξιωματική αντιπολίτευση. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας —σωστά— σιωπά. Ο Πρωθυπουργός και αρχηγός της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας έχει κάθε λόγο να επικαλείται αρμονία της Βουλής προς το λαϊκό αίσθημα και, βέβαια, δεν έχει κανένα απολύτως λόγο τώρα να προκαλέσει με την παραίτησή του διάλυση της Βουλής.

Με ποιούς συνταγματικούς όρους διαμορφώνεται, επομένως, το μετεκλογικό πολιτικό σκηνικό;

Δύο είναι τα κομβικά σημεία. Ο χρόνος και το σύστημα

διεξαγωγής των επομένων βουλευτικών εκλογών. Στα ζητήματα αυτά η σημερινή πολιτική συγκυρία, όπως υπάγεται στις συνταγματικές διατάξεις, δίνει μία πρώτη απάντηση.

Η προεκλογική ενίσχυση της θέσης του Προέδρου της Δημοκρατίας είχε μία αθέατη αλλά ενδιαφέρουσα πλευρά. Οριοθετούσε με τρόπο αυστηρό και συγκεκριμένο την αρμοδιότητα του Προέδρου να διαλύει τη Βουλή «λόγω προφανούς δυσαρμονίας προς το λαϊκό αίσθημα» (41 παρ. 1).

Αυτό που όλες οι πολιτικές δυνάμεις και ο ίδιος ο αρχηγός του Κράτους είχαν δεχθεί ή υπονοούσαν ήταν ότι προφανής δυσαρμονία μπορεί να διαγνωσθεί μόνο μέσα από μία γενική εκλογική διαδικασία, όπως στην προκειμένη περίπτωση οι ευρωεκλογές. Μόνο παρομοια εκλογικά αποτελέσματα μπορούσαν να ενεργοποιήσουν την προεδρική αυτή αρμοδιότητα που είναι εξαιρετικά σοβαρή αλλά και εξαιρετικά οριακή. Από την αντίθετη όψη όμως, αυτό σημαίνει ότι καμία άλλη μικρότερης διάστασης και λιγότερης σαφήνειας ένδειξη δεν αρκεί για να θεμελιώσει διάλυση της Βουλής λόγω προφανούς δυσαρμονίας.

Αυτό όμως —το ελάχιστο προσεγμένο προεκλογικό δεδομένο —σημαίνει πρακτικά ότι εφόσον η Βουλή του 1981 δεν βρίσκεται σε προφανή δυσαρμονία τον Ιούνιο του 1984 μετά τις ευρωεκλογές, δεν μπορεί να βρεθεί σε παρόμοια θέση μέχρι τη λήξη της περιόδου της τον Οκτώβριο του 1985, γιατί δεν προβλέπεται να μεσολαβήσει κάποια ανάλογη διαδικασία διάγνωσης της λαϊκής βούλησης.

Μ' άλλα λόγια, με βάση τα σημερινά δεδομένα η αρμοδιότητα του Προέδρου να διαλύσει τη Βουλή λόγω προφανούς δυσαρμονίας «αφοπλίζεται», πλέον, μέχρι τις επόμενες βουλευτικές εκλογές.

Δεν συμβαίνει, βέβαια, το ίδιο και με τις κυβερνητικές πρωτοβουλίες που μπορούν να οδηγήσουν σε διάλυση της Βουλής:

Η δυνατότητα της κυβέρνησης που διαθέτει την απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία να προκαλέσει διάλυση της Βουλής κατά το άρθρο 38 παρ. 1 εδ. β' δεν εξαρτάται από ρήτρες παρόμοιες μ' αυτές που οριοθετούν τις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας (προφανής δυσαρμονία, κυβερνητική σταθερότητα). Επομένως, σ' όλο το μελλοντικό διάστημα μέχρι τη λήξη της περιόδου της Βουλής του 1981—δηλαδή, μέχρι τον Οκτώβριο του 1985—η κυβέρνηση μπορεί να προκαλέσει διάλυση τη στιγμή που θα το επιλέξει.

Παρόμοια είναι τα δεδομένα και ως προς την ενδεχόμενη μεταβολή του εκλογικού συστήματος.

Η παρούσα πλειοψηφία της Βουλής μπορεί να μεταβάλλει το ισχύον εκλογικό σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής. Τυχόν αντιρρήσεις του αρχηγού του Κράτους —για να ελέγξουμε όλες τις θεωρητικές πιθανότητες— μπορούν στην πιο ακραία περίπτωση να οδηγήσουν στην αναπομπή του εκλογικού νομοσχεδίου και πάλι στη Βουλή. Η κοινοβουλευτική πλειοψηφία έχει όμως σήμερα την αριθμητική άνεση να το επιψηφίσει αμέσως. Είναι, μάλιστα, περιττό να σημειωθεί ότι στην περίπτωση αυτή διάλυση της Βουλής δεν θα ήταν συνταγματικά θεμιτή, για τους λόγους που είδαμε μόλις παραπάνω και μάλιστα επηυξημένους από τη διαφανή σκοπιμότητα μιάς παρόμοιας ενέργειας.

Γ. Οι επικείμενες προεδρικές εκλογές.

Η τρίτη παράμετρος.

Οι παρατηρήσεις που προηγήθηκαν προσλαμβάνουν τις πλήρεις διαστάσεις τους αν εισάγουμε στη συζήτηση μία ακόμη παράμετρο. Τις προεδρικές εκλογές της άνοιξης 1985 που είναι χρονικά δεδομένες. Μπροστά σ' αυτό το νέο θεσμικό στοιχείο τα υποθετικά εκλογικά ποσοστά που κυριάρχησαν προεκλογικά υποχωρούν και τη θέση τους παίρνουν οι υπαρκτοί αριθμοί των βουλευτικών εδρών στην παρούσα Βουλή.

Πολύ απλά και κάπως σχηματικά, τρεις είναι οι πιθανές εξελίξεις γύρω από τις επικείμενες προεδρικές εκλογές:

Πρώτη, η διάλυση της Βουλής με πρωτοβουλία της κυβέρνησης (αρθρ. 38 παρ. 1 εδ. β') πριν από την έναρξη της διαδικασίας εκλογής νέου Προέδρου της Δημοκρατίας.

Δεύτερη, η ανάδειξη Προέδρου από την παρούσα Βουλή με την ελάχιστη αναγκαία πλειοψηφία των 3/5 (180/300 βουλευτών) —που δεν διαθέτει μόνη της η κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

Τρίτη, η υποχρεωτική και άμεση διάλυση της Βουλής επειδή η διαδικασία της προεδρικής εκλογής θα αποβεί άγονη και στην τρίτη φάση της (τρίτη ψηφοφορία).

Και στις τρεις εκδοχές αυτού του παιγνίου η κυβερνητική πλειοψηφία έχει συνταγματικά την πρωτοβουλία των κινήσεων και των χειρισμών.

Ο όγκος των βουλευτών της είναι ο μοχλός για να προκληθεί η δεύτερη (ανάδειξη Προέδρου) και η τρίτη (άγονη ψηφοφορία—άμεση διάλυση της Βουλής) εκδοχή. Ενώ η προεκλογική της στάση και οι προτάσεις που θα υποβάλλει στο εκλογικό σώμα είναι βέβαια, στην απόλυτη ευχέρεια της εφόσον προηγηθούν ή προκληθούν —με δική της κατ' ουσία απόφαση— βουλευτικές εκλογές.

Αρκεί εδώ να σημειωθεί κάτι που σίγουρα δεν διαφεύγει από όλους τους πολιτειακούς παράγοντες. Η πολιτική νομιμοποίηση του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας θα εξαρτάται σε καθοριστικό βαθμό από το συσχετισμό των δυνάμεων που τον εξέλεξε και από τον τρόπο που διαμορφώθηκε η αναγκαία για την εκλογή του πλειοψηφία.

Με νέους συνταγματικούς όρους διαγράφεται, λοιπόν, η πολιτική συγκυρία στη χώρα μας μετά τα αποτελέσματα των ευρωεκλογών 1984. Περισσότερο «λογικούς» και «ήπιους» από όσα θα υπολόγιζε κανείς ακούγοντας τις προεκλογικές ιαχές.

«Λογικός» και «ήπιος» όμως, στην προκειμένη περίπτωση σημαίνει περισσότερο σύμφωνος προς τον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος, που έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά: την εξάρτηση της κυβέρνησης μόνο από την εμπιστοσύνη της Βουλής και την αποκλειστική της αρμοδιότητα να ασκεί τη γενική πολιτική της χώρας.

2. Η πολιτική συγκυρία και το Σύνταγμα*

*Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «ANTI» τεύχος 271/28-9-84. Για τα θέματα που αναφέρονται στο χαρακτηρισμό και τη λειτουργία του πολιτεύματος βλ. πό αναλυτικά, Ε. Β. Βενιζέλος. Ο χαρακτηρισμός του πολιτεύματος μετά τη συνταγματική πρακτική 1975—1985 και την πρόταση για αναθεώρηση, 1985. Για τα σχετικά με το εκλογικό σύστημα και τις εκλογικές περιφέρειες βλ. του ίδιου, Ο καθορισμός του εκλογικού συστήματος και των εκλογικών περιφερειών. Τα συνταγματικά όρια, σε: Γ. Αναστασιάδης—Ε. Β. Βενιζέλος—Γ. Κοντογιώργης, Το Εκλογικό σύστημα: Συνταγματικά όρια και πολιτική συγκυρία, 1985, σελ. 46 επ. Επίσης, του ίδιου, Το μέγεθος των εκλογικών περιφερειών. Ένα παραγνωρισμένο πρόβλημα, Δίκαιο και Πολιτική 4/1983 σελ. 239 επ.

Το Σύνταγμα ως παράμετρος της πολιτικής συγκυρίας

Η πολιτική συγκυρία αφού κόπασε η εκλογολογία κυριαρχείται πάλι —και θα εξακολουθήσει να κυριαρχείται για αρκετούς μήνες— από ένα πλέγμα αλληλένδετων προβλημάτων: Εκλογή νέου προέδρου της Δημοκρατίας, εκλογικό σύστημα και χρόνος διεξαγωγής των βουλευτικών εκλογών, μετεκλογικές προοπτικές για τη διαμόρφωση μιας κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας.

Το Σύνταγμα είναι, λοιπόν, σοβαρή παράμετρος αυτής της πολιτικής συγκυρίας για δύο κυρίως λόγους.

Έναν ελάσσονα λόγο. Η αναγωγή στο Σύνταγμα τροφοδοτεί τη μελέτη της πολιτικής σκηνής με ορισμένα κρίσιμα και σταθερά στοιχεία. Επιτρέπει να στηριχθούν οι ανάλογες πολιτικές αναλύσεις και οι συνακόλουθες πολιτικές προβλέψεις. Για παράδειγμα, διαφεύγει συνήθως ότι ο χρόνος της προεδρικής εκλογής προσδιορίζεται με σχετική ακρίβεια από το Σύνταγμα (άρθρ. 32 παρ. 1). Πρέπει να γίνει «ένα τουλάχιστον μήνα προ της λήξεως της θητείας του εν ενεργεία Προέδρου της Δημοκρατίας», δηλαδή πριν από τις 15 Απριλίου 1985. Ενώ, σε περίπτωση αδυναμίας να αναδειχθεί νέος πρόεδρος, οι βουλευτικές εκλογές σύμφωνα με τις σχετικές συνταγματικές προθεσμίες (άρθρ. 32 παρ. 4 και 41 παρ. 3) τοποθετούνται αναγκαστικά στο τελευταίο δεκαήμερο του Ιουνίου 1985.

Η «αντοχή» του Συντάγματος.

Ο μείζων, όμως, λόγος είναι η ίδια η διασταύρωση του Συντάγματος με την πολιτική συγκυρία που δοκιμάζει —για μια ακόμη φορά— την αντοχή και τη νομιμοποίησή του.

Το Σύνταγμα κάτω από περιστάσεις μεγάλης πολιτικής κινητικότητας, λειτουργεί με τρόπο πολύ πιο ορατό και σαφή από ο,τι συνήθως ως πεδίο πολιτικών διενέξεων και συγκρούσεων.

Από το 1975, λοιπόν μέχρι σήμερα έχει ενισχυθεί η ιστορική αντοχή και έχει διευρυνθεί σημαντικά η βάση αποδοχής του Συντάγματος, σε σύγκριση με την πολιτική στιγμή της ψήφισής του, τον Ιούνιο του 1975, μπροστά στα κενά έδρανα της τότε αντιπολίτευσης.

Το κύριο σημείο τριβής, οι αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας, έμεινε «επισημώς» ανενεργό, ενώ όλα τα άλλα «μέτωπα» και κυρίως όσα αναφέρονται στην άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων έμειναν αδρανή.

Η συνταγματική πολιτική των κομμάτων βεβαιώνει του λόγου το ασφαλές, ενώ η αναθεώρηση του Συντάγματος δεν έγινε ως τώρα βασικό πολιτικό σύνθημα κανενός κόμματος.

Η πλειοψηφική εκδοχή (1974—1984)

Το βασικό, λοιπόν, χαρακτηριστικό όλης αυτής της περιόδου είναι η ύπαρξη απόλυτης μονοκομματικής πλειοψηφίας στη Βουλή που παρέχει την «δεδηλωμένη» εμπιστοσύνη της προς την κυβέρνηση, παρά τις αποχρώσεις που εμφανίζονται.

Από το 1981 και μετά το πρώτο αυτό δεδομένο ενισχύεται και από ένα νεότερο δεδομένο: τη σαφή πολιτική επιλογή της κυβερνητικής πλειοψηφίας να λειτουργήσει υπό το ισχύον Σύνταγμα και μέσα στα όριά του, με σημείο αιχμής την απόλυτα ομαλή συνεργασία της κυβέρνησης με τον Πρόεδρο της

Δημοκρατίας. Επιλογή που είχε το μεγάλο προσόν να προβάλει την θεσμική σταθερότητα και να αποφεύγει συνταγματικοπολιτικές οξύτητες.

Η επιλογή αυτή σημαίνει, όμως, ότι το Σύνταγμα δεν αγγίζει τις ακραίες δυνατότητές του. Δεν δημιουργούνται μείζονες πολιτικές εντάσεις γύρω από την ερμηνεία και την εφαρμογή των συνταγματικών διατάξεων και έτσι δεν υπάρχει λόγος να ενεργοποιηθούν οι οριακές αρμοδιότητες του Προέδρου. Αντίθετα, η σχέση Προέδρου της Δημοκρατίας και κυβέρνησης κύλησε ομαλά και τροφοδότησε σποραδικά μόνο δημοσιογραφικά σχόλια.

Το κρίσιμο ερώτημα

Το ερώτημα, λοιπόν, που τίθεται είναι: θα εξακολουθήσουν να υπάρχουν τα παραπάνω δεδομένα μετά τις επόμενες βουλευτικές εκλογές και μετά την εκλογή του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας ή όχι;

Ερώτημα που έχει μείζονα σημασία στο μέτρο που το Σύνταγμα του 1975 δεν έχει αποκαλύψει ακόμη όλες του τις πτυχές· δεν έχει εμφανίσει όλες τους τις εκδοχές και όλα τα ερμηνευτικά προβλήματα που μπορεί να κρύβουν οι σχέσεις Προέδρου—Κυβέρνησης και κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας.

Αυτά τα ενδεχόμενα συνδέονται όμως άμεσα και με τον χρόνο διεξαγωγής των βουλευτικών εκλογών και με την έκβαση της εκλογής του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας και με τους πιθανούς μετεκλογικούς χειρισμούς.

Και τα τρία αυτά σημεία είναι μοχλοί ικανοί να επηρεάσουν αποφασιστικά την τελική διαμόρφωση του συσχετισμού των πολιτικών δυνάμεων.

Η Προεδρική εκλογή

Ο συνδυασμός δύο συνταγματικών ρυθμίσεων —της αναγκαίας πλειοψηφίας των, τουλάχιστον, 180 βουλευτών για την εκλογή Προέδρου από την παρούσα Βουλή και της υποχρεωτικής διάλυσης της Βουλής στην περίπτωση που δεν συγκεντρωθεί στην τρίτη ψηφοφορία αυτός ο αριθμός ψήφων —οδηγεί στο εξής απλό συμπέρασμα που είναι σκόπιμο να βρεί τη θέση του στις σχετικές αναλύσεις: Η συζητούμενη πάλι διεξαγωγή των βουλευτικών εκλογών πριν από την εκλογή Προέδρου μάλλον δεν πρόκειται να μεταβάλλει τα βασικά στοιχεία που συνθέτουν σήμερα την εικόνα της προεδρικής εκλογής.

Για τον σχηματισμό της αναγκαίας πλειοψηφίας των 180 βουλευτών θα είναι και πάλι αναγκαία η σύμπραξη των κομμάτων που θα πρέπει να συμμετάσχουν και στην παρούσα Βουλή για την ανάδειξη Προέδρου της Δημοκρατίας. Αυτό λέει η πιο απλή και μετριοπαθής πιθανολόγηση των εκλογικών αποτελεσμάτων, που δεν πρόκειται λογικά να εξοπλίσουν κανένα κόμμα με πλειοψηφία 180 εδρών.

Επιπλέον, όμως, η διεξαγωγή των βουλευτικών εκλογών πριν από τον Απρίλιο 1985 δεν αποτρέπει ούτε πολιτικά ούτε νομικά το ενδεχόμενο μιας νέας διάλυσης της Βουλής, και διεξαγωγής και πάλι βουλευτικών εκλογών, αν στην τρίτη ψηφοφορία δεν συγκεντρωθεί για οποιοδήποτε λόγο η αναγκαία πλειοψηφία των 180 βουλευτών (άρθρ. 32 παρ. 4). Νέες αλλεπάλληλες εκλογές που θα διαθέτουν μάλιστα ένα διπλό «προσόν»: Πρώτον, τη δυνατότητα για «διόρθωση» των εκλογικών αποτελεσμάτων που θα έχουν καταγράψει οι μόλις προηγούμενες βουλευτικές εκλογές, αν αυτά δημιουργούν προβλήματα κυβερνητικής σταθερότητας με την πιθανότητα να διαμορφωθεί όλη η συνακόλουθη εκλογική ψυχολογία της «χαμένης ψήφου» ή έστω της πιο «αποτελεσματικής», τη φορά αυτή, ψήφου.

Δεύτερον, τη δυνατότητα να εκλεγεί πλέον, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ακόμα και με σχετική πλειοψηφία στην τρίτη ψηφοφορία που θα διεξαχθεί στη νέα Βουλή (άρθρ. 32 παρ. 6).

ΈΑρα η πρόταξη των βουλευτικών εκλογών το πιθανότερο είναι να οδηγήσει σε απλή αναπαραγωγή των σημερινών δεδομένων στα οποία θα προστεθούν τα άλλα δύο ενδεχόμενα που σημειώσαμε και τα οποία προφανώς ενισχύουν τη θέση των κομμάτων που η σύμπραξη τους είναι και σήμερα αναγκαία για το σχηματισμό της πλειοψηφίας των 180 βουλευτών.

Ο σημερινός συσχετισμός των κοινοβουλευτικών δυνάμεων και οι προβλέψιμες μεταβολές του αναθέτουν τον καίριο αυτό ρόλο στο κόμμα της σημερινής πλειοψηφίας.

Από τον παραπάνω συλλογισμό έχει βέβαια, αφαιρεθεί η πολιτική επιρροή που θα ασκήσει το ζήτημα της Προεδρίας στις βουλευτικές εκλογές εάν αυτές προηγηθούν. Αφαίρεση θεμιτή εφόσον η αβεβαιότητα, ως προς τα εκλογικά αποτελέσματα, δεν θα επιτρέψει μία σαφέστερη τοποθέτηση των κομμάτων. Η σχετική αυτή ασάφεια σίγουρα θα επιδιωχθεί και από τον σημερινό Πρόεδρο της Δημοκρατίας, μια που θα είναι αναγκαία για να τηρήσει στοιχειώδεις αποστάσεις από την προεκλογική αντιπαράθεση.

Η νομιμοποίηση του Προέδρου.

Ανεξάρτητα, πάντως, από την πραγματική υπόσταση των παραπάνω υποθέσεων, σίγουρο είναι ότι η διαδικασία εκλογής του προέδρου έχει ήδη αρχίσει εφόσον έχουν ήδη αρχίσει να διαμορφώνονται τα κριτήρια ερμηνείας του αποτελέσματός της.

Η παραδοξολογία αυτή βασίζεται σε μία λανθάνουσα πτυχή της σχετικής συζήτησης: Κατά το Σύνταγμα, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκλέγεται σύμφωνα με μία συγκεκριμένη διαδικασία και εφόσον συγκεντρώσει ορισμένες ψήφους, για να ασκεί τις συγκεκριμένες αρμοδιότητές του.

Η απλή αυτή ταυτότητα, όμως, δεν ισχύει. Οι προεδρικές αρμοδιότητες οριακές και ικανές να δημιουργήσουν οξύτατα συνταγματικοπολιτικά προβλήματα και να ανακόψουν την εφαρμογή ενός κυβερνητικού προγράμματος, δεν θεμελιώνονται στο τυπικό γεγονός της εκλογής του Προέδρου με μια (αυξημένη κατ' αρχή) κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

Εξαρτώνται από την πολιτική νομιμοποίηση του Προέδρου της Δημοκρατίας τη δεδομένη στιγμή, από την επιρροή που ασκεί το συγκεκριμένο πρόσωπο και το πολιτικό «προφίλ» που έχει σχηματίσει, από την εξέλιξη της συγκυρίας, από τη διαμόρφωση του συσχετισμού των πολιτικών δυνάμεων, σε μία μεσοπρόθεσμη προοπτική που μπορεί να εξελιχθεί πολύ διαφορετικά από ό,τι τη στιγμή της εκλογής του Προέδρου.

Επομένως το εύρος της Προεδρικής πλειοψηφίας είναι σημαντική παράμετρος για τη λειτουργία του πολιτεύματος. Ένα πλατύ φάσμα υπέρ του Προέδρου που θα εκλεγεί τελικά, λειτουργεί μάλλον θετικά. Αποστασιοποιεί τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας· τον απομακρύνει από την τρέχουσα πολιτική αντιπαράθεση και καθιστά —πολιτικά— ακόμη πιο οριακές και δυσκίνητες τις αρμοδιότητές του εκείνες, που είναι κοινοβουλευτικά προβληματικές.

Ο χρόνος διεξαγωγής των εκλογών

Το «σε ό,τι μας αφορά» από το οποίο εξαρτήθηκε η επαλήθευση της πρόσφατης Πρωθυπουργικής δήλωσης για τον χρόνο των εκλογών θέτει με νέους όρους το πρόβλημα.

Ποιό είναι το συνταγματικό έρεισμα και ποιο το πολιτικό νόημα αυτής της μικρής αλλά σημαντικής φράσης;

Η αίρεση αυτή δεν μπορεί σίγουρα να σημαίνει ότι η κυβέρνηση αναγνωρίζει πλέον στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας το αποκλειστικό δικαίωμα για τυχόν πρόωπη διάλυση της Βουλής.

Συνταγματικά, κάτω από τα σημερινά πολιτικά δεδομένα, για όλους τους λόγους διάλυσης της Βουλής είναι αναγκαία η σύμπραξη της κυβέρνησης. Ο μόνος λόγος που θα μπορούσε θεωρητικά να λειτουργήσει ερήμην της, η δυσαρμονία προς το λαϊκό αίσθημα, «αφοπλίστηκε», μετά τις Ευρωεκλογές.

Άρα, το «σε ό,τι μας αφορά» δεν μπορεί παρά να σημαίνει επιφύλαξη για επανεκτίμηση του θέματος από την κυβέρνηση, που έχει τη σχετική ευθύνη κατά το Σύνταγμα, εάν και εφόσον μεταβληθεί η πολιτική συγκυρία.

Με τον τρόπο αυτό είναι προφανές ότι σχετικοποιείται, σε τεράστιο βαθμό, η πρωθυπουργική δήλωση. Ταυτόχρονα, όμως, αντιστρέφεται το πολιτικό βάρος του αιτήματος για πρόωρες εκλογές και περνά τώρα στην αντιπολίτευση.

Το εκλογικό σύστημα

Όλα όσα σημειώσαμε μέχρι εδώ για την ανάδειξη του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας και για τον προσδιορισμό του χρόνου διεξαγωγής των βουλευτικών εκλογών συναρτώνται άμεσα με το περιβόητο ζήτημα του εκλογικού συστήματος.

Η υπαγωγή των σχετικών δημοσιογραφικών πληροφοριών στο Σύνταγμα προκαλεί τις ακόλουθες άμεσες αντιδράσεις: Πρώτα πρώτα είναι δεδομένο ότι η επιλογή του εκλογικού συστήματος από τον κοινό νομοθέτη, δηλαδή από τη Βουλή, δηλαδή από την εκάστοτε κοινοβουλευτική πλειοψηφία δεν είναι ελληνική ευρεσιτεχνία.

Συμβαίνει και σε πολλές άλλες χώρες που τα Συντάγματα τους επιφυλλάσονται στο σημείο αυτό και αναθέτουν τη ρύθμιση του ζητήματος στο νόμο. Πράγματι, όμως, ο καθορισμός του εκλογικού συστήματος είναι η πιο ωμή και άμεση θεσμική παρέμβαση στη διαμόρφωση της βούλησης του εκλογικού σώματος. Στον μετασχηματισμό της λαϊκής ψήφου σε βουλευ-

τικές έδρες. Κατά συνέπεια, κάθε καχυποψία και κάθε ευαισθησία είναι απόλυτα δικαιολογημένη.

Ισότητα της ψήφου και κυβερνητική σταθερότητα

Η διάταξη του άρθρ. 54 παρ. 1 που δίνει αυτή την ευχέρεια στην κοινοβουλευτική πλειοψηφία δεν είναι μία διάταξη που αναθέτει την ρύθμιση του θέματος εν λευκώ.

Ενταγμένη καθώς είναι σε ένα ολόκληρο πλέγμα διατάξεων, οριοθετείται από δύο αρχές που διέπουν την επιλογή του εκλογικού συστήματος.

Η πρώτη αρχή είναι η αρχή της ισότητας της ψήφου (άρθρ. 51 παρ. 3, 1 παρ. 2 και 4 παρ. 1).

Αρχή που οδηγεί αυτόματα στην επιλογή της απλής αναλογικής. Η αρχή όμως, αυτή μετριάζεται από μία άλλη αρχή ή μάλλον επιδίωξη που διέπει τις σχετικές συνταγματικές διατάξεις. Την διευκόλυνση της κυβερνητικής σταθερότητας.

Επιδίωξη που το Σύνταγμα ρητά ομολογεί στο άρθρ. 41 παρ. 1, ως λόγο διάλυσης της Βουλής και, σαφέστατα υπονοεί, στο άρθρ. 84 παρ. 6. Τα ερωτήματα λοιπόν, γύρω από το εκλογικό σύστημα μετασχηματίζονται σε ένα και μόνο πρόβλημα: Μέχρι ποιου βαθμού είναι Συνταγματικά θεμιτή η κάμψη της ισότητας της ψήφου χάριν της κυβερνητικής σταθερότητας;

Το πρόβλημα, μάλιστα, αυτό έχει στην Ελλάδα μία πρόσθετη και ιδιαίτερα σημαντική διάσταση που το μεγεθύνει σε βαθμό συνταγματικό αθέμιτο. Μέχρι σήμερα η εφαρμογή του συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής, έχει αφήσει έξω από το Εθνικό Κοινοβούλιο υπαρκτές πολιτικές δυνάμεις που δικαιούνται αυτής της εκπροσώπησης.

Η είσοδός τους, λοιπόν, στη Βουλή είναι όχι μόνο αναγκαία συνέπεια της ισότητας της ψήφου, αλλά και στοιχειώδες μέτρο

εκλογίκευσης και ανύψωσης της λειτουργίας του κοινοβουλευτισμού στον τόπο μας.

Αν το γενικό αυτό περίγραμμα είναι σωστό, μπορούμε να εντοπίσουμε δύο σημεία που έχουν αδικαιολόγητα συσκοτισθεί.

Οι εκλογικές περιφέρειες.

Αρχίζω με ένα «τεχνικό» αλλά εξαιρετικά σοβαρό ζήτημα. Η συζήτηση για το εκλογικό σύστημα αφήνει συνήθως εκτός βολής το ζήτημα των εκλογικών περιφερειών. Το ζήτημα ακριβέστερα του καθορισμού του μεγέθους των περιφερειών.

Το Σύνταγμα αναθέτει και το θέμα αυτό στον κοινό νομοθέτη αλλά από μία περίεργη ιστορική και γεωγραφική αδράνεια δεν έχει τεθεί ούτε καν ως πολιτικό σύνθημα η ανακατανομή των εδρών σε λίγες μεγάλες περιφέρειες, περίπου ίσες με τις σημερινές εφετειακές. Παρόλα αυτά όση αλλοίωση προκαλεί το σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής άλλη τόση, αν όχι μεγαλύτερη, συνεπάγεται η κατάτμηση της επικράτειας σε λίγες μεγάλες, μερικές μεσαίες και αρκετές ολιγοεδρικές περιφέρειες.

Όπως εύκολα μπορεί να αποδείξει κανείς, αν κάνει στοιχειώδεις μαθηματικούς υπολογισμούς κανένα σύστημα δεν μπορεί να άρει τους περιορισμούς της ισότητας της ψήφου, αν οι προς κατανομή έδρες δεν είναι αρκετές. Είναι προφανές —για να γίνουμε πιο απλοί— ότι η πιθανότητα των μικρών κομμάτων να αποκτήσουν έδρα σε ολιγοεδρική περιφέρεια είναι μηδενική, επειδή απλούστατα δεν περισσεύει εξ ορισμού έδρα γι' αυτά. Θα αρκούσε —όπως έχει σωστά γραφεί— να ενωθεί η Α' και η Β' Αθηνών για να έχει το ΚΚΕ εσωτ. μία έδρα από τις εκλογές του 1981 με τον αριθμό ψήφων που είχε.

Πρέπει εδώ να υπογραμμιστεί κάτι που απασχολεί σε διεθνές επίπεδο τις εκλογομετρικές έρευνες: Είναι δυνατό ακόμη και με την εισαγωγή του συστήματος της απλής αναλογικής η πριμοδότηση των μεγάλων κομμάτων να είναι ισχυρότερη από

ό,τι σήμερα, αν η κατάτμηση της επικρατείας γίνει σε πολλές σχετικά μικρές περιφέρειες.

Πρέπει μάλιστα να προστεθεί ότι όλα όσα σημειώνουμε εδώ για το μέγεθος των περιφερειών αποκτούν πολλαπλάσια σημασία, όταν η παραλλαγή αναλογικής που επιλέγεται είναι από αυτές στις οποίες όλες οι κατανομές γίνονται μέσα στην πρωτοβάθμια περιφέρεια χωρίς μεταφορά υπολοίπων σε ευρύτερη περιφέρεια (σύστημα D' Hondt).

Το πιο ουσιώδες, όμως πρόβλημα είναι η ίδια η σύνδεση του εκλογικού συστήματος με την πολιτική και θεσμική επιδίωξη της κυβερνητικής σταθερότητας. Ζήτημα που μας οδηγεί αναπόφευκτα στο επίκεντρο του προβληματισμού που έχει αρχίσει να υφάρχει για τις πιθανές μετεκλογικές εξελίξεις.

Μετεκλογικές εξελίξεις και κυβερνητική σταθερότητα

Η συζήτηση για την κυβερνητική σταθερότητα ως πρωταρχικό μετεκλογικό ζητούμενο οδηγεί —τουλάχιστον έτσι όπως διεξαγόταν μέχρι την εκλογή του Κ. Μητσοτάκη— σε αδικαιολόγητες υπερβολές, σε απλουστεύσεις και παραλείψεις. Η κυβερνητική σταθερότητα είναι πράγματι θεμιτή ως βασική συνταγματική επιδίωξη. Αν όμως, συνδυάσουμε αυτό το συνταγματικό δεδομένο με όσα σημειώσαμε παραπάνω για το εκλογικό σύστημα, καταλήγουμε στην ακόλουθη αλληλουχία συμπερασμάτων:

Πρώτον: Το Σύνταγμα περιέχει πολλούς και σοβαρούς μηχανισμούς για την διασφάλιση της κυβερνητικής σταθερότητας. Δεν εξαρτά τα πάντα από το εκλογικό σύστημα.

Δεύτερον: Οποιοδήποτε εκλογικό σύστημα δεν αρκεί για να διασφαλίσει από μόνο του και εξ ορισμού την κυβερνητική σταθερότητα. Προϋποθέτει και κατάλληλο συσχετισμό δυνάμεων.

Τρίτον: Η κυβερνητική σταθερότητα ως συνταγματική

επιδίωξη δεν προϋποτίθεται ως αναγκαστικά μονοκομματική, βασισμένη σε αυτοδύναμη πλειοψηφία στη Βουλή. Όταν σχηματίζεται, άλλωστε, παρόμοια πλειοψηφία δεν έχουν καμία σημασία οι συνταγματικοί μηχανισμοί που είδαμε λίγο παραπάνω και οι οποίοι ασκούν επιρροή, όταν ακριβώς δεν σχηματίζεται απόλυτη μονοκομματική πλειοψηφία.

Η αυτοδυναμία

Προσοχή, όμως. Τα συμπεράσματα αυτά δεν πρέπει να προκαλέσουν άλλες παρεξηγήσεις: *Η διεκδίκηση ενός πολιτικά έντιμου και συνταγματικά θεμιτού εκλογικού συστήματος κακώς συνδέεται τόσο στενά και απόλυτα με την επιδίωξη της αυτοδύναμης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας από οποιοδήποτε κόμμα.*

Είναι πολύ απλή αλήθεια, το γεγονός, πως οποιοδήποτε κόμμα έχει —ως τελεολογία— την επιδίωξη της αυτόνομης πλειοψηφίας. Επιδιώξεις θεμιτές, που παρά τη διαφορά μεγέθους που έχουν, βασίζονται στην ίδια αρχή. Χωρίς, βέβαια να διαθέτουν ως μόνο ή ως βασικό μέσο ένα παραμορφωτικό εκλογικό σύστημα. Αν αληθεύει λοιπόν η παρατήρηση πως η συζήτηση για το εκλογικό σύστημα δεν είναι αναγκαίο να θέτει σε αμφιβολία τις κομματικές επιδιώξεις για αυτοδύναμη πλειοψηφία ή έστω για το μεγαλύτερο δυνατό ποσοστό ψήφων, άλλο τόσο αληθεύει και μιά άλλη παρατήρηση:

Η επιδίωξη της αυτοδύναμης πλειοψηφίας και πάντως του μεγαλύτερου δυνατού ποσοστού δεν πρέπει ούτε να συσκοτίζει ούτε να αποκλείει την προγραμματική συζήτηση μεταξύ των κομμάτων που ανήκουν στην ίδια πλευρά του πολιτικού φάσματος.

Προγραμματική συζήτηση και μετεκλογικοί χειρισμοί.

Ας δούμε γιατί αυτό έχει σημασία ενόψει του Συν-

τάγματος του 1975. Η προγραμματική αυτή συζήτηση όταν διεξάγεται προεκλογικά επιτρέπει μετεκλογικά τον σχηματισμό κυβέρνησης κατά το άρθρ. 37 παρ. 2 Συντάγματος —με βάση, την αρχή της «δεδηλωμένης»— ακόμη και όταν τα εκλογικά αποτελέσματα δεν ικανοποιούν τις πύο αισιόδοξες προβλέψεις.

Αυτό μπορεί να συμβεί χωρίς να προκληθούν κλυδωνισμοί στη λειτουργία του πολιτεύματος, ενώ η πρωτοβουλία των χειρισμών θα ανήκει στα κόμματα χωρίς να υπάρχει λόγος να ενεργοποιηθούν οι αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας.

Κυβερνητική σταθερότητα ή πολιτική ικανότητα;

Ας αφήσουμε, όμως, κατά μέρος αυτή τη διάσταση του προβλήματος που μπορεί και να μη βρίσκει σύμφωνους τους πάντες. Η συζήτηση για την κυβερνητική σταθερότητα και το εκλογικό σύστημα δεν πρέπει να λησμονεί ένα θεμελιώδη μετασχηματισμό που έχουν υποστεί τα σχετικά συνταγματικο-πολιτικά φαινόμενα.

Η ένταση και η ποιότητα των σύγχρονων κοινωνικοπολιτικών προβλημάτων δεν απαιτούν από τις κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις κυρίως ή έστω μόνο σταθερότητα. Απαιτούν κυρίως πολιτική ικανότητα. Πολιτική ικανότητα που δεν διασφαλίζεται μόνο από την ύπαρξη απόλυτης πλειοψηφίας στη Βουλή.

Πολιτική ικανότητα που προϋποθέτει την επιτυχή διεξαγωγή μίας διαρκούς αντιπαράθεσης σε πολλά και διάφορα «μέτωπα». Που προϋποθέτει, συνεπώς, την ύπαρξη και τη λειτουργία ενός πλέγματος πολιτικών (άρα και κομματικών) σχέσεων σ' όλους τους τομείς και σε όλα τα επίπεδα.

Η λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος κάνει επομένως όχι μόνο θεμιτή, αλλά και αναγκαία μία προγραμματική συζήτηση γύρω από τα ζητήματα αυτά.

3. *Η ενδεχόμενη επανεκλογή του Κ. Καραμανλή και η λειτουργία του Πολιτεύματος.**

*Στάλθηκε για δημοσίευση στο ΒΗΜΑ αλλά η απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ της 9ης Μαρτίου 1985 ανέτρεψε τα πραγματολογικά δεδομένα στα οποία είχαν βασιστεί οι πιθανολογήσεις αυτού του άρθρου. Δημοσιεύεται γιατί διευκολύνει την ανάγνωση των άρθρων που αναφέρονται στην αναθεώρηση του Συντάγματος. Βλ. υπό διεξοδικά Ε. Β. Βενιζέλος, ο χαρακτηρισμός του Πολιτεύματος μετά τη συνταγματική πρακτική 1975-1985 και την πρόταση για αναθεώρηση, 1985, επίσης του ίδιου, Η λογική του πολιτεύματος και η δομή της εκτελεστικής εξουσίας στο Σύνταγμα του 1975, 1980 καθώς και το άρθρο μου, Η εφαρμογή του κυβερνητικού προγράμματος και Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μετά τις εκλογές της 18.10.82. Ένα ερμηνευτικό πλαίσιο, Δίκαιο και Πολιτική, 1/1982, σελ. 97 επ.

1. Συχνά, στη δεκαετία 1975–85, η εξέλιξη της πολιτικής συγκυρίας φάνηκε πολύ πιο ευρηματική από τη συνταγματική θεωρία και τους φόβους που είχαν διατυπωθεί κατά την προπαρασκευή του ισχύοντος Συντάγματος.

Η ενδεχόμενη επανεκλογή του Κ. Καραμανλή στην Προεδρία της Δημοκρατίας με τις ψήφους των δύο μεγάλων κομμάτων είναι εκείνη που αποδεικνύει —περισσότερο από κάθε άλλο κρίσιμο «συνταγματικό περιστατικό» της περιόδου αυτής— ότι η πολιτική πραγματικότητα μπορεί να ξεπεράσει τις προγνώσεις της θεωρίας: Η συνύπαρξη κυβέρνησης και Προέδρου με διαφορετικό πολιτικό στίγμα (1981—85) όχι μόνο δεν προκάλεσε συνταγματικοπολιτική κρίση, αλλά επιπλέον μπορεί να οδηγήσει στην επιβεβαίωση του σχήματος αυτού με την επανεκλογή του ίδιου Προέδρου της Δημοκρατίας από την κυβερνητική πλειοψηφία της Βουλής.

Η ομαλή λειτουργία του Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος.

2. Η αμηχανία, εντούτοις, που μπορεί να προκαλέσουν οι εξελίξεις αυτές σ' όποιον προσπαθήσει να παρακολουθήσει τις θέσεις και τη «συνταγματική πολιτική» των κομμάτων από το 1974 μέχρι σήμερα, είναι φευγαλέα.

Αν παραμερίσει κανείς τον κάπως απροσδόκητο και πάντως εντυπωσιακό χαρακτήρα αυτής της πλατειάς συναί-

νεσης που ονομάστηκε ήδη «ελληνικός ιστορικός συμβιβασμός», θα δει ότι τα βασικά προβλήματα της λειτουργίας του πολιτεύματος τίθενται και πάλι με πιο «εκλεπτυσμένους», όμως, όρους.

Εξηγώ λίγο σχηματικά και υπαινικτικά τι εννοώ:

Το βασικό πρόβλημα της λειτουργίας του πολιτεύματος μας ήταν —από το 1974 ήδη— και είναι όχι η απλή διακήρυξη του κοινοβουλευτικού του χαρακτήρα απέναντι σ' ορισμένες αυξημένες αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας, αλλά η διασφάλιση της ομαλής και ακώλυτης λειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος κάτω από οποιαδήποτε πολιτική συγκυρία και κάτω από οποιοδήποτε συσχετισμό πολιτικών δυνάμεων.

Η διασφάλιση της κοινοβουλευτικής αρχής, ως τρόπου ανάδειξης του οργάνου που ασκεί τη γενική πολιτική της χώρας (δηλαδή της Κυβέρνησης) έχει τεράσια πολιτική σημασία: Διασφαλίζει τη γνησιότερη δυνατή αποτύπωση της λαϊκής κυριαρχίας στο επίπεδο της εκτελεστικής εξουσίας, δηλαδή στο χώρο όπου —στα πλαίσια του σύγχρονου αστικού κράτους— διαμορφώνονται οι πολιτικές αποφάσεις.

Υπό το πρίσμα αυτό ελέγχονται οι αυξημένες αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας, οι οριακές δυνατότητες του να κάμπτει την κοινοβουλευτική αρχή, αλλά και το απλό ενδεχόμενο να ασκηθούν κάποτε οι αρμοδιότητές του αυτές.

Πώς τίθενται, λοιπόν αυτά τα προβλήματα μετά την πιθανή επανεκλογή του Κ. Καραμανλή;

3. Η επανεκλογή του Κ. Καραμανλή θα έρθει να επισφραγίσει μια περίοδο μέσα στην οποία —όπως είδαμε— η συνταγματικοπολιτική κρίση, που πολλοί πιθανολογούσαν όταν ψηφιζόταν το Σύνταγμα και ιδίως τις παραμονές των εκλογών του 1981, δεν ήρθε. Η περίοδος αυτή παρά τις πολλές επιμέρους διακυμάνσεις της: (Προεδρία Τσάτσου—Κυβέρνηση Καραμανλή, Προεδρία Καραμανλή—Κυβέρνηση Ράλλη, Προεδρία

Καραμανλή—Κυβέρνηση Παπανδρέου) έχει σαν σταθερό σημείο αναφοράς την ύπαρξη απόλυτης μονοκομματικής πλειοψηφίας στη Βουλή. Σταθερό σημείο αναφοράς της περιόδου αυτής, αλλά όχι και δομικό στοιχείο του πολιτεύματος μας, το οποίο δεν έτυχε να δοκιμαστεί μέσα στη δεκαετία αυτή υπό συνθήκες ενός διαφορετικού εκλογικού και κομματικού συστήματος.

Κατά συνέπεια η επανεκλογή του Κ. Καραμανλή αποτελεί τη λογική κορύφωση μιάς περιόδου, η συνταγματική πρακτική της οποίας δεν έχει ούτε απόλυτη ερμηνευτική αξία ούτε απόλυτη σαφήνεια και καθαρότητα: Προβλήματα συνηθισμένα σ' όλα τα κοινοβουλευτικά πολιτεύματα (ιδίως η έλλειψη απόλυτης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας) δεν τέθηκαν καθόλου, ενώ άλλα προβλήματα (σχετικά με συγκεκριμένους κυβερνητικούς ή προεδρικούς χειρισμούς) τέθηκαν κατά τρόπο λανθάνοντα, σιωπηρό ή έμμεσο και πάντως στο συνταγματικό-κοινοπολιτικό παρασκήνιο. Τα παραδείγματα είναι γνωστά.

Το ζητούμενο, επομένως, εξακολουθεί και σήμερα να είναι η διασφάλιση της ομαλής λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Και για να μιλήσουμε με πιο σαφή τρόπο, η διασφάλιση της δυνατότητας κάθε κοινοβουλευτικής κυβέρνησης να εφαρμόζει το πρόγραμμά της και να χαράζει –αυτή– τη γενική πολιτική της χώρας (άρθρ. 82 Συντάγματος).

Οι επικείμενες εκλογές και το εκλογικό σύστημα.

4. Αν οι παραπάνω παρατηρήσεις αληθεύουν, τότε η πιθανή επανεκλογή του Κ. Καραμανλή, δεν αρκεί να εξετασθεί μόνο ως πολιτική επιλογή της πλειοψηφίας ενόψει των επικείμενων βουλευτικών εκλογών. Η όψη αυτή είναι φαντάζομαι και προφανής και αυτονόητη.

Η πιθανή επανεκλογή του Κ. Καραμανλή με τις ψήφους κυβέρνησης και αξιωματικής αντιπολίτευσης πρέπει να εξετασθεί

και σε συνδυασμό με το νέο εκλογικό νόμο που θέτει ως βασικό του στόχο την διασφάλιση της κυβερνητικής σταθερότητας με την ανάδειξη αυτοδύναμων μονοκομματικών πλειοψηφιών. Μέσα στα δύο αυτά όρια η ενδεχόμενη επανεκλογή του Κ. Καραμανλή προσλαμβάνει τις ακριβείς συνταγματικοπολιτικές της διαστάσεις.

Η πιθανή επανεκλογή, μ' άλλα λόγια, του Κ. Καραμανλή συνδέεται με την εξασφαλισμένη (λόγω εκλογικού νόμου) ανάδειξη μιας αυτοδύναμης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας η ύπαρξη και μόνο της οποίας αρκεί για να οριοθετήσει τις περισσότερες από τις αυξημένες αρμοδιότητες που το Σύνταγμα αναθέτει στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας.

Η οριοθέτηση, μάλιστα, των προεδρικών αρμοδιοτήτων σε σχέση με την εφαρμογή του Κυβερνητικού προγράμματος είναι πίο έντονη και πιο σαφής, στο μέτρο που το κυβερνητικό αυτό πρόγραμμα θα έχει την πρόσφατη επιβεβαίωση της λαϊκής ψήφου και την στήριξη της απόλυτης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας.

Νέος συσχετισμός δυνάμεων

5. Το συμπέρασμα μας, όμως, αυτό δεν είναι καθόλου αυτονόητο· ούτε δεδομένο. Η πιθανή επανεκλογή του Κ. Καραμανλή φαίνεται δια γυμνού οφθαλμού ως απλή καταρχήν αναπαραγωγή ενός σχήματος που λειτούργησε για μια βουλευτική περίοδο (1981—85) και κάλλιστα μπορεί να επαναληφθεί και στην επόμενη.

Εδώ, όμως, χρειάζεται κάποια προσοχή: Η πιθανή επανεκλογή του Κ. Καραμανλή από αυτό το πλατύ κομματικό φάσμα δεν μπορεί αντικειμενικά να αποσυνδεθεί από το γεγονός πως οι βουλευτικές εκλογές επίκεινται. Κατά τον τρόπο αυτό η ευρύτατη συναίνεση που συγκέντρωσε το πρόσωπο του απερχόμενου και πιθανώς νέου Προέδρου της Δημοκρατίας διασταυρώνεται ούτως ή άλλως με τη νωπή νομιμοποίηση και την

απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία της κυβέρνησης που θα προκύψει από τις επόμενες εκλογές.

Η διασταύρωση των δύο αυτών στοιχείων μπορεί να μεταβάλει την εικόνα και η επανεκλογή να παύσει να εμφανίζεται ως απλή αναπαραγωγή του σχήματος που λειτούργησε από το 1981 μέχρι σήμερα. Το νέο πολιτικό σκηνικό έχει (ή μάλλον, μπορεί να αποκτήσει) μια πρόσθετη και ενδιαφέρουσα διάσταση:

Η ευρύτατη πλειοψηφία που μπορεί να συγκεντρώσει η επανεκλογή του Κ. Καραμανλή θα του προσδίδει μια αναμφισβήτητη πολιτική νομιμοποίηση, κάπως διαφορετικής όμως, υφής, από αυτή που είχε το 1980 ή που διαμόρφωσε το 1981—85. Το μεγάλο πλάτος της νομιμοποίησης μειώνει αναγκαστικά το πολιτικό της χρώμα. Πάντως το ενδεχόμενο αυτό είναι πιθανό ή τουλάχιστον δεν μπορεί να αποκλειστεί, όχι επειδή η σημερινή Βουλή λειτουργεί ως πολιτική κολυμβήθρα του Σιλβάμ, αλλά επειδή μπορεί να διαμορφωθεί με τις ερχόμενες εκλογές ένας νέος συσχετισμός δυνάμεων στα πλαίσια της εκτελεστικής εξουσίας.

Για να λειτουργήσει, όμως, ο νέος αυτός συσχετισμός δυνάμεων πρέπει να συντρέχουν συνεχώς, πολλές και αυστηρές προϋποθέσεις: Πρέπει να συντρέχει κυρίως η αδιατάρακτη βούληση της πλειοψηφίας να εφαρμόζει το πρόγραμμά της και η συνειδητοποίηση του γεγονότος πως η πολιτική νομιμοποίηση των κρατικών οργάνων είναι μέγεθος ρευστό, αμφισβητήσιμο και διαρκές που απαιτεί και προϋποθέτει την καθημερινή όχι μόνο συναίνεση αλλά και συμμετοχή του Λαού.

**II. Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΤΑΣΗ:
9 ΜΑΡΤΙΟΥ—2 ΙΟΥΝΙΟΥ 1985.**

1. Η ψήφος του προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» στις 14-3-85 με τίτλο «ψηφίζει ο Γιάννης Άλευράς». Τις εξελίξεις εκείνης της περιόδου και τις σχετικές θέσεις των εκπροσώπων της επιστήμης καταγράφει στο χρονικό της περιόδου 9-3-85/2-6.—85 ο Γ. Αναστασιάδης, στο ειδικό τεύχος του Δίκαιο και Πολιτική, 10/1985.

Η πολιτική πραγματικότητα αποδεικνύεται πάντοτε πολύ πίο ευρηματική από το Σύνταγμα και τη συνταγματική θεωρία. Τις τελευταίες ημέρες οι ραγδαίες εξελίξεις που οδήγησαν στην παραίτηση του *Κ. Καραμανλή* και στην ανάληψη των καθηκόντων του προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας από τον πρόεδρο της Βουλής *Ι. Αλευρά*, έθεσαν το ζήτημα της συμμετοχής του προέδρου της Βουλής και κατ' ακολουθία προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας στην ψηφορορία για την εκλογή του νέου αρχηγού του Κράτους.

Το ζήτημα θα ήταν μια ενδιαφέρουσα θεωρητική άσκηση αν δεν είχε ένα χαρακτήρα οξύτατα οριακό που του προσδίδει τεράστιες συνταγματικοπολιτικές διαστάσεις. Η συμμετοχή του προέδρου της Βουλής στη διαδικασία εκλογής του νέου αρχηγού του Κράτους συνδέεται με την νόμιμη συγκρότηση του οργάνου που αναδεικνύει τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, με τη νομιμότητα της εκλογής του και τελικά με την ίδια τη νομιμοποίησή του.

Το ζήτημα τέθηκε και έγκριτοι συνταγματολόγοι διατύπωσαν τις απόψεις τους κατά τρόπο συνοπτικό, αλλά σαφή. Τάχθηκαν κατά της συμμετοχής του προέδρου της Βουλής και προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας στις επικείμενες και προφανώς οριακές ψηφοφορίες των προσεχών ημερών.

Τα ασυμβίβαστα

Στο Σύνταγμα δεν υπάρχει κάποια ρητή ρύθμιση. Ο μόνος σχετικός κανόνας υπάρχει στον κανονισμό της Βουλής και προβλέπει ότι στην περίπτωση αυτή ο Πρόεδρος της Βουλής αναπληρώνεται στα καθήκοντά του ως Προέδρου της Βουλής, από τους νόμιμους αναπληρωτές του, δηλαδή τον Α΄ Αντιπρόεδρο της Βουλής (άρθρο 100 παρ. 4 του κανονισμού).

Από τη διάταξη αυτή δεν συνάγεται ρύθμιση για μη άσκηση των καθηκόντων του ως βουλευτή σε μια αρμοδιότητα της Βουλής που δεν είναι ούτε νομοθετική ούτε ελεγκτική, όπως η εκλογή νέου Προέδρου. Το μόνο ίσως επιχείρημα είναι ένα επιχείρημα εξ αντιδιαστολής, υπέρ δηλαδή της άσκησης αυτών των βουλευτικών του καθηκόντων. Η μήτρα, λοιπόν της σχετικής επιχειρηματολογίας των καθηγητών Αριστόβουλου Μάνεση και Δημήτρη Τσάτσου είναι η διαπίστωση ότι ο Πρόεδρος της Βουλής υποκαθιστά πλήρως στο λειτούργημα του τον αρχηγό του Κράτους. Κατά συνέπεια εμπίπτει στα ασυμβίβαστα του άρθρου 30 παρ. 2 του Συντάγματος σύμφωνα με το οποίο «το αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας είναι ασυμβίβαστο προς οιονδήποτε άλλο αξίωμα, θέσιν ή έργον», άρα είναι ασυμβίβαστο και προς την άσκηση των βουλευτικών καθηκόντων του προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας.

Αντίλογος

Το ζήτημα με τους νομικούς και πολιτικούς όρους με τους οποίους τίθεται, δικαιούται μιάς ευρύτερης και κάπως πιο διεξοδικής συζήτησης. Θέλω λοιπόν, να καταγράψω μερικά επιχειρήματα —όχι οργανωμένα σ' έναν αντίλογο— αλλά ως πρόσκληση για συζήτηση.

Έχω λοιπόν, την εντύπωση ότι η διαπίστωση πως ο προσωρινός Πρόεδρος υποκαθιστά πλήρως τον οριστικό

Πρόεδρο και άρα εμπíπτει στα ασυμβίβαστα του άρθρου 30 παρ. 2, εμπεριέχει κάποια λογική υπέρβαση. Η υπαγωγή του προσωρινού Προέδρου στο άρθρο 30 παρ. 2 δεν είναι εξαρχής δεδομένη. Είναι το ζητούμενο.

Τολμώ δύο σχετικά αντεπιχειρήματα.

Πρώτον, ο προσωρινός Πρόεδρος δεν υποκαθιστά πλήρως τον οριστικό Πρόεδρο. Το άρθρο 34 παρ. 2 στερεί από τον προσωρινό Πρόεδρο τις πιο σημαντικές ρυθμιστικές αρμοδιότητες του αρχηγού του Κράτους: διάλυση Βουλής, διορισμός και παύση της κυβέρνησης, προκήρυξη δημοψηφίσματος. Άρα η νομική του θέση είναι πάντως διαφορετική. Έχει περιορισμένες αρμοδιότητες.

Δεύτερον, το άρθρο 30 παρ. 2 θεωρεί ασυμβίβαστο οποιοδήποτε άλλο αξίωμα, θέση ή έργο. Ο πρόεδρος της Βουλής κατέχει εξ ορισμού άλλο αξίωμα: είναι Πρόεδρος της Βουλής και ως τέτοιος έχει την παρεπόμενη αμοδιότητα να αναπληρώνει τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Αν δεχθούμε ότι ασυμβίβαστο είναι κάθε άλλο αξίωμα, τότε τέτοιο είναι το ίδιο το αξίωμα του Προέδρου της Βουλής. Αλλά αυτό είναι προφανώς άτοπο, γιατί η κατοχή άλλου αξιώματος (Πρόεδρος Βουλής) είναι εδώ προϋπόθεση για την ανάληψη των καθηκόντων του προσωρινού Προέδρου.

Πρέπει, επομένως να θεωρήσουμε ότι ασυμβίβαστο δεν είναι κάποιο άλλο αξίωμα, αλλά η άσκηση κάποιων αρμοδιοτήτων ή μάλλον όλων των αρμοδιοτήτων του ως βουλευτή χωρίς όμως απώλεια του αξιώματος του βουλευτή και του Προέδρου της Βουλής. Αυτό όμως δεν προκύπτει, τουλάχιστον ευθέως, από το άρθρο 30 παρ. 2, γιατί αυτό θεσπίζει ασυμβίβαστα που αφορούν τον οριστικό Πρόεδρο της Δημοκρατίας και όχι τον προσωρινό που έχει εξ ορισμού άλλο αξίωμα και διέπεται ούτως ή άλλως από τα κοινοβουλευτικά ασυμβίβαστα των άρθρων 56 και 57. Αν το ασυμβίβαστο κάλυπτε και τον προσωρινό Πρόεδρο έπρεπε να επαναληφθεί στο άρθρο 34 του Συντάγματος.

Αφήνω κατά μέρος το επιχείρημα που αντλεί κανείς από το γεγονός πως προσωρινός Πρόεδρος μπορεί να είναι η κυβέρνηση συλλογικά. Ποιά ασυμβίβαστα λειτουργούν τότε; Όχι μόνο για τις διάφορες κυβερνητικές αρμοδιότητες αλλά και σε σχέση με τη διαδικασία εκλογής νέου Προέδρου που μπορεί να διεξαχθεί ενώ τα προεδρικά καθήκοντα ασκούνται από την κυβέρνηση συλλογικά (άρθρα 34 παρ. 1 και 32 παρ. 5)** Τα μέλη της κυβέρνησης θα ψηφίζουν ή όχι;

Οι συνέπειες

Το υπολανθάνον βέβαια επιχείρημα είναι ο σεβασμός της διάκρισης των εξουσιών. Περιττεύει όμως να σημειώσω ότι η διάκριση των εξουσιών δεν εμφανίζει ποτέ απόλυτη καθαρότητα. Είναι γεμάτη από αποκλίσεις και διασταυρώσεις. Και η αναπλήρωση του Προέδρου της Δημοκρατίας από το Πρόεδρο της Βουλής είναι ένα παρόμοιο φαινόμενο.

Το σπουδαιότερο όμως είναι ότι η αποδοχή της άποψης για τη μη συμμετοχή του Προέδρου της Βουλής στην ψηφοφορία συνεπάγεται κατά λογική ακολουθία τον αποκλεισμό του από τη θέση του υποψήφιου βουλευτή στις επόμενες εκλογές. Εφόσον υπάρχει γενικό ασυμβίβαστο καλύπτει και τη βουλευτική υποψηφιότητα. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι παρόμοιο πρόβλημα δεν τίθεται, γιατί ο Προσωρινός Πρόεδρος έχει την

****Ο συνδυασμός των άρθρων 34 παρ. 1 εδ. α' και 34 παρ. 2 περικλείει το ενδεχόμενο να συγκληθεί η Βουλή (ακόμη και αν έχει στο μεταξύ διαλυθεί) για να αποφανθεί με πλειοψηφία 3/5 του συνολικού αριθμού των βουλευτών για το αν συντρέχει περίπτωση εκλογής νέου προέδρου. Η διαδικασία αυτή μπορεί να κινηθεί, ενώ τον ΠτΔ αναπληρώνει η Κυβέρνηση συλλογικά.**

βουλευτική ιδιότητα αλλά σε αναστολή και άρα μπορεί να την ξαναποκτήσει. Ξαναποκτά, όμως, έτσι ένα άλλο αξίωμα που ήδη κατέχει (το βουλευτικό) και για το οποίο δεν ισχύει άρα ασυμβίβαστο. Μία από τις δύο λογικές ακολουθίες είναι σωστή.

Τα κόμματα

Το πιο σημαντικό πρόβλημα, όμως, είναι άλλο. *Η μη συμμετοχή του προσωρινού Προέδρου στην ψηφοφορία θίγει και ενδεχομένως αλλοιώνει τον κοινοβουλευτικό συσχετισμό δυνάμεων. Η δύναμη όμως των κομμάτων στη Βουλή είναι η ίδια η αποτύπωση της λαϊκής κυριαρχίας.*

Όταν, λοιπόν, έχουμε να αντιμετωπίσουμε ένα οριακό ερμηνευτικό πρόβλημα για το οποίο δεν έχουμε ρητή συνταγματική διάταξη νομίζω ότι πρέπει να αναχθούμε στην ίδια την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Η άρνηση της δυνατότητας του Προέδρου της Βουλής να ψηφίσει στην προεδρική εκλογή μεταβάλλει —οριακά αλλά πάντως μεταβάλλει— τη δύναμη των κομμάτων ως φορέων της λαϊκής κυριαρχίας.

Στην περίπτωση αυτή επιβάλλεται το λιγότερο να γίνει δεκτό ότι πρέπει να μειωθεί ο συνολικός αριθμός των βουλευτών σε 299. Αυτό θα ήταν το ελάχιστο επικουρικό μέτρο για να μη θιγεί η κομματική σύνθεση της Βουλής που είναι στοιχείο του δημοκρατικού και αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος. Περιττεύει όμως να προσφύγει κανείς σε παρόμοιες ερμηνείες γιατί ο Πρόεδρος της Βουλής διατηρεί τη βουλευτική του ιδιότητα.

Νομίζω, λοιπόν, ότι ο πρόεδρος της Βουλής μπορεί να ασκήσει τη σχετική αρμοδιότητά του και να ψηφίσει στην προεδρική εκλογή.

Το πρόβλημα έχει βέβαια μια συμβολική περισσότερο σημασία. Νομίζω, όμως, ότι πρέπει να τεθεί με τρόπο τόσο διεξοδικό όσο αξίζει στη —στιγμιαία έστω— σοβαρότητά του.

2. Μυστικότητα και δημοκρατία*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» στις 16/3/85. Ήταν η απάντησή μου στο ακόλουθο ερώτημα που η εφημερίδα είχε υποβάλλει σε διάφορους νομικούς: Το ΣΥΝΤΑΓΜΑ προβλέπει ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκλέγεται από τη Βουλή με μυστική ψηφοφορία. Ωστόσο, τα γεγονότα των τελευταίων ημερών προκάλεσαν σκέψεις για την ορθότητα αυτής της διάταξης. Το ερώτημα που τίθεται είναι: Πρέπει στην εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας και σε άλλα μείζονος σημασίας ζητήματα οι ψηφοφορίες να είναι μυστικές; Ή είναι ορθότερο οι βουλευτές να ψηφίζουν φανερά, να υπάρχει διαφάνεια ως προς τη θέση που παίρνουν;

Για τις σχετικές εξελίξεις βλ. και πάλι το χρονικό που επιμελήθηκε ο Γ. Αναστασιάδης, Δίκαιο και Πολιτική, 10/1985. Υπενθυμίζεται ότι τελικά το άρθρο 32 παρ. 1 Σ. προστέθηκε στον κατάλογο των αναθεωρητέων διατάξεων και τώρα πλέον προβλέπεται ονομαστική ψηφοφορία κατά την διαδικασία εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας. Πρβλ. Ε. Β. Βενιζέλος, Συνταγματικοπολιτικά προβλήματα της διαδικασίας εκλογής του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας (ανάτυπο από το περιοδικό «πολιτικό κριτήριο», τευχ. 36/1980, σελ. 20 επ.).

Η τεταμένη πολιτική συγκυρία δεν είναι σίγουρα το κατάλληλο περιβάλλον για αφηρημένες και ανύποπτες θεωρητικές αξιολογήσεις. Όταν, επομένως, ο νομικός και ιδιαίτερα ο συνταματολόγος καλείται να κρίνει κρίσιμα πολιτικά συμβάντα έχει υποχρέωση —τουλάχιστον έτσι το αντιλαμβάνομαι εγώ— να προωθήσει προς κάθε κατεύθυνση την όσο γίνεται πιο ορθολογική αντιμετώπιση του πολιτικού γίγνεσθαι.

Εδώ ανήκει και το ζήτημα της μυστικότητας κατά τη διαδικασία εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας από τη Βουλή που ήρθε στην κορυφή της επικαιρότητας και ανάγεται —αναπόφευκτα— στο συνολικό πρόβλημα της λειτουργίας των πολιτειακών μας θεσμών.

Εν όψει αυτών αθροίζω τις βασικές αρχές που διέπουν την κοινοβουλευτική διαδικασία ανάδειξης του νέου Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας.

Πρώτον, στο σύγχρονο δημοκρατικό —αντιπροσωπευτικό πολίτευμα το κόμμα είναι βασικός —ίσως ο βασικότερος— συνταγματικός θεσμός που συναρθρώνει και υλοποιεί τη λαϊκή κυριαρχία. Κατά συνέπεια, η κομματική πειθαρχία είναι όχι μόνο θεμιτό φαινόμενο αλλά και μία αρχή που διέπει πλέον τη λειτουργία του πολιτεύματος, γιατί συνδέεται με την ίδια τη διαφάνεια των πολιτικών διαδικασιών και με την ευθύνη των κομμάτων απέναντι στο εκλογικό σώμα.

Οι αποφάσεις των κοιμματικών οργάνων —ένα από τα οποία είναι η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος— γίνονται δημόσια γνώστες και όταν ιδίως είναι ομόφωνες κάμπτουν εξ ορισμού τη μυστικότητα των ψηφοφοριών που πρόκειται να γίνουν στη Βουλή. Στην προκειμένη περίπτωση αυτό συμβαίνει μ' όλα ανεξαιρέτως τα κόμματα που εκπροσωπούνται στο Κοινοβούλιο (ΠΑΣΟΚ, «Νέα Δημοκρατία», ΚΚΕ).

Δεύτερον, στο Σύνταγμα μας όπως και σ' όλα σχεδόν τα Συντάγματα εξακολουθούν να υπάρχουν μερικά κλασικά στοιχεία που δε συμβιβάζονται απόλυτα με τη σημερινή λειτουργία του κοιμματικού φαινομένου. Ένα από αυτά είναι η μυστικότητα ορισμένων ψηφοφοριών. Μυστική προβλέπεται να είναι στην προκειμένη περίπτωση και η διαδικασία εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας.

Πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι η μυστικότητα της κοινοβουλευτικής διαδικασίας δεν έχει άμεση σχέση με τη μυστικότητα της ψήφου στις βουλευτικές εκλογές. Ο κάθε βουλευτής έχει συγκεκριμένη πολιτική ταυτότητα και ευθύνη απέναντι στους εκλογείς του που δικαιούνται να ξέρουν τι ψηφίζει. Αντίθετα, στις βουλευτικές εκλογές ο κάθε πολίτης πρέπει να ασκεί το εκλογικό του δικαίωμα χωρίς ενδεχόμενες πιέσεις και αυτό διασφαλίζεται με τη μυστικότητα της ψήφου.

Παρ' όλα αυτά είναι αναμφίβολο ότι εφόσον η ψηφοφορία είναι μυστική, τα βασικά στοιχεία της μυστικότητας (ψηφοδέλτια, φάκελοι) πρέπει να διασφαλίζονται. Κι αυτό για να μη δημιουργούνται -σκόπιμα πολλές φορές- παρεξηγήσεις και συγχύσεις μεταξύ των κοινοβουλευτικών διαδικασιών και της ψηφοφορίας στις βουλευτικές εκλογές. Παρεξηγήσεις περισσότερο συμβολικού-ιδεολογικού χαρακτήρα που είναι όμως ζημιογόνες για τη λειτουργία του πολιτεύματος.

Τελειώνω με μία αναγκαστική αναφορά στο πολιτικό πρόβλημα που υποκρύπτει η τόσο έντονη ξαφνικά συζήτηση

γύρω από διαδικαστικά ζητήματα: οι συνταγματικοί θεσμοί δεν είναι το πιο κατάλληλο πεδίο για πολιτική ένταση. Το πολιτικό κλίμα είναι ένα συνταγματικό αγαθό που δεν αναφέρεται ρητά στο Σύνταγμα, αλλά υπονοείται στις διατάξεις του και η υπεράσπισή του βαρύνει όλους. Δηλαδή, βαρύνει τον ελληνικό λαό που στο δημοκρατικό μας πολίτευμα αποφασίζει κατά πλειοψηφία ελεγχόμενη από τη μειοψηφία.

3. Η πολιτική ένταση και το Σύνταγμα*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» την Κυριακή 21/4/85.

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ έχει καταστεί —εδώ και μερικές εβδομάδες— πεδίο μεγάλης πολιτικής έντασης. Ήδη, μάλιστα, άρχισε να λειτουργεί και ως βασικό προεκλογικό επιχείρημα.

Πρέπει λοιπόν, εξ αρχής να σημειωθεί ότι η ευαισθησία απέναντι στη συνταγματική νομιμότητα κινείται τις τελευταίες μέρες μάλλον μονόδρομα και σηματοδοτεί πολιτικές συμπεριφορές και στάσεις κατά τρόπο περίεργο και αντιφατικό. Οι όροι, επομένως, με τους οποίους τίθεται σήμερα το πρόβλημα της συνταγματικής τάξης έχουν ανάγκη από αποσαφήνιση ή τουλάχιστον από καταγραφή και ταξινόμηση.

Η «ψήφος Αλευρά»

Αν παρακολουθήσουμε ψύχραιμα, και όχι «ασυγκράτητα»**, τη ροή των πρόσφατων συνταγματικοπολιτικών περιστατικών, διαπιστώνουμε ότι η νομική θέση του Προέδρου της Βουλής ως αναπληρωτή του Προέδρου της Δημοκρατίας — η περιβόητη «ψήφος Αλευρά» —εμφανίζεται να είναι η μήτρα της μεγαλύτερης πολιτικής και συνταγματικής έντασης που ζήσαμε τα τελευταία δέκα χρόνια. Διαπίστωση που αδυνατώ να δεχτώ αδιμαρτύρητα ως αυτονόητη και δεδομένη.

Δυσκολεύομαι να παραδεχτώ ότι η «ψήφος Αλευρά» είναι το σταυρικό σημείο του Συντάγματός μας, ικανό να επισκιάσει τη σύγκρουση της κυβέρνησης με τον απελθόντα Πρόεδρο της

** Όπως με κατηγορεί ο Γ. Καρράς στο περιοδικό «Δεκαπενθήμερος Πολίτης», τεύχος της 5/4/1985.

Δημοκρατίας που προσέλαβε τη μορφή της απροσδόκητης υπόδειξης άλλου υποψηφίου και προκάλεσε την παραίτησή του Κ. Καραμανλή. Ικανό επίσης να επισκιάσει μία πρόταση για αναθεώρηση του Συντάγματος που είναι εξ ορισμού διάβημα ιστορικό. Πρέπει να παραδεχτούμε ότι παρά τις εύλογες πολιτικές εντάσεις που δημιουργήθηκαν, ούτε η υπόδειξη του Χρ. Σαρτζετάκη ούτε η πρόταση για αναθεώρηση μπορούν να χαρακτηριστούν παραβάσεις της συνταγματικής τάξης.

Ακόμη περισσότερο, δυσκολεύομαι να παραδεχτώ ότι η «ψήφος Αλευρά» ως αμφισβητούμενο ζήτημα— μπορεί να θεμελιώσει την οξεία άρνηση της νομιμότητας του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας και να οδηγήσει στην παρούσα προεκλογική συγκυρία. Συγκυρία που έχει ως ειδοποιό χαρακτηριστικό την προεκλογική υπόσχεση της αξιωματικής αντιπολίτευσης πως η εκλογική της νίκη θα σημαίνει την πρόκληση συνταγματικής κρίσης ικανής να οδηγήσει σε έκπτωση ή το λιγότερο σε παραίτηση του εκλεγμένου Προέδρου της Δημοκρατίας.

Η ευαισθησία μας για τη διαφύλαξη της συνταγματικής νομιμότητας πρέπει, συνεπώς, να είναι όχι μόνο οξεία αλλά και «παν—οπτική». Να αξιολογεί όλα τα δεδομένα της πολιτικής συγκυρίας και να προσδιορίζει με μεγαλύτερη ακρίβεια τα διάφορα «μέτωπα». Μία μικρή αναδρομή είναι, επομένως, αναγκαία.

Η παραίτηση του Κ. Καραμανλή και η αναπλήρωσή του από τον Ι. Αλευρά έθεσε, για πρώτη φορά στα χρονικά της ελληνικής επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου, το πρόβλημα της συμμετοχής του Προέδρου της Βουλής στη διαδικασία ανάδειξης του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας.

Έγκυροι εκπρόσωποι της επιστήμης —ανάμεσά τους οι Αρ. Μάνεσης και Δ. Θ. Τσάτσος— υποστήριξαν την άποψη ότι ο Πρόεδρος της Βουλής, και αναπληρωτής Πρόεδρος της

Δημοκρατίας, δεν δικαιούται να ασκήσει το βουλευτικό του καθήκον ως εκλέκτορας του νέου Προέδρου. Άλλοι ομότεχνοί μου —ανάμεσά τους και εγώ— υποστηρίξαμε την αντίθετη άποψη ότι ο Πρόεδρος της Βουλής ως βουλευτής δικαιούται να μετάσχει στην ψηφοφορία.

Ελπίζω —παρά τη διαφωνία— όλοι να συμφωνούμε ότι το ζήτημα δεν είχε τεθεί σε ανύποπτο χρόνο και άρα δεν υπήρχε δυνατότητα παραπομπής σε ήδη δημοσιευμένες απόψεις· ότι δεν υπάρχει ασφαλές και εκ προοιμίου δεδομένο μέτρο για τη διάγνωση της επιστημονικής ορθότητας των διαφόρων απόψεων στο θέμα αυτό· ότι το κύρος δεν είναι επιχείρημα· ότι δεν οργανώθηκε μια επιστημονική συζήτηση σ' ένα forum ανάμεσα σε επιστήμονες ικανούς να πείσουν, αλλά και έτοιμους να πειστούν με τα εκατέρωθεν επιχειρήματα. Όλα αυτά τα έθεσε μέσα στη δίνη των γεγονότων ο Δ.Θ. Τσάτσος σε μία βαρυσήμαντη συνέντευξή του («Ελευθεροτυπία» 19.3.85) που έπρεπε νομίζω να προσεχτεί περισσότερο από όλες τις πλευρές.

Η απόφαση της Βουλής

Αφ' ής στιγμής, λοιπόν, το ζήτημα τέθηκε, έπρεπε να λυθεί, όχι, βέβαια, από την επιστημονική κοινότητα, αλλά από το αρμόδιο κρατικό όργανο —όπως εύστοχα είχε παρατηρήσει εκ των προτέρων ο Δ. Θ. Τσάτσος. Το όργανο αυτό είναι η Βουλή, εφόσον δεν υπάρχει άλλο ρητά αρμόδιο όργανο, γιατί υπέρ της Βουλής συντρέχει στο πολίτευμά μας το τεκμήριο της αρμοδιότητας. Στο σημείο αυτό η παρεξήγηση ήταν τελείως αδικαιολόγητη. Σ' ένα κοινοβουλευτικό πολίτευμα η πλειοψηφία της Βουλής είναι πάντοτε δεδομένη— «δεδηλωμένη». Αυτό ισχύει για όλα τα θέματα. Σημασία όμως δεν έχει μόνο ή τόσο η απόφαση. Σημασία έχει και η δημόσια θέση του ζητήματος ενώπιον της Βουλής και του Λαού. Φαντάζομαι μάλιστα, ότι όλα τα κόμματα δεσμεύονται και για το μέλλον από

τις απόψεις που υποστήριξαν για το θέμα αυτό μέσα στη Βουλή.

Στα δύο αυτά δεδομένα προστέθηκε κάποια στιγμή και το διαφανών προθέσεων (αλλά περιττό όπως αποδείχθηκε) μέτρο των έγχρωμων ψηφοδελτίων. Αξίζει να καταγραφούν οι λόγοι για τους οποίους δόθηκε —σκόπιμα— τόση βαρύτητα στην «ψήφο Αλευρά» σε σύγκριση με τη λιγότερο έντονη συζήτηση για τη «μυστικότητα της ψηφοφορίας». Η συζήτηση για την «ψήφο Αλευρά» κατέτεινε στην αφαίρεση μίας ψήφου· συνδεόταν επομένως άμεσα με τον ίδιο το συσχετισμό των δυνάμεων και με τον αναγκαίο, για την ανάδειξη Προέδρου, αριθμό ψήφων. Αντίθετα, η μυστικότητα ήταν εξ ορισμού σχετικοποιημένη με τις δεδομένες, γνωστές και ομόφωνες αποφάσεις όλων των κομμάτων καθώς και με τη φανερή, βέβαια, άρνηση ψήφου των βουλευτών της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Σχετικοποίηση ως ένα βαθμό ανεκτή όταν πρόκειται για ενδοκοινοβουλευτικές διαδικασίες στις οποίες εξορισμού πρωταγωνιστούν τα κόμματα που κατέχουν κεντρική θέση σ' ένα πολυκομματικό, αντιπροσωπευτικό, κοινοβουλευτικό πολίτευμα.

Υπάρχει κρίση;

Αρκούν, άραγε, τα συνταγματικοπολιτικά αυτά δεδομένα για να θεμελιώσουν την άρνηση του αποτελέσματος της ψηφοφορίας; Για τη μη αναγνώριση της νομιμότητας του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας και για την προβολή της προεκλογικής υπόσχεσης για μετεκλογική ρήξη με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, εφόσον μεταβληθεί ο σημερινός συσχετισμός δυνάμεων;

Έγκυρα επιχειρήματα (Δ. Θ. Τσάτσος, «Έθνος», 6.4.85) έχουν ήδη θεμελιώσει ένα απερίφραστο όχι ως απάντηση στα ερωτήματα αυτά. Ίσως, όμως, να είναι χρήσιμη μια κωδικοποίηση των λόγων για τους οποίους είναι αδύνατη νομικά

η αμφισβήτηση του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας και αδιέξοδη πολιτικά η συνταγματική κρίση που η αμφισβήτηση αυτή απειλεί να προκαλέσει.

Πρώτον, δεν υπάρχει δικαστήριο αρμόδιο να προβεί σε ευθύ και άμεσο έλεγχο της διαδικασίας ανάδειξης του Προέδρου της Δημοκρατίας και σε εξέλεξη του κύρους της εκλογής του. Τέτοια αρμοδιότητα δεν έχει βέβαια ούτε το ΑΕΔ.

Δεύτερον, παρόμοια δυνατότητα δεν υπάρχει ούτε στα πλαίσια του παρεμπόπτοντος ελέγχου των πράξεων του Προέδρου της Δημοκρατίας. Ο δικαστής —κάθε βαθμού και κάθε δικαιοδοτικού κλάδου— δεν μπορεί να ελέγξει το κύρος της εκλογής, γιατί στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για τη νόμιμη συγκρότηση ενός διοικητικού οργάνου, αλλά για τη Βουλή και για τις εσωτερικές κοινοβουλευτικές διαδικασίες (τα *interna corporis*) οι οποίες δεν υπόκεινται σε δικαστικό έλεγχο***. Και για να μιλήσουμε λίγο πιο τεχνικά, η διαδικασία εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας δεν ανάγεται στα στοιχεία της «εξωτερικής τυπικής συνταγματικότητας ή νομιμότητας» των πράξεών του (υπογραφή, δημοσίευση), αλλά στα στοιχεία της εσωτερικής συνταγματικότητας της εκλογής του που έχει ως «εξωτερικό» τυπικό στοιχείο τη διάγνωση του τελικού αποτελέσματος της ψηφοφορίας και το πρωτόκολλο της ορκωμοσίας. Θα ήταν μάλιστα χρήσιμο να θυμίσουμε ότι σε δικαστικό έλεγχο δεν υπόκεινται λόγω του πολιτικού τους χαρακτήρα ούτε οι λεγόμενες «κυβερνητικές πράξεις», όπως ο διορισμός της κυβέρνησης, η διάλυση της Βουλής κ.λ.π.

Περιττεύει να αντικρούσει κανείς τα ερασιτεχνικά «σενά-

***Πρβλ. και την ΣτΕ 3963/76 που είχε εκδοθεί με αφορμή αίτησης ακυρώσεως κατά της εκλογής του Κ. Τσάτσου ως Προέδρου της Δημοκρατίας. Βλ. πιο διεξοδικά παρακάτω υπό VI 2.

ρια» που ανάγονται στο άρθρο 49 του Συντάγματος. Το άρθρο 49 —που πάντως προϋποθέτει πλειοψηφία 200 βουλευτών— αφορά στον ήδη εκλεγμένο Πρόεδρο και ορθοθετεί την ευθύνη του κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων του. Δεν αφορά την εξέλεξη του κύρους της εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας, ούτε την αμφισβήτηση της νομιμότητάς της.

Τα αδιέξοδα

Το πιο σημαντικό δεν είναι, παρ' όλα αυτά, η νομική αλλά η πολιτική διάσταση του ζητήματος. Εδώ, όμως, εντοπίζεται η πιο παράδοξη και κραυγαλέα αντίφαση: αν το ζήτημα είναι «καθαρώς» νομικό, η αντιμετώπισή του δεν μπορεί να είναι παρά μόνο νομική. Και είδαμε ότι νομική διέξοδος δεν υπάρχει. Αν το ζήτημα είναι «απλώς» πολιτικό, τότε εκείνο που έχει σημασία είναι ο τεκμαρτός συσχετισμός δυνάμεων στο εκλογικό σώμα. Και με το κριτήριο αυτό η εκλογή του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας συγκεντρώνει πλειοψηφία τόσο μεγάλη και τόσο σαφή που δεν κινδυνεύει να ανατραπεί, ακόμη και αν το αποτέλεσμα των επικείμενων βουλευτικών εκλογών είναι δυσμενές για τη σημερινή κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

Παραλείπω μία μακρά σειρά από ειδικότερες ενστάσεις: νόμιμη διάλυση της Βουλής και νόμιμη προκήρυξη εκλογών σημαίνει νόμιμο Πρόεδρο, νόμιμος διορισμός νόμιμης (και όχι *de facto*) κυβέρνησης προϋποθέτει νόμιμο Πρόεδρο κ.ο.κ. Το αδιέξοδο είναι προφανές.

Άφησα για το τέλος κάτι που ακούγεται συχνά: την αναγωγή στο αυξημένο κύρος της επόμενης Βουλής, η οποία με δεδομένο τον αναθεωρητικό της χαρακτήρα θα λύσει οριστικά το πρόβλημα. Όσοι επικαλούνται το επιχείρημα αυτό δεν αποσαφηνίζουν αν η λύση θα είναι «νομική» ή «πολιτική», αναπαράγοντας έτσι την τεράστια αντίφαση που σημειώσαμε μόλις παραπάνω. Πέρα όμως από αυτό πρέπει να γίνει απόλυτα

σαφές ότι η επόμενη Βουλή δεν έχει «εν γένει» αυξημένο κύρος και «εν γένει» αναθεωρητική εξουσία. Είναι μια κανονική Βουλή εξοπλισμένη με την πρόσθετη αλλά αυστηρά προσδιορισμένη αρμοδιότητα «κατά την πρώτη σύνοδο αυτής» να αποφασίσει «επί των αναθεωρητέων διατάξεων» με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των μελών αυτής, εφόσον η ανάγκη της αναθεώρησης διαπιστώθηκε από τη σημερινή Βουλή με πλειοψηφία 180 και πλέον βουλευτών. Τίποτε άλλο. Ούτε έλεγχο του κύρους της προεδρικής εκλογής μπορεί να κάνει, ούτε σε αυθεντική ερμηνεία διατάξεων, που δεν έχουν κριθεί αναθεωρητέες από τη σημερινή Βουλή, μπορεί να προβεί.

Υπάρχει, λοιπόν, ανάγκη να επιστρατεύσουμε τη λογική μας και να στρέψουμε τη συνταγματική μας ευαισθησία προς κάθε κατεύθυνση.

Το Σύνταγμα του 1975 δεν ταυτίζεται με την πολιτική συγκυρία που είχαμε συνηθίσει μέχρι της 9ης Μαρτίου 1985. Αυτή η υποσυνείδητη παρεξήγηση, που έχει αρχίσει να καλλιεργείται, πρέπει να ξεπεραστεί. Το Σύνταγμα του 1975 —όπως και κάθε Σύνταγμα— είναι ένα πολύ ευρύτερο ιστορικό, πολιτικό και νομικό πλαίσιο με αντοχή μεγαλύτερη από όση ορισμένοι θέλουν να του αναγνωρίζουν.

III. Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΟΥ 1975: Α΄ ΦΑΣΗ*

*Τα κείμενα της αρχικής πρότασης των βουλευτών του ΠΑΣΟΚ, της ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής που λειτούργησε στη Βουλή του 1982, της ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής που λειτούργησε στην «Στ΄ Αναθεωρητική Βουλή» του 1985 καθώς και το τελικό κείμενο των διατάξεων που αναθεωρήθηκαν δημοσιεύονται σε παράρτημα. Στο κεφάλαιο αυτό οι αναφορές γίνονται στο κείμενο της αρχικής πρότασης.

1. Η πρόταση για αναθεώρηση του Συντάγματος και η πολιτική συγκυρία*

*Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «ΑΝΤΙ» τεύχος 283/15-3-85. Για τα σχετικά θεωρητικά ζητήματα παραπέμπω στην υφηγετική μου διατριβή: *Ε. Β. Βενιζέλος*, Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, 1984, ιδίως σελ. 19 επ. 110 επ. (για τη δυνατότητα αναθεώρησης του ίδιου του άρθρου 110 Σ). Επίσης, του ίδιου, ο χαρακτηρισμός του Πολιτεύματος μετά τη συνταγματική πρακτική 1975—1985 και την πρόταση για αναθεώρηση, 1985· Πρβλ. του ίδιου, Η προεκλογική χρήση του Συντάγματος, σε: *Οι εκλογές του 1981*, έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, 1984, σελ. 32 επ.

Ο Μάρτιος του 1985 εγγράφεται στη συνταγματική ιστορία της χώρας μας όχι μόνο γιατί παραιτήθηκε —δύο μήνες νωρίτερα— ο Κ. Καραμανλής ούτε μόνο γιατί, κατά τρόπο απροσδόκητο, το ΠΑΣΟΚ πρότεινε ως υποψήφιο Πρόεδρο της Δημοκρατίας τον Χρ. Σαρτζετάκη.

Τα συγκεκριμένα αυτά γεγονότα και οι πολιτικές εξελίξεις που φαίνονται ραγδαίες δεν πρέπει να αποτρέψουν την προσοχή μας από το κύριο θεσμικό γεγονός που είναι η πρόταση για αναθεώρηση των διατάξεων του Συντάγματος σχετικά με τις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας και την ίδια τη διαδικασία της αναθεώρησης.

Ανεξάρτητα από την τελική έκβασή της και από τις προσεχείς εξελίξεις σε σχέση με το πρόσωπο του νέου Προέδρου και τον χρόνο διεξαγωγής των εκλογών, η πρόταση της αναθεώρησης είναι γεγονός μεγάλης πολιτικής σημασίας.

A. Η «αλλαγή» και το Σύνταγμα

1. Μια μικρή αναγωγή στο παρελθόν

Στις 7 Ιουνίου 1975 το Σύνταγμα ψηφιζόταν μπροστά στα κενά έδρανα των βουλευτών της τότε αντιπολίτευσης. Οι δώδεκα βουλευτές του ΠΑΣΟΚ είχαν —ήδη κατά τη συζήτηση

των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας— αποχωρήσει μαζί με την τότε αξιωματική αντιπολίτευση (Ε.Κ.Ν.Δ), το ΚΚΕ και την ΕΔΑ—ΚΚΕ εσωτ.

Έξι χρόνια αργότερα —τον Οκτώβριο του 1981— η πολιτική συγκυρία σχημάτισε την εικόνα που όλοι πρόβαλλαν ως επιχείρημα από την προπαρασκευή ακόμη του Συντάγματος: Κυβέρνηση στηριγμένη στην εμπιστοσύνη της απόλυτης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας να συνυπάρχει με Πρόεδρο της Δημοκρατίας εκλεγμένο από την αντίπαλη πλειοψηφία.

Σύμφωνα με τις πολιτικές και θεωρητικές προγνώσεις του 1974—75 η ώρα της κρίσης για τους συνταγματικούς μας θεσμούς είχε έρθει.

Εντούτοις η πολιτική συγκυρία αποδείχθηκε πολύ πιο ευρηματική. Η συνταγματική κρίση δεν φάνηκε στον ορίζοντα.

2. Η λανθάνουσα ένταση.

Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ διαμόρφωσε τις σχέσεις της με το Σύνταγμα —μάλλον: τις σχέσεις της με τη συνταγματική νομιμότητα και ό,τι αυτή συμβολίζει και συμπυκνώνει— κατά τρόπο *υπαινικτικό και αποσπασματικό*. Η περίοδος 1981—85 γεννά το φαινόμενο της λανθάνουσας συνταγματικής έντασης:

Δεν εμφανίζονται στιγμές και σημεία κάποιας οξείας ή καθαρής έστω κρίσης: οι οριακοί θεσμοί δεν ενεργοποιούνται· οι αυξημένες αρμοδιότητες του Προέδρου δεν ασκούνται. Παρόλα αυτά, όμως, διακριτικές παρεμβάσεις του Προέδρου της Δημοκρατίας γίνονται γνωστές από τον Τύπο· διαγγέλματα και μηνύματα του Προέδρου εκφωνούνται και προκαλούν —φευγαλέους συνήθως— συνταγματικοπολιτικούς προβληματισμούς. Με δύο λόγια η απλή παρουσία του συγκεκριμένου Προέδρου της Δημοκρατίας ως φορέα συγκεκριμένων, αν και αδρανών, αρμοδιοτήτων εμφυτεύει, εσωτερικεύει στις κυβερνητικές ενέργειες μια διάχυτη και λανθάνουσα *reservatio*. Η κυβέρνηση

κατά τη χάραξη της γενικής πολιτικής της χώρας μεριμνά ώστε να μη προκληθούν εντάσεις ικανές να ενεργοποιήσουν οριακές αρμοδιότητες του αρχηγού του κράτους.

Εδώ η στάση απέναντι στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας είναι εξ ανάγκης ταυτισμένη με τη στάση απέναντι στις αρμοδιότητες του και άρα με τη στάση απέναντι στο Σύνταγμα. Με τη σειρά του, το Σύνταγμα γίνεται λίγο ή πολύ αντιληπτό ως αποκρυστάλλωση ενός συσχετισμού δυνάμεων και ταυτόχρονα, η στάση απέναντι στο Σύνταγμα αυτό γίνεται αντιληπτή ως παράμετρος αυτού του συσχετισμού.

Διαμορφώνεται έτσι μια *συνταγματική πρακτική δύο επιπέδων*: ενός ορατού στο οποίο εξελίσσεται η «άψογη» λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος και ενός λανθάνοντος διάστικτου από πολλά μικρά στίγματα που υπενθυμίζουν διακριτικά αλλά επίμονα την ύπαρξη των προεδρικών αρμοδιοτήτων που μπορεί να αδρανούν αλλά δεν παύουν να υπάρχουν.

3. Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων**

Την ώρα που αυτά εκτυλίσσονται στην κορυφή των άμεσων κρατικών οργάνων, το κυβερνητικό πρόγραμμα μετατρέπεται σ' ένα κάποιο βαθμό σε νόμους εκτεθειμένους στο δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητάς τους.

Στο πεδίο αυτό φαίνεται —σε πιο ελάχιστονες τόνους αλλά και πιο καθαρά— η σχέση της κυβερνητικής πολιτικής με το Σύνταγμα: Επίμονη διακήρυξη του σεβασμού που τρέφεται για τη συνταγματική νομιμότητα· αποδοχή του κανονιστικού περιεχομένου όλων των συνταγματικών διατάξεων· αντιδικία ως προς την ερμηνεία ορισμένων από αυτές.

**βλ. παρακάτω, VI

Αξίζει να θυμηθούμε γρήγορα τα πιο σημαντικά σημεία τριβής με τη δικαστική εξουσία: σύντμηση του χρόνου για την υπό όρους παραγραφή μερικών ελαφρών αδικημάτων· νόμος για τη δημόσια διοίκηση με κατάργηση των θέσεων γενικών διευθυντών· βαθμολόγιο δημοσίων υπαλλήλων· προβληματικές επιχειρήσεις· εποπτικά συμβούλια στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις· και βέβαια, νόμος για τη δομή και τη λειτουργία των Α.Ε.Ι.

Παρά τις διακυμάνσεις και τις προσωρινές εντάσεις το μόνο από τα παραπάνω ζητήματα που προσέλαβε διαστάσεις και ουσιαστικά ακόμη εκκρεμοδικεί είναι ορισμένα —όχι τα πιο σημαντικά— σημεία του νόμου για την ανώτατη παιδεία, δηλαδή του νόμου που οργανώνει ένα μηχανισμό κατά βάση ιδεολογικό όπως το πανεπιστήμιο.

Σ' όλα τα άλλα θέματα η δικαστική εξουσία μέσα από τους μηχανισμούς του ελέγχου της συνταγματικότητας δεν ανέκοψε τελικά την εφαρμογή μέτρων —όπως αυτά που μνημονεύσαμε— για τα οποία υπήρχε διαμορφωμένη «πολιτική βούληση» εκφρασμένη με τη μορφή νόμου.

4. Η συνταγματική Πολιτική του ΠΑΣΟΚ 1981—85

Με βάση, λοιπόν τα δεδομένα αυτά δεν μπορούμε να μιλήσουμε για κάποια ρητή συνταγματική πολιτική του ΠΑΣΟΚ (όπως και των άλλων κομμάτων) την περίοδο 1981—85.

Σ' ένα υπαινικτικό, όμως επίπεδο διαμορφώνεται μία συνταγματική πολιτική που η μήτρα της βρίσκεται στην περίοδο πριν τις εκλογές του 1981.

Η επίκληση του Συντάγματος και ιδίως η υπογράμμιση των ομαλών σχέσεων με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας λειτουργεί συνήθως οριοθετικά. Υποδηλώνει την οριοθέτηση της κυβερνητικής πολιτικής· σχετικοποιεί τον ριζοσπαστικό χαρακτήρα ορισμένων προεκλογικών εξαγγελιών. Το Σύνταγμα παίζει τον

εγγυητικό του ρόλο. Ταυτόχρονα σε κάποιες άλλες περιπτώσεις η επίκληση του Συντάγματος λειτουργεί επιτακτικά: Οι συνταγματικές επιταγές υλοποιούνται με τα κυβερνητικά μέτρα.

Ας παρεμβάλουμε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Ο καθορισμός των αποζημιώσεων (κατά το άρθρ. 17 μάλιστα του Συντάγματος) σε περίπτωση εξαγοράς επιχειρήσεων ήταν ένα σημείο στο οποίο επέμενε το προεκλογικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ. Εδώ η οριοθετική λειτουργία της επίκλησης του άρθρ. 17 είναι προφανής. Από την άλλη πλευρά η εφαρμογή του Εθνικού Συστήματος Υγείας παρουσιάζεται ως υλοποίηση του άρθρ. 21 που αναθέτει τη μέριμνα για την υγεία στο Κράτος.

Και στις δύο περιπτώσεις ο παρονομαστής είναι κοινός: *Πρόκειται για το σεβασμό του Συντάγματος ως νομιμοποιητικό επιχείρημα.*

B. Η συμβολική διάσταση της πρότασης για αναθεώρηση

1. Η Τομή

Αν τα παραπάνω αληθεύουν, τότε η απόφαση του ΠΑΣΟΚ να μην προτείνει τελικά την επανεκλογή του Κ. Καραμανλή και η ταυτόχρονη υποβολή πρότασης για αναθεώρηση του Συντάγματος είναι μία *Τομή* στη στάση του απέναντι στο Σύνταγμα.

Βιάζομαι ήδη από τώρα να πω ότι η υποβολή και μόνο πρότασης για αναθεώρηση του Συντάγματος έχει τεράστια συμβολική σημασία. Αμφισβητεί και ταυτόχρονα μεταθέτει τα όρια της συνταγματικής νομιμότητας.

2. Η παραίτηση Κ. Καραμανλή

Στην περίπτωση μας μάλιστα, όλη η συνταγματικοπολιτική μεθόδευση έχει ένα διπλό και σαφή συμβολισμό: και *ad rem* με

την πρόταση για αναθεώρηση και *ad personam* με την αποχώρηση του Κ. Καραμανλή από την Προεδρία της Δημοκρατίας.

Τα δύο αυτά στοιχεία συνδέονται σαφέστατα στην εισήγηση του εκτελεστικού γραφείου προς την κεντρική επιτροπή του ΠΑΣΟΚ. Μείζων πολιτική απόφαση θεωρείται η πρόταση της αναθεώρησης που έχει ως λογική και πολιτική συνέπεια τη μη επανεκλογή του Κ. Καραμανλή, «πνευματικό τέκνο» του οποίου είναι το Σύνταγμα του 1975.

Τη συμβολική διάσταση της πρότασης για αναθεώρηση και της συνακόλουθης υπόδειξης του κ. Χρ. Σαρτζετάκη ως υποψήφιου για την προεδρία φαίνεται να αποδέχεται και συνομολογεί και ο ίδιος ο Κ. Καραμανλής με την πρόωγη παραίτησή του.

Με την παραίτησή του Κ. Καραμανλή ενόψει «των διαφαινομένων εξελίξεων» όλο αυτό το συνταγματικοπολιτικό εγχείρημα τοποθετείται στο επίπεδο που του ανήκει. Πρόκειται για μια τομή στη συνταγματικοπολιτική στάση της κυβερνητικής πλειοψηφίας που θέτει σε αμφιβολία κρίσιμες πτυχές της κυρίαρχης συνταγματικής ιδεολογίας. Η συνταγματική ιδεολογία όμως είναι η βάση της ίδιας της νομιμοποίησης του Συντάγματος και, τελικά, εγκαλούμενη δεν μπορεί παρά να είναι η ίδια η συνταγματική νομιμότητα στο σύνολό της.

3. Ο «περιορισμένος» χαρακτήρας και η συνταγματικο-πολιτική προοπτική της πρότασης για αναθεώρηση

Η πρόταση της αναθεώρησης που υπέβαλε το ΠΑΣΟΚ υπόκειται σε πολλών ειδών αναγνώσεις. Αν αφήσουμε προς το παρόν κατά μέρος τη νομοτεχνική της προσέγγισης (που εμφανίζει ορισμένα προβλήματα) και επιμείνουμε στη συνταγματικοπολιτική όψη του διαβήματος, διαπιστώνουμε πως είναι εξοπλισμένη με δύο συμπλεκόμενα χαρακτηριστικά:

*Πρώτον, είναι περιορισμένη στο ζήτημα των αυξημένων αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας (άρθρα 37—48)· δεύτερον, όμως εντάσσεται σε μία προοπτική συνολικής θεώρησης των σχέσεων του Συντάγματος με την «Αλλαγή», γι' αυτό και περιλαμβάνει πρόταση για αναθεώρηση της ίδιας της διαδικασίας αναθεώρησης του Συντάγματος (άρθρ. 110 παρ. 2—6).****

Η εμμονή στον περιορισμένο χαρακτήρα της αναθεώρησης και η τροποποίηση διατάξεων που ρυθμίζουν αποκλειστικά και μόνο αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας δεν μπορεί να στερήσει από την πρόταση για αναθεώρηση τον *στρατηγικό χαρακτήρα* που ηθελημένα αποκτά με την προτεινόμενη τροποποίηση του άρθρ. 110 παρ. 2—6.

Η συνταγματικοπολιτική προοπτική της πρότασης δεν είναι, επομένως, μόνο η ομαλή και ακώλυτη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος κάτω από οποιοδήποτε συσχετισμό δυνάμεων, ακόμη και όταν δεν αναδεικνύεται αυτοδύναμη μονοκομματική πλειοψηφία στη Βουλή. Ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται με την κατάργηση των (ρυθμιστικών κυρίως) αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας για τους λόγους που από το 1974 επισημαίνει η συνταγματική θεωρία.

Η ευρύτερη προοπτική της πρότασης είναι να *τεθούν με νέους όρους οι σχέσεις της εκάστοτε κυβερνητικής πολιτικής με το Σύνταγμα*. Η πρόταση, όπως υπογραμμίζεται στην ίδια την αιτιολογική της έκθεση, θέλει να εξομαλύνει τις σχέσεις της πολιτικής και συνταγματικής εξέλιξης —της πολιτικής και συνταγματικής πραγματικότητας— με το ίδιο το Σύνταγμα. *Επιδιώκει, άρα, να διευρύνει τα όρια της συνταγματικής νομιμότητας και την αντοχή του Συντάγματος.*

***Τελικά η πρόταση για αναθεώρηση του άρθρου 110 παρ. 2—6 αποσύρθηκε. Παρόλα αυτά το θεωρητικό ζήτημα τέθηκε και άρα εκκρεμεί.

Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, μεταβολή του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος. Ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος είναι ένα ποιοτικό χαρακτηριστικό συνυφασμένο πλέον με την ίδια τη σύγχρονη έννοια του Συντάγματος και δεν θα μπορούσε να θιγεί. Η ερμηνευτική και ιδεολογική λειτουργία που επιτελεί το άρθρο 110 παρ. 1 με το οποίο καθορίζονται οι μη υποκείμενες σε αναθεώρηση διατάξεις δεν θίγεται καθόλου —κάτι τέτοιο θα ήταν άλλωστε αδύνατο— από την πρόταση.

Το πρόβλημα εντοπίζεται στη διαδικασία της αναθεώρησης: όλοι οι ως σήμερα διαδικαστικοί φραγμοί συμπυκνώνονται σ' ένα: την αυξημένη πλειοψηφία των τριών πέμπτων του συνολικού αριθμού των βουλευτών (180/300). Κατά τον τρόπο αυτό —είναι προφανές ότι— βασική παράμετρος της αναθεωρητικής διαδικασίας και της αυστηρότητας του Συντάγματος καθίσταται το εκλογικό σύστημα και οι κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες που μπορεί να αναδειχθούν μέσω αυτού.

Είναι βέβαιο ότι η λεπτομερειακή ρύθμιση των προϋποθέσεων που απαιτεί το Σύνταγμα για την αναθεώρηση των διατάξεων του μπορεί να μεταβληθεί με μια προηγούμενη αναθεώρηση. Η αντίθετη άποψη θα μείωνε την ευελιξία του Συντάγματος και θα το εξέθετε σε μία πρόσθετη αφορμή παράβασής του χωρίς να υπάρχει κάποιος σημαντικός νομικός ή έστω ιδεολογικός λόγος. Δεν πρέπει μάλιστα να ξεχνούμε ότι τα ελληνικά Συντάγματα διακρίνονται για δύο τους χαρακτηριστικά: Τις εξαιρετικά αυστηρές προϋποθέσεις που έθεταν για την αναθεώρησή τους, οι οποίες, όμως, δεν τηρήθηκαν ποτέ σ' όλη την εξέλιξη της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας.

Εκείνο που πρέπει πάντως να διαφυλάσσεται είναι τα δομικά χαρακτηριστικά της αναθεωρητικής διαδικασίας: η αποκλειστική αρμοδιότητα της Βουλής, μία κάποια προθεσμία διάσκεψης και η έκφραση της γνώμης του εκλογικού σώματος όχι αναγκαστικά στο μέσον της διαδικασίας αλλά πριν έστω από αυτήν.

Εφόσον οι προϋποθέσεις αυτές πληρούνται, η απλούστευση της διαδικασίας σημαίνει ότι η αναθεώρηση του Συντάγματος χάνει τον εξαιρετικά οριακό και σπάνιο χαρακτήρα της: τον «μείζονα» χαρακτήρα της. Γίνεται ενδεχόμενο περισσότερο κοντινό που μπορεί να προσλαμβάνει και περιεχόμενο «έλασσον» και συγκεκριμένο. Κάτι τελείως ασυνήθιστο στη δική μας συνταγματική ιστορία που έχει να επιδείξει μόνο ριζικές -μείζονες αναθεωρήσεις με ταυτόχρονη παραβίαση των σχετικών συνταγματικών διατάξεων, αλλά αρκετά συνηθισμένο και εύχρηστο σ' άλλες χώρες.

Γ. Το Σύνταγμα ως πεδίο προεκλογικής αντιπαράθεσης

Όσο, λοιπόν, και αν επισκιάζεται από την παραίτηση του Κ. Καραμανλή και τη διαδικασία εκλογής νέου Προέδρου της Δημοκρατίας, η πρόταση για αναθεώρηση του Συντάγματος -ανεξάρτητα από την τελική έκβασή της- καθιστά το Σύνταγμα πεδίο προεκλογικής αντιπαράθεσης.

Η συνταγματική τάξη, οι αρμοδιότητες του αρχηγού του κράτους, η μελλοντική στάση των κομμάτων απέναντι στο Σύνταγμα γίνονται ενεργά και ρητά στοιχεία της πολιτικής αντιδικίας.

Η εξέλιξη αυτή πιθανότητα θα επιβάλει σ' όλα τα πολιτικά κόμματα να αποσαφηνίσουν τη στάση τους απέναντι στο Σύνταγμα και την εφαρμογή του: τη συνταγματική τους πολιτική.

Η αναγωγή στο Σύνταγμα, όμως, και ιδίως μια γενικευμένη προεκλογική του επίκληση θα φορτίσει αναγκαστικά την πολιτική αντιπαράθεση προσδίδοντάς την μια οριακότητα. Γιατί το Σύνταγμα είναι από τη φύση του νόμος οριακός: διαγράφει και εγγυάται ορισμένα όρια μέσα στα οποία κινούνται τα κρατικά όργανα και ιδίως ο κοινός νομοθέτης.

Η προεκλογική επίκληση του Συντάγματος σε σχέση με μία μικρή ή μεγάλη αναθεώρηση προσδίδει στο Σύνταγμα ένα συγκυριακό και συμβολικό χαρακτήρα —που δεν είναι το πιο σπουδαίο ιστορικό, πολιτικό και νομικό του χαρακτηριστικό.

Ανεξάρτητα από τα αποτελέσματα της προεδρικής εκλογής και τον ακριβή χρόνο των βουλευτικών εκλογών, το Σύνταγμα φαίνεται ότι θα καταστεί σημείο αναφοράς για τον προσδιορισμό της κατεύθυνσης και της έντασης οποιασδήποτε προεκλογικής εξαγγελίας και οποιασδήποτε πολιτικής απόφασης, χωρίς αυτό να είναι ούτε αναγκαίο ούτε σκόπιμο.

Σε οποιαδήποτε εκλογική αντιπαράθεση το κύριο βάρος δεν μπορεί παρά να πέφτει στις συγκεκριμένες πολιτικές προτάσεις που θα ήταν περιττό αν όχι, επικίνδυνο, να επικαλυφθούν από μία «συνταγματολογική» σύγκρουση που θα έχει κατ' ανάγκη και έντονο αλλά και αφηρημένο χαρακτήρα.

2. Οι Προεδρικές αρμοδιότητες· παρατηρήσεις στην αρχική πρόταση αναθεώρησης*

*Πρόκειται για δύο συνεχόμενα άρθρα που δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» στις 26 και 27—3—85 με τίτλο «Οι Προεδρικές αρμοδιότητες» και «ο Πρόεδρος και η Βουλή». Οι παρατηρήσεις αυτές πρέπει να αναγνωσθούν σε συνδυασμό με τις παρατηρήσεις που δημοσιεύονται παρακάτω υπό IV. Σημειώνεται πάντως ότι σύμφωνα με το άρθρο 37, όπως διαμορφώθηκε τελικά, πριν από το σχηματισμό κυβέρνησης της ευρύτερης δυνατής αποδοχής υπό την Προεδρία ανώτατου δικαστικού με σκοπό τη διεξαγωγή εκλογών γίνεται μία προσπάθεια σχηματισμού κυβέρνησης από όλα τα κόμματα («οικουμενική»). Επίσης προβλέπεται προθεσμία 3 ημερών για τη διεκπεραίωση των διερευνητικών εντολών. Κατά τη συζήτηση στην «ΣΤ΄ Αναθεωρητική Βουλή» επήλθαν ορισμένες σημαντικές μεταβολές και στα άρθρα 41 παρ. 1 και 42 (βλ. παρακάτω, IV)

Ο περιορισμός των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας και η ακώλυτη εφαρμογή της κοινοβουλευτικής αρχής, συνθέτουν τη βασική λογική της πρότασης για αναθεώρηση ορισμένων συνταγματικών διατάξεων, που υπέβαλε το ΠΑΣΟΚ και εκκρεμεί ενώπιον της Βουλής. Τους δύο αυτούς στόχους εξαγγέλλει με σαφήνεια η ίδια η εισηγητική έκθεσή της πρότασης.

Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται βέβαια —και αυτό είναι φυσιολογικό— στις ρυθμιστικές και στις νομοθετικές αρμοδιότητες του Προέδρου και ιδίως στο διορισμό και την παύση της κυβέρνησης, στη διάλυση της Βουλής και στην αναπομπή νομοσχεδίου ή πρότασης νόμου που έχει ψηφιστεί από τη Βουλή, χωρίς να παραβλέπει κανείς και τη σημαντικότητα, αλλά εξ ορισμού οριακή διάταξη του άρθρου 48 για την κατάσταση πολιορκίας.

Με την πρόταση για αναθεώρηση ανακαλούνται στην επιφάνεια οι θέσεις της επιστήμης —αλλά και της τότε αντιπολίτευσης— που υποστηρίχθηκαν με σθένος και επιμονή ήδη από το 1974. Θέσεις που άρθρωσαν τότε σε έγκυρο επιστημονικό λόγο ο Δημήτρης Τσάτσος ως γενικός εισηγητής της μειοψηφίας και οι καθηγητές Φαίδων Βεγλερής και Αριστόβουλος Μάνεσης.

Στις θέσεις αυτές προστίθενται σήμερα και ορισμένα χρήσιμα ερμηνευτικά προηγούμενα που υπάρχουν μέσα στη συνταγματική πρακτική των ετών 1975—85. Τα χρήσιμα αυτά συνταγματικά περιστατικά αφορούν αποκλειστικά και μόνο το διορισμό της κυβέρνησης και τη διάλυση της Βουλής.

Εν όψει, λοιπόν, αυτών, η πρόταση —όπως είναι νομοτεχνικά καταστρωμένη —επιδέχεται ορισμένες παρατηρήσεις.

Συνομολογημένο και αποδεκτό πρίσμα των παρατηρήσεων αυτών είναι οι ίδιες οι αρχές και οι ίδιοι οι στόχοι της εισηγητικής έκθεσης, που είναι όχι μόνο συνταγματικά θεμιτοί (άρθρο 110 παρ. 1) αλλά και επιβεβλημένοι στα πλαίσια ενός δημοκρατικού—κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.

Εκκινώντας, λοιπόν, από την ίδια την *ratio constitutionis* που προβάλλει η πρόταση, εντοπίζουμε μερικά προβλήματα που είναι από τη φύση τους ειδικά και αποσπασματικά.

A. Διορισμός και παύση της Κυβέρνησης

Τα άρθρα 37 και 38 όπως ισχύουν σήμερα εμπεριέχουν τις πιο προβληματικές ίσως διατάξεις του Συντάγματος: οι ρυθμιστικές αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας κατά το διορισμό και την παύση της κυβέρνησης διασπούν την κοινοβουλευτική αρχή (εξάρτηση της κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη της Βουλής) σε πολλά καίρια σημεία, εξοπλίζοντας τον αρχηγό του Κράτους με δυνατότητες χειρισμών που ονομάστηκαν (όχι με ακρίβεια αλλά με ενάργεια), «υπερεξουσίες».

Η συνταγματική πρακτική του 1975—85 φαινομενικά μόνο διαψεύδει τους έντονους φόβους που είχαν διατυπωθεί κατά την προπαρασκευή του Συντάγματος. Η εφαρμογή των άρθρων 37 και 38 την περίοδο αυτή, δε θα μπορούσε να δημιουργήσει εντάσεις, λόγω της σταθερής παρουσίας μιας μονοκομματικής

αυτοδύναμης πλειοψηφίας (1974—1981 η «Νέα Δημοκρατία» και μετά το 1981 το ΠΑΣΟΚ), η ύπαρξη και μόνο της οποίας καθιστούσε δέσμιες τις σχετικές αρμοδιότητες του αρχηγού του Κράτους.

Το φαινόμενο, όμως, αυτό που εν πολλοίς οφείλεται στον εκλογικό νόμο και πάντως οφείλεται στη διαμόρφωση του κομματικού μας συστήματος, δεν είναι ούτε δομικό ούτε εξασφαλισμένο στοιχείο ενός κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Η μη ανάδειξη αυτοδύναμης (απόλυτης) πλειοψηφίας είναι γεγονός συνηθισμένο στον ευρωπαϊκό χώρο.

Η πρόταση της αναθεώρησης φιλοδοξεί —και δίκαια— να αποκαταστήσει την άκαμπτη εφαρμογή της κοινοβουλευτικής αρχής. Για το λόγο αυτό **τυποποιεί** τις αρμοδιότητες του Προέδρου και δεσμεύει τους χειρισμούς του.

Βασική επιλογή της πρότασης —απόλυτα κοινοβουλευτική και σύμφωνη με τις λοιπές οργανωτικές βάσεις του πολιτεύματος— είναι η ανάθεση της εντολής σχηματισμού κυβέρνησης μόνο στους αρχηγούς των κομμάτων και όχι σε πρόσωπα της προεδρικής επιλογής, που στερούνται κάποιας άμεσης πολιτικής—κομματικής νομιμοποίησης. Εδώ όμως αναφύονται τρία προβλήματα: η έννοια του κόμματος, η προθεσμία στην οποία πρέπει να γίνουν οι σχετικές διαβουλεύσεις και οι αντίστοιχοι χειρισμοί και ο θεσμός της διακομματικής—υπηρεσιακής κυβέρνησης που εισάγει το σχέδιο.

α. Η έννοια του κόμματος και η «δεδηλωμένη» πλειοψηφία: Έχοντας προφανώς υπόψη τις μνήμες της σύγχρονης πολιτικής ιστορίας (κρίση του 1965—67) η πρόταση θέλει να αποτρέψει τον κίνδυνο διάσπασης κομμάτων, τη συγκρότηση τεχνητών κοινοβουλευτικών πλειοψηφιών και την ανάδειξη πρωθυπουργού χωρίς πολιτική νομιμοποίηση. Για τους λόγους αυτούς,

φορέας της οριστικής ή διερευνητικής εντολής σχηματισμού κυβέρνησης, μπορεί να είναι μόνο αρχηγός κόμματος.

Οι θεμιτοί και σοβαροί στόχοι της πρότασης δεν είναι βέβαιος ότι εξυπηρετούνται στο μέτρο που δεν καθορίζεται η έννοια του κόμματος. Εφ' όσον ως κόμμα νοείται τελικά η ομάδα βουλευτών, ούτε η διάσπαση ούτε η τεχνική συγκόλληση αποτρέπεται· εκτός και αν προστεθεί δίπλα από τη λέξη κόμμα η πρόσθετη ρήτρα «το οποίον μετέσχε εις τας τελευταίας εκλογάς». Μάλιστα, αν θελήσουμε να οδηγήσουμε τις διατάξεις στα λογικά τους άκρα αναδεικνύεται ο κίνδυνος της διάσπασης και της τεχνητής δημιουργίας κομμάτων ακριβώς για να είναι κατά το Σύνταγμα δυνατή η ανάθεση εντολής στον αρχηγό τους, σύμφωνα με τη σειρά της προτεινόμενης αντιδιατύπωσης του άρθρου 37.

Επιπλέον, όμως, η έννοια του κόμματος στο άρθρο 37 πρέπει να συσχετιστεί και με το φαινόμενο του (προεκλογικού) συνασπισμού κόμματος ή της (μετεκλογικής) συνεργασίας κομμάτων. Η περίπτωση αυτή πρέπει να ρυθμιστεί με αρκετή σαφήνεια, γιατί εμπεριέχεται στην ίδια τη λογική του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.

Στην πρώτη λοιπόν περίπτωση του προεκλογικού συνασπισμού κομμάτων, όλα όσα ισχύουν για τον αρχηγό του κόμματος της απόλυτης ή σχετικής πλειοψηφίας καθώς και του δεύτερου και τρίτου σε δύναμη κόμματος, πρέπει να ισχύσουν και για τον εκπρόσωπο του συνασπισμού κατά τρόπο ρητό. Το σοβαρό αυτό ζήτημα δεν πρέπει να αφεθεί στην ευθύνη της ερμηνείας.

Στη δεύτερη περίπτωση, της μετεκλογικής συνεργασίας, η συνεπής εφαρμογή της αρχής της δεδηλωμένης και της κοινοβουλευτικής αρχής, πρέπει να οδηγήσει στη διευκόλυνση του σχηματισμού μιας παρόμοιας κυβέρνησης με ενδεχόμενη ανάθεση της πρωθυπουργίας σε βουλευτή που υποδεικνύεται

εγγράφως από τους εταίρους της κομματικής συνεργασίας. Πρόταση που είχε υποβληθεί στην «Ε' Αναθεωρητική Βουλή» από την τότε αντιπολίτευση. Άλλωστε, η ανάθεση διερευνητικής εντολής στον αρχηγό του δεύτερου και τρίτου κόμματος υπό τον έμμεσο αλλά σαφή όρο ότι πρωθυπουργός μπορεί να είναι τελικά μόνο αυτός, δε νομίζω ότι θα διευκόλυνε την αποτελεσματική αντιμετώπιση του κενού που συνεπάγεται η μη ανάδειξη αυτοδύναμης «δεδηλωμένης» πλειοψηφίας στη Βουλή.

β. Η προθεσμία των διερευνητικών εντολών: οι προηγούμενες παρατηρήσεις συνδέονται άμεσα με την ίδια την έννοια της διερευνητικής εντολής και την προθεσμία μέσα στην οποία αυτή πρέπει να τελεσφορήσει ή να κατατεθεί:

Κατά το σχέδιο είναι υποχρεωτική η ανάθεση δύο διερευνητικών εντολών (στο πρώτο και δεύτερο κόμμα) και δυνητική η ανάθεση τρίτης (στο τρίτο κόμμα). Η διερευνητική εντολή όμως δεν είναι (οριστική) εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Δεν έχουμε διορισμό πρωθυπουργού και υπουργών, άρα τις τρέχουσες κυβερνητικές αρμοδιότητες εξακολουθεί να ασκεί η προηγούμενη κυβέρνηση.

Η περίοδος κατά την οποία κυοφορείται η νέα κυβέρνηση πρέπει να είναι αναγκαστικώς περιορισμένη. Άρα η πρόβλεψη μιας εύλογης προθεσμίας (για παράδειγμα, πέντε ημερών) είναι αναγκαία. Η συνολική διαδικασία δε νομίζω ότι μπορεί να ξεπεράσει τις 15 ημέρες, όσες έχει κατά το άρθρο 84 στη διάθεσή της μία κυβέρνηση για να εμφανισθεί ενώπιον της Βουλής.

γ. Η κυβέρνηση διεξαγωγής των εκλογών: το πιο καινοτομικό στοιχείο της πρότασης είναι η ρητή —για πρώτη φορά σε ελληνικό Σύνταγμα —πρόβλεψη μιας υπηρεσιακής και ταυτόχρονα διακομματικής κυβέρνησης, που επιφορτίζεται με την ευθύνη διεξαγωγής των εκλογών υπό την προεδρία του Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας ή του Αρείου Πάγου.

Εδώ πρέπει να θυμηθούμε ότι η πρακτική των υπηρεσιακών κυβερνήσεων ιδίως την περίοδο 1961-1967 δεν είναι από τις πιο ευχάριστες πτυχές της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας. Χωρίς, παρ' όλα αυτά να παραβλέπω ότι το θεσμό της υπηρεσιακής κυβέρνησης τον ζήτησαν επίμονα το 1974—75 τα κόμματα της τότε αντιπολίτευσης, ούτε ότι η διακομματική κυβέρνηση είναι μια παλιά ιδέα του Αλ. Παπαναστασίου.

Αντίθετα, η πρακτική της περιόδου 1975—85 βεβαιώνει ότι οι κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, είναι απόλυτα αρμόδιες και ικανές να διεξάγουν τις εκλογές.

Τα κύρια όμως προβλήματα εντοπίζονται αλλού. Η κυβέρνηση αυτή υπό την προεδρία ανωτάτου δικαστικού είναι μία κυβέρνηση υπηρεσιακή, αλλά και εξοπλισμένη μ' όλες τις κυβερνητικές αρμοδιότητες (άρθρ. 82) που παραμένει στην εξουσία 60 περίπου ημέρες, από την προκήρυξη των εκλογών μέχρι το σχηματισμό της νέας κυβέρνησης (άρθρ. 41 και 37). Στο διάστημα αυτό η κυβέρνηση φέρει ευθύνη (άρθρ. 85—86) που είναι ατομική αλλά και συλλογική (κυβερνητική αλληλεγγύη). Ο διακομματικός όμως χαρακτήρας και η παρουσία του ανωτάτου δικαστικού δημιουργούν πρόβλημα συνοχής και ευθύνης.

Άλλωστε, η αναλογική εκπροσώπηση των κομμάτων προσκρούει στο καίριο πρόβλημα της ανάληψης των κρίσιμων υπουργείων. Ζήτημα για το οποίο θα ήταν αναγκαία τουλάχιστον μία λεπτομερέστερη ρύθμιση με οργανικό νόμο.

Όλα αυτά τα προβλήματα είναι, βέβαια, το αναγκαίο κόστος για τη διασφάλιση του κλίματος συναίνεσης και προεκλογικών εγγυήσεων, είναι, όμως, κατά τη γνώμη μου πολλά και δυσεπίλυτα.

Η λογική του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος θα ήταν, ίσως, περισσότερο σύμφωνη προς μια άλλη λύση που θα ανέθετε τελικά την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, με ταυτόχρονη διάλυση της Βουλής, στον αρχηγό μιας σχετικής πλειοψηφίας υπέρ του οποίου συντρέχει και το τεκμήριο της λαϊκής προτίμησης.

Β. Διάλυση της Βουλής

Το άρθρο 41 του Συντάγματος δέχτηκε εξ αρχής τα πυρά της συνταγματικής θεωρίας, γιατί συγκέντρωσε τελικά στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας την αρμοδιότητα διάλυσης της Βουλής με την επίκληση αόριστων εννοιών και κυρίως της εξαιρετικά προβληματικής ρήτρας της «προφανούς δυσαρμονίας προς το λαϊκό αίσθημα».

Με την πρόταση ο θεσμός της διάλυσης της Βουλής εκλογικεύεται και συγκενρώνεται κυρίως στα χέρια της υπεύθυνης κυβέρνησης που απολαμβάνει της εμπιστοσύνης της Βουλής. Ανακύπτουν όμως δύο προβλήματα που αξίζει να προκαλέσουν την προσοχή της εθνικής αντιπροσωπείας.

α. Η κυβερνητική σταθερότητα. Το σχέδιο καταργεί τη διάλυση «λόγω προφανούς δυσαρμονίας προς το λαϊκό αίσθημα», διατηρεί όμως ως λόγο διάλυσης της Βουλής τη μη εξασφάλιση κυβερνητικής σταθερότητας. Μάλιστα, η σχετική αρμοδιότητα —από ό,τι δείχνει η παράλληλη ανάγνωση του άρθρου 35— ασκείται με προσυπογραφή της κυβέρνησης.

Η έλλειψη κυβερνητικής σταθερότητας όμως προϋποθέτει είτε καταψήφιση της κυβέρνησης (απόρριψη πρότασης εμπιστοσύνης), είτε αποδοχή πρότασης δυσπιστίας, είτε παραίτηση της κυβέρνησης. Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις δε νοείται βέβαια προσυπογραφή. Το κύριο όμως πρόβλημα είναι άλλο. Η έλλειψη κυβερνητικής σταθερότητας δεν μπορεί παρά να σημαίνει παραίτηση ή παύση της κυβέρνησης (άρθρ. 38). Στην περίπτωση αυτή ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας πρέπει να ακολουθήσει (άρθρ. 38 παρ. 1 εδ β') τη σειρά του άρθρου 37 που καταλήγει σε διάλυση της Βουλής υπό υπηρεσιακή—διακομματική κυβέρνηση. Αυτό σημαίνει ότι το άρθρο 41 παρ. 1, όπως διατυπώνεται στο σχέδιο, περιπτεύει γιατί καλύπτεται από το άρθρο 37 παρ. 4.

β. Η «κυβερνητική» διάλυση της Βουλής. Η πρόταση διατηρεί το άρθρο 41 παρ. 2, σύμφωνα με το οποίο είναι δυνατή η διάλυση της Βουλής με πρόταση της κυβέρνησης που έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης για την αντιμετώπιση εθνικού θέματος εξαιρετικής σημασίας. Με την αναθεώρηση η πρόταση της κυβέρνησης γίνεται δεσμευτική για τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας.

Όπως έχει προκύψει από τη συνταγματική πρακτική (1975—85), το άρθρο 38 παράγραφος 1 εδ. β', με τη σημερινή του διατύπωση επιτρέπει στην κυβέρνηση που έχει την εμπιστοσύνη της απόλυτης πλειοψηφίας της Βουλής να προκαλέσει διάλυση και εκλογές όποτε αυτή θέλει, υποβάλλοντας την παραίτησή της. Αυτό συνέβη το 1981. Τώρα η ρύθμιση μεταβάλλεται σ' ένα κρίσιμο σημείο: η κυβέρνηση των εκλογών δε θα είναι αυτή που έχει την εμπιστοσύνη της Βουλής, αλλά η υπηρεσιακή—διακομματική κυβέρνηση.

Από την άλλη μεριά, η εμπειρία του 1977 έδειξε ότι η ρήτρα «εθνικό θέμα εξαιρετικής σημασίας» έχει μία τεράστια ελαστικότητα, που τελικά δε θέτει κάποια πραγματικά όρια στη διάλυση της Βουλής.

Ίσως, λοιπόν, θα ήταν απλούστερο και καθαρότερο, η κυβερνητική διάλυση της Βουλής κατά το άρθρο 41 παρ. 2 να γίνεται ανεξάρτητα από την (πλασματική ενδεχόμενα) επίκληση κάποιου εθνικού θέματος.

Γ. Αναπομπή νομοσχεδίου.

Η πρόταση διαρρυθμίζει με διαφορετικό τρόπο τη συμμετοχή του Προέδρου στην άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας. Στα πλαίσια αυτά καταργεί την αρμοδιότητά του να κυρώνει τους νόμους και περιορίζει τους λόγους για τους οποίους είναι δυνατή η αναπομπή σχεδίου ή πρότασης νόμου που έχει ήδη

ψηφιστεί από τη Βουλή, μόνο στη «σοβαρά παραβίαση» των συνταγματικών διαδικασιών της νομοθετικής λειτουργίας· δηλαδή μόνο στον έλεγχο της «εσωτερικής» τυπικής συνταγματικότητας των νόμων.

Εδώ προβάλλονται τα ακόλουθα δύο ζητήματα:

α. *Η κύρωση.* Σύμφωνα με τις κλασικές δογματικές διακρίσεις η νομοθετική αρμοδιότητα του αρχηγού του κράτους είναι η κύρωση που ασκείται με μια πράξη (*uno acto*) μαζί με την έκδοση και δημοσίευση.

Η ονομαστική κατάργηση της κυρωτικής αρμοδιότητας του Προέδρου ενδεχομένως προσκρούει στο άρθρο 26 παρ. 1 που αναγορεύει τον Πρόεδρο παράγοντα της νομοθετικής λειτουργίας και το οποίο δεν υπόκειται σε αναθεώρηση (άρθρ. 110 παρ. 1). Η κυρωτική όμως αρμοδιότητα του Προέδρου δεν είναι αναγκαστικά ουσιαστική αρμοδιότητα. Κάλλιιστα μπορεί να είναι και απλώς ονομαστική: επομένως, απλούστερη λύση θα ήταν η πρόβλεψη «υποχρεωτικής κύρωσης» των νόμων από τον αρχηγό του κράτους.

β. *Η τυπική συνταγματικότητα.* Η πρόταση περιορίζει την προβληματική αρμοδιότητα της αναπομπής μόνο στον έλεγχο της τυπικής συνταγματικότητας. Υπάρχει, όμως ο κίνδυνος η συγκεκριμενοποίηση των λόγων να οδηγήσει κάποτε σε εντατική εφαρμογή του θεσμού αυτού.

Ανεξάρτητα από αυτό, ο έλεγχος της νομοθετικής διαδικασίας από τον Πρόεδρο πρέπει να εναρμονιστεί με μία σειρά διατάξεων που τον αναθέτουν στην ίδια τη Βουλή στα πλαίσια της διάκρισης των εξουσιών και της διασφάλισης των *interna corporis*. Πρόκειται κυρίως για τα άρθρα 74 παρ. 5 και 72 παρ. 3.

Επί πλέον, η αναπομπή με επιψήφιση από την απόλυτη πλειοψηφία του συνολικού αριθμού των βουλευτών εξακολουθεί να υποκρύπτει τον κίνδυνο μιας έμμεσης πρότασης δυσπιστίας σε βάρος της κυβέρνησης με πρωτοβουλία του Προέδρου. Για το λόγο αυτό, η επιψήφιση νομίζω ότι πρέπει να γίνεται με τη συνήθη πλειοψηφία.

Αυτά και άλλα σημεία της πρότασης για αναθεώρηση—που έχει όπως κάθε αναθεωρητικό διάβημα εξ ορισμού ιστορικό χαρακτήρα—είμαι βέβαιος ότι θα συζητηθούν με την έκταση και την ένταση που τους αξίζει.

Ο χρόνος σίγουρα επαρκεί, γιατί η παρούσα Βουλή διαπιστώνει την ανάγκη της αναθεώρησης και την κατεύθυνση προς την οποία θα συντελεστεί, ενώ η νομοτεχνική κατάστρωση των συνταγματικών διατάξεων και η ολοκλήρωση του αναθεωρητικού έργου θα γίνει από την επόμενη Βουλή των Ελλήνων.

3. Αναθεώρηση και λειτουργία του Πολιτεύματος (συνέντευξη)*

*Συνέντευξη που δόθηκε στο δημοσιογράφο Παντ. Σαββίδη και δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Θεσσαλονίκη», στις 9/4/85. Βλ. πύό διεξοδικά, Ε. Β. Βενιζέλος, Η διάλυση της Βουλής από το Σύνταγμα του 1975 στην αναθεώρηση του 1986, Δίκαιο και Πολιτική, 11/1986, σελ. 5 επ., του ίδιου, ο χαρακτηρισμός του πολιτεύματος μετά τη συνταγματική πρακτική 1975—85 και την πρόταση για αναθεώρηση, 1985 επίσης βλ. παρακάτω, VI 2.

1. Που αποβλέπει κατά τη γνώμη σας η πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος που υπέβαλαν βουλευτές του ΠΑΣΟΚ;

1. Η ακώλυτη λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος και η άκαμπτη εφαρμογή της κοινοβουλευτικής αρχής (εξάρτησης της κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη της βουλής) κάτω από οποιαδήποτε πολιτική συγκυρία και κάτω από οποιοδήποτε συσχετισμό δυνάμεων. Αυτός είναι ο στόχος της πρότασης για αναθεώρηση, όπως συνομολογεί η ίδια η εισηγητική της έκθεση.

Κατά τον τρόπο αυτό η πρόταση ανατρέχει —και τη φορά αυτή τις υλοποιεί —στις θέσεις που στα πλαίσια της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής» είχαν προβληθεί από την τότε αντιπολίτευση. Θέσεις που άρθρωσαν σε έγκυρο επιστημονικό λόγο ο Δημήτρης Τσάτσος ως γενικός εισηγητής της μειοψηφίας και οι καθηγητές Φ. Βεγλερής και Αρ. Μάνεσης.

Εδώ πρέπει να αποσαφηνίσουμε ένα ζήτημα που τίθεται συνεχώς τις τελευταίες μέρες από την αξιωματική αντιπολίτευση, αλλά και από ένα μέρος της επιστήμης: Η δεκάχρονη (1975—1985) συνταγματική πρακτική δεν εμφανίζει περίπτωση εφαρμογής των κρίσιμων προεδρικών αρμοδιοτήτων. Άρα —κατά την άποψη αυτή— οι σχετικές αρμοδιότητες έχουν αδρανοποιηθεί και η αναθεώρησή τους περιττεύει

Τα πράγματα δεν είναι όμως τόσο απλά όσο φαίνονται δια γυμνού οφθαλμού. Οι κρίσιμες προεδρικές αρμοδιότητες δεν ασκήθηκαν, γιατί κατά τη δεκαετία 1975–85 έχουμε διαρκή παρουσία μιας αυτοδύναμης μονοκομματικής πλειοψηφίας στη βουλή (1975–81 η Νέα Δημοκρατία και 1981–85 το ΠΑΣΟΚ). Το Σύνταγμα μας δεν δοκιμάστηκε κάτω από ένα άλλο συσχετισμό κοινοβουλευτικών δυνάμεων, κάτω από ένα άλλο κομματικό σύστημα, κάτω από ένα άλλο εκλογικό σύστημα. Επομένως η ερμηνευτική σημασία της δεκάχρονης συνταγμα-πρακτικής είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Και οι θέσεις της αντιπολίτευσης του 1974–75 εξακολουθούν να διατηρούν το μεγαλύτερο μέρος της ουσίας τους.

Άλλωστε αν κάνει κανείς μία «δεύτερη ανάγνωση» της συνταγματικής πρακτικής θα δει ότι είναι γεμάτη μικρά στίγματα που διατηρούν σε λανθάνουσα αλλά ζωντανή κατάσταση τις προεδρικές αρμοδιότητες. Ας θυμηθούμε πόσες φορές ο εκάστοτε πρόεδρος της Δημοκρατίας κλήθηκε από την εκάστοτε αντιπολίτευση να διαλύσει τη βουλή «λόγω προφανούς δυσαρμονίας προς το λαϊκό αίσθημα» και πόσες φορές κλήθηκε σε αντίθεση προς τη γνώμη της κυβέρνησης να προκηρύξει δημοψήφισμα. Καταλήγω:

Η δεκαετία 1975–85 είναι μία δεκαετία ομαλού δημοκρατικού βίου. Η ευφορία, όμως, που προκαλεί η αυτονόητη αυτή διαπίστωση δεν πρέπει να συσκοτίζει τα ενδεχόμενα που πάντα κρύβει ένα κοινοβουλευτικό πολίτευμα.

Υπό την έννοια αυτή η πρόταση για αναθεώρηση ορθά εκλογικεύει τις αρμοδιότητες του προέδρου και ορθά διασφαλίζει την άκαμπτη εφαρμογή της κοινοβουλευτικής αρχής.

2. Οι προτεινόμενες προς αναθεώρηση διατάξεις θεωρείτε ότι αποκαθιστούν μία δημοκρατικότερη και περισσότερο σύμφωνη προς τη λαϊκή εντολή λειτουργία του πολιτεύματος;

2. Νομίζω ότι ήδη απάντησα. Με την προτεινόμενη αναθεώρηση διασφαλίζεται η κοινοβουλευτική αρχή. Διασφαλίζεται κατά συνέπεια ο κοινοβουλευτικός χαρακτήρας του πολιτεύματος. Γιατί έχει τόση σημασία αυτό; Έχει τεράστια σημασία αυτό γιατί η ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος κάτω από οποιονδήποτε συσχετισμό δυνάμεων επιτρέπει τη συμμετοχή περισσότερων και πιο προοδευτικών δυνάμεων στην κυβέρνηση, δηλαδή στο κέντρο της εκτελεστικής εξουσίας. Αυτή είναι μία εξαιρετικά σημαντική όψη του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.

3. Έχει διατυπωθεί η άποψη πως η μετάθεση προεδρικών αρμοδιοτήτων στον αρχηγό της κυβερνητικής παράταξης, υπερδιογκώνει τις κυβερνητικές αρμοδιότητες σε βάρος και του κοινοβουλίου. Συμφωνείτε μ' αυτή την άποψη κι αν όχι, ποιά είναι τα αντίθετα δικά σας επιχειρήματα.

3. Η άποψη αυτή είναι αρκετά καινοφανής. Υποστηρίζεται —από ορισμένους επιστήμονες και από κάποια προοδευτικά έντυπα**— για πρώτη φορά μετά την υποβολή της πρότασης για αναθεώρηση.

Ο χώρος δεν επιτρέπει μία πλήρη ανάλυση. Αρκούμαι σε δύο μόνο παρατηρήσεις:

Πρώτον, η ενίσχυση της θέσης του Πρωθυπουργού και η Πρωθυπουργοκεντρική λειτουργία της κυβέρνησης —φαινόμενο στο οποίο ασκείται οξεία κριτική— είναι ένα φαινόμενο παράγωγο και δευτερογενές. Οφείλεται στην ύπαρξη αυτοδύναμων πλειοψηφιών στη βουλή και στη δομή των ελληνικών

**Βλ. κυρίως Α. Μανιτάκης, Συνέντευξη προς το περιοδικό «Δεκαπενθήμερος Πολίτης» τεύχος 38/85, σελ. 10 επ.

πολιτικών κομμάτων. Το πολίτευμά μας, αλλά και τα κόμματά μας, δεν έχουν δοκιμαστεί κάτω από ένα άλλο συσχετισμό δυνάμεων. Το κυριότερο είναι όμως άλλο:

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι ίδιοι εκείνοι παράγοντες (πλειοψηφική λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος) που απέτρεψαν την άσκηση των προεδρικών αρμοδιοτήτων κατά τη δεκαετία 1975–85 είναι αυτοί που γέννησαν και την πρωθυπουργική λειτουργία του πολιτεύματος.

Δεύτερον, η αφαίρεση ορισμένων ακραίων ρυθμιστικών αρμοδιοτήτων από τον Πρόεδρο και η μεταφορά τους στην κυβέρνηση δεν θίγει τη θέση του κοινοβουλίου γιατί σ' ένα κοινοβουλευτικό πολίτευμα η κυβέρνηση εξαρτάται από την εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της Βουλής.

Αλλά ας γίνουμε πιο συγκεκριμένοι. Το πρόβλημα έχει τεθεί με την αρμοδιότητα του Προέδρου να διαλύει τη Βουλή «λόγω προφανούς δυσαρμονίας προς το λαϊκόν αισθημα». Η προεδρική αυτή αρμοδιότητα είχε δεχθεί το 1974–75 την έντονη κριτική και της αντιπολίτευσης και της επιστήμης. Η προτεινόμενη τώρα κατάργησή της προκάλεσε ένα κύμα όψιμης υπεράσπισης της προεδρικής διάλυσης της βουλής με επίκληση της αόριστης ρήτρας της «προφανούς δυσαρμονίας».

Όσοι υπερασπίζονται τώρα την αρμοδιότητα αυτή εκκινούν από την διαπίστωση πως ιστορικά και πολιτικά το κοινοβουλευτικό πολίτευμα είναι συνυφασμένο με την πρόωγη διάλυση της Βουλής, που στο κάτω—κάτω άγει τα προβλήματα ενώπιον του λαού και παρέχει στην αντιπολίτευση τη δυνατότητα να γίνει Κυβέρνηση. Έχω την εντύπωση πως τα πράγματα είναι κάπως διαφορετικά. Σ' ένα κοινοβουλευτικό σύστημα η πρόωγη διάλυση της βουλής είναι δικλείδα που διασφαλίζει και τον δημοκρατικό χαρακτήρα και την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος. Όταν, λοιπόν η πρόωγη διάλυση της Βουλής συγκεντρώνει τη συναίνεση και της κυβέρνησης και της αντιπολίτευσης δεν τίθεται μείζον πολιτικό ζήτημα, άρα

είναι σχεδόν αδιάφορο ποιό όργανο προβαίνει στη διάλυση.

Όταν όμως, η πρόωρη διάλυση προκαλεί έντονη διαφωνία μεταξύ κυβέρνησης και αντιπολίτευσης, με βάση ποιά λογική μπορούμε να αξιώσουμε από τον ρυθμιστή του πολιτεύματος να ταχθεί είτε με τη μία είτε με την άλλη;

Είναι προφανές ότι σε μία παρόμοια κρίση η αρμοδιότητα και η ευθύνη της απόφασης πρέπει να ανήκει στην υπεύθυνη κυβέρνηση. Θα συμφωνούσα με μία άποψη που θα έλεγε πως για την πρόωρη διάλυση είναι αναγκαία η συναίνεση κυβέρνησης και αντιπολίτευσης. Αδυνατώ, όμως, να κατανοήσω την άποψη που λέει ότι ο Πρόεδρος διαφωνώντας με την κυβέρνηση (την οποιαδήποτε κυβέρνηση) και συμφωνώντας (ενδεχομένως) με την αντιπολίτευση μπορεί να διαλύσει τη βουλή.

4. Υπάρχει μιά ομοφωνία στην ψήφιση ή καταψήφιση διαφόρων νόμων ή άλλων θεμάτων στη βουλή στις κοινοβουλευτικές ομάδες των κομμάτων που έχει κάνει πολλούς να αναρωτηθούν ποιός είναι ο ρόλος του βουλευτή. Μήπως ο ρόλος αυτός έχει πλέον αλλάξει και ο βουλευτής δεν μπορεί να εκφράζει διαφορετικά συμφέροντα από αυτά που το κόμμα του συνολικά προωθεί; Μήπως πρέπει να ρυθμισθεί και συνταγματικά η δημοκρατική λειτουργία των κομμάτων πλέον αφού στο κοινοβούλιο έρχονται προς ψήφιση νομοσχέδια που είναι κομματικά προκαθορισμένο ποιό θα τα ψηφίσουν και ποιό θα τα καταψηφίσουν;

4. Όπως ξέρετε το ζήτημα της κομματικής πειθαρχίας είναι —επιστημονικά και πολιτικά— τεράστιο. Αρκούμαι σε δύο—τρεις παρατηρήσεις:

Πρώτον, όλα τα ζητήματα δεν έχουν την ίδια σπουδαιότητα, άρα η ανάδειξη νέου προέδρου της Δημοκρατίας δεν εξισώνεται με την υπερψήφιση ενός οποιουδήποτε νομοσχεδίου.

Δεύτερον, είναι γνωστό ότι στο Σύνταγμα συνυπάρχουν δύο συγκρουόμενες αρχές. Η παραδοσιακή αρχή της ελεύθερης εντολής (κατά συνείδηση γνώμη και ψήφος) και το σύγχρονο κομματικό φαινόμενο που έχει ως παρακολούθημα την κομματική πειθαρχία. Οι δύο αυτές αρχές μπορούν να ισορροπίσουν. Ο βουλευτής μπορεί να διαφωνήσει και, εφόσον η δομή του κόμματός του το επιτρέπει και το ανέχεται, παραμένει σ' αυτό. Διαφορετικά, αποχωρεί από το κόμμα του, αλλά παραμένει βέβαια βουλευτής. Άρα η ερμηνεία των σχετικών διατάξεων συναρτάται άμεσα με τη δομή και την εσωτερική λειτουργία των πολιτικών κομμάτων. Οι θεωρητικές αυτές διαπιστώσεις έχουν, όμως ελάχιστη σχέση με περίεργα φαινόμενα εμφανούς συμφωνίας και αφανούς διαφωνίας. Φαινόμενα που υπάγονται στο πεδίο του πολιτικού ήθους και όχι του Συνταγματικού Δικαίου.

5. Σε περίπτωση που η σημερινή αξιωματική αντιπολίτευση πλειοψηφήσει στις επικείμενες βουλευτικές εκλογές ο πρόεδρος της Δημοκρατίας που αναδείχθηκε πρόσφατα υποχρεούται να παραιτηθεί;

5. Κατά το Σύνταγμα όχι. Ο νέος Πρόεδρος της Δημοκρατίας έχει εκλεγεί από τη Βουλή με την αναγκαία κοινοβουλευτική πλειοψηφία που αντιστοιχεί, μάλιστα, σε μία κατά πολύ ευρύτερη πλειοψηφία στο εκλογικό σώμα. Τίθεται όμως ένα υπαρκτό και τεράστιο πολιτικό ζήτημα. Τι πρόκειται να γίνει σε μία περίπτωση έντονης και ανοικτής διαφωνίας μεταξύ κυβέρνησης και Προέδρου.

Πρώτη μου σκέψη είναι ότι η σημερινή αξιωματική αντιπολίτευση ως κυβέρνηση έχει τη δυνατότητα να ολοκληρώσει την αναθεώρηση και να συνυπάρξει μ' ένα Πρόεδρο απαλλαγμένο από τις κρίσιμες ρυθμιστικές αρμοδιότητες. Διαφορετικά, βρισκόμαστε μπρος σ' ένα πολιτικό φαινόμενο

που δεν τυποποιείται, δεν ρυθμίζεται ρητά από το ισχύον Σύνταγμα, και η αποφυγή του είναι ένα συνταγματικό καθήκον που βαρύνει όλους τους παράγοντες του πολιτεύματός μας: αρμόδια όργανα, πολιτικά κόμματα και κυρίως τον λαό.

6. Δημιουργείται πρόβλημα ισχύος των προεδρικών διαταγμάτων ή άλλων αποφάσεων της αρμοδιότητάς του από την αμφισβήτηση της εκλογής του από ένα κόμμα; Η ευρύτατη λαϊκή αποδοχή του αν συνυπολογισθούν οι δυνάμεις που διαθέτουν στο λαό τα κόμματα που τον ψήφισαν έχει (και ποιά) κάποια ιδιαίτερη νομική αντανάκλαση;

6. Έχει ήδη γίνει κάποιος λόγος για τις δυνατότητες δικαστικού ελέγχου του κύρους της εκλογής του νέου προέδρου της Δημοκρατίας. Έχω την εντύπωση ότι: δεν υπάρχει καμία δυνατότητα δικαστικής εξέλεξης του κύρους της κοινοβουλευτικής διαδικασίας με την οποία αναδεικνύεται ο πρόεδρος της Δημοκρατίας.

Δεν έχω το χώρο και το χρόνο για μια πλήρη απάντηση. Επί τροχάδην όμως θέλω να σημειώσω ότι: πρώτον, κατά το Σύνταγμα δεν υφίσταται δικαιοδοσία κανενός δικαστηρίου για άμεσο και ευθύ έλεγχο του κύρους της προεδρικής εκλογής. Τέτοια αρμοδιότητα δεν έχει ούτε το Α.Ε.Δ. Δεύτερον, τα δικαστήρια —όλα τα δικαστήρια— θα μπορούσαν να ασκήσουν παρεμπιπτόντως έλεγχο του κύρους των πράξεων του Προέδρου της Δημοκρατίας, αν αυτές δεν έφεραν τα στοιχεία της λεγόμενης εξωτερικής τυπικής συνταγματικότητας ή νομιμότητας (υπογραφή, δημοσίευση κλπ). Τα δικαστήρια όμως —όπως γίνεται πάγια δεκτό στη χώρα μας— δεν ελέγχουν τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες (τα *interna corporis* της Βουλής) μία από τις οποίες είναι και η εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας.

Άλλωστε τα δικαστήρια —το Συμβούλιο της Επικρατείας— δεν ελέγχουν ούτε τις λεγόμενες «κυβερνητικές πράξεις»

όπως για παράδειγμα είναι ο διορισμός και η παύση της κυβέρνησης, η διάλυση της βουλής κ.λ.π.

Συνοψίζω: Δεν υπάρχει δικονομική δυνατότητα δικαστικού ελέγχου της προεδρικής εκλογής. Πέρα, όμως, από αυτό ένας παρόμοιος δικαστικός έλεγχος θα καθιστούσε τη δικαιοσύνη πεδίο έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης και θα κλόνιζε ανεπανόρθωτα το κύρος της.

7. Ποιές άλλες διατάξεις του Συντάγματος θα βλέπατε ότι έπρεπε να αναθεωρηθούν αν έπρεπε να αποκατασταθεί και σε επίπεδο Συντάγματος κάποιος νέος συσχετισμός κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων που διαμορφώθηκε ύστερα από δέκα χρόνια λειτουργίας του θεσμού.

Πάρα πολλές. Ας μου επιτρέψετε να παραπέμψω στη σχετική μονογραφία μου για: *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975*.

Εδώ θέλω να επισημάνω μία περίεργη αντίφαση. Έχει υποστηριχθεί τις μέρες αυτές η άποψη ότι η αναθεώρηση κλονίζει τη συνταγματική νομιμότητα και είναι περιττή ενόψει της δεκάχρονης συνταγματικής πρακτικής. Ταυτόχρονα όμως η άποψη αυτή υποστηρίζει ότι η αναθεώρηση είναι άτολμη γιατί δεν προβαίνει στην αναθεώρηση άλλων διατάξεων που συνθέτουν το λεγόμενο «οικονομικό Σύνταγμα». Έχω την αίσθηση ότι η κριτική μας δεν μπορεί να είναι αμφίδρομη. Πρέπει να έχει μία εσωτερική λογική συνέπεια.

Το κρίσιμο, λοιπόν, σημείο είναι η αξιολόγηση της πολιτικής συγκυρίας, η εκτίμηση του συσχετισμού των δυνάμεων που επιτρέπει ή επιβάλλει μία μερική αναθεώρηση του Συντάγματος, σύμφωνα με το άρθρο 110 που ρυθμίζει τα σχετικά θέματα.

8. Η διάσταση των απόψεων των συνταγματολόγων στο θέμα της ψήφου του αναπληρωτή προέδρου της Δημοκρατίας για την ανάδειξη νέου Προέδρου υπήρχε κανένας διαφορετικός τρόπος να λυθεί από τη προσφυγή στη Βουλή; Η ευρεία κοινοβουλευτική συναίνεση στη λύση που δόθηκε έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία;

8. Η διάσταση των απόψεων στην επιστήμη είναι όχι μόνο θεμιτή αλλά και αναγκαία. Αν το ζήτημα είχε τεθεί σε χρόνο ανύποπτο, είμαι βέβαιος ότι δεν θα προκαλούσε την προσοχή κανενός άλλου εκτός των ομοτέχνων μου.

Υποστήριξα αρκετά αναλυτικά την άποψη ότι ο προσωρινός Πρόεδρος της Δημοκρατίας ως βουλευτής έχει το δικαίωμα να πάρει μέρος στην διαδικασία ανάδειξης του νέου προέδρου της Δημοκρατίας. Σέβομαι απεριόριστα την αντίθετη άποψη που διατυπώθηκε από τους δασκάλους μου Αρ. Μάνεση και Δημ. Τσάτσο, είναι όμως φυσικό να θεωρώ πιο ορθή την άλλη άποψη.

Ως προς τη σχετική απόφαση της βουλής (διαδικασία που ήδη έχουν θεωρήσει ως απόλυτα σύμφωνη προς το Σύνταγμα οι καθηγητές Δ.Θ. Τσάτσος και Γ. Παπαδημητρίου) θέλω απλά να υπογραμμίσω ότι σ' ένα κοινοβουλευτικό πολίτευμα υπέρ της Βουλής συντρέχει τεκμήριο αρμοδιότητας. Όταν δεν υπάρχει άλλο ρητά αρμόδιο όργανο, η σχετική αρμοδιότητα ανήκει στη βουλή.

Στην προκειμένη μάλιστα περίπτωση η Βουλή ως όργανο, αρμόδιο για την ανάδειξη του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας έχει την αρμοδιότητα να ελέγξει «προδικαστικά» τη συγκρότησή της. Η ύπαρξη μίας δεδομένης πλειοψηφίας στη Βουλή δεν πρέπει να μας ξενίζει, γιατί η πλειοψηφία αυτή υπάρχει για όλα τα θέματα. Σημασία δεν έχει μόνο η τελική απόφαση, αλλά και η συζήτηση που διεξάγεται και θέτει κατά τρόπο σαφή και επίσημο τις απόψεις των κομμάτων ενώπιον της βουλής και του λαού.

9. Πως βλέπετε την κατάργηση της μυστικής ψηφοφορίας στη Βουλή;

9. Θα προτιμούσα το ζήτημα να είχε τεθεί σε χρόνο ανύποπτο. Έμμεσα έχω ήδη απαντήσει μ' όσα είπα μόλις παραπάνω γύρω από τη σχέση της ελεύθερης εντολής με την κομματική πειθαρχία. Γίνομαι κάπως σαφέστερος: Η μυστική ψηφοφορία σε μείζονα πολιτικά ζητήματα όπως η εκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας δεν συμβιβάζεται ούτε με την «κατά συνείδηση γνώμη και ψήφος» ούτε με τη θέση των κομμάτων στη σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Η συνειδητή ψήφος είναι πολιτικά αιτιολογημένη ψήφος και άρα εξ ορισμού φανερή και όχι μυστική. Επιπλέον η σχέση του βουλευτή με το κόμμα του είναι μία σχέση πολιτική και ελεγχόμενη από τα μέλη του κόμματος και τους εκλογείς. Συνεπώς, η κατάργηση της μυστικής ψηφοφορίας –ιδίως για κρίσιμα πολιτικά ζητήματα– μέσα στη Βουλή συνάδει απόλυτα προς την δημοκρατική αρχή γιατί διασφαλίζει την αναγκαία πολιτική διαφάνεια.

4. Και η αναθεώρηση; (Η προεκλογική συζήτηση για την αναθεώρηση)*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα »ΤΑ ΝΕΑ« την 1/6/85. Οι παρατηρήσεις αυτές πρέπει να αναγνωσθούν σε συνδυασμό με το κείμενο που δημοσιεύεται παρακάτω υπό IV 4. Βλ. πιο διεξοδικά *Ε. Β. Βενιζέλος*, ο χαρακτηρισμός του πολιτεύματος μετά τη συνταγματική πρακτική 1975—1985 και την πρόταση για αναθεώρηση, 1985, ιδίως σελ. 25 επ., 34 επ., 46 επ. Για τους χρονικούς περιορισμούς μίας νέας αναθεωρητικής πρωτοβουλίας βλ. του ίδιου, Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, 1984, σελ. 214: επ.

Η αναθεώρηση του Συντάγματος, τυπικός λόγος —μαζί με το Κυπριακό— διάλυσης της Βουλής και μείζον νομιμοπολιτικό πρόβλημα, δε φαίνεται να κατέλαβε στο πεδίο της προεκλογικής αντιπαράθεσης της προνομιούχο θέση που της αναλογούσε.

Αυτή όμως, η «δια γυμνού οφθαλμού» διαπίστωση δεν αληθεύει απόλυτα: η συνταγματική νομιμότητα κυριάρχησε στην πρώτη —την πρώιμη και μάλλον πιο έντονη— φάση της προεκλογικής περιόδου· αυτή που κάλυψε το χρονικό διάστημα από 9 Μαρτίου μέχρι τέλος, περίπου, Απριλίου. Μόνο που στη φάση αυτή η διαδικασία εκλογής του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας με τις διάφορες νομικές και πολιτικές της εκφάνσεις επικάλυψε το ζήτημα της αναθεώρησης.

Ακόμη, η αναθεώρηση κατέχει μία μικρή αλλά μόνιμη θέση στις προεκλογικές ομιλίες όλων των πολιτικών αρχηγών. Σε δεύτερο, μάλιστα, επίπεδο προκαλεί το ενδιαφέρον δόκιμων αθρογράφων. Διεξάγεται, έτσι μία συζήτηση που εν πολλοίς βασίζεται σε αυθαίρετους χρονικούς υπολογισμούς, σ' έναν περίεργο μαξιμαλισμό και σε κάποιες αδικαιολόγητες συγχύσεις θεσμών και συγκυριών.**

**Τις θέσεις αυτές κωδικοποιεί νομίζω με πολύ καλό τρόπο η συνέντευξη του Α. Μανιτάκη στο περιοδικό «Δεκαπενθήμερος Πολίτης» τευχ. 38/85, σελ. 10 επ. Πρβλ. για τις απόψεις του καθηγητή Γ. Δ. Δασκαλάκη παρακάτω, IV 4.

Η χρονική δέσμευση

Υποστηρίζεται —από διάφορες πλευρές— η άποψη πως η προτεινόμενη αναθεώρηση δεσμεύει —«υποθηκεύει» —τις προοπτικές μιας νέας, πιο ολοκληρωμένης και —υποθέτω— πιο ριζοσπαστικής αναθεώρησης για τα επόμενα 7 έως 10 χρόνια. Για το λόγο αυτό εγκαλούνται όσοι προέβησαν στο αναθεωρητικό διάβημα της 9ης Μαρτίου και όσοι το υπερψήφισαν στην πρώτη του φάση.

Θεμέλιο των σχετικών υπολογισμών είναι το άρθρο 110 παρ. 6 Συντάγματος σύμφωνα με το οποίο «δεν επιτρέπεται αναθεώρησης του Συντάγματος προ της παρόδου πενταετίας από της περατώσεως της προηγούμενης». Η διάταξη, όμως αυτή, όπως και ολόκληρο το άρθρο 110 με τα ουσιαστικά και διαδικαστικά όρια που θέτει, εγγυάται τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος. Δε θέλω να επαναφέρω εδώ τη συζήτηση που προκάλεσε η πρόταση για αναθεώρηση των παραγράφων 2—6 του άρθρ. 110 και η οποία γρήγορα αποσύρθηκε. Η αντίφαση ελπίζω να είναι προφανής: ο χρονικός περιορισμός της πενταετίας προβλέπεται από το Σύνταγμα και οποιαδήποτε συζήτηση γύρω από το ζήτημα αυτό δεν πρέπει να παραγνωρίζει τη σημασία του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος. Το περίεργο είναι πως η επισήμανση της υπερβολικής χρονικής δέσμευσης προέρχεται από πολιτικούς κύκλους που επέμεναν και επιμένουν στην ανάγκη «αυστηρής τήρησης του Συντάγματος και των νόμων».

Αλλά, η επιφύλαξή μου επεκτείνεται και στα πραγματολογικά δεδομένα. Γιατί υπάρχει χρονικός περιορισμός τώσης διάρκειας (7—10 χρόνια); Ο υπολογισμός αυτός βασίζεται σε μία αυθαίρετη πιθανολόγηση της μέσης διάρκειας των επόμενων Βουλών. Είναι, όμως, εξίσου πιθανό η επόμενη αναθεώρηση να γίνει στα πέντε ακριβώς χρόνια, αν οι βουλευτικές εκλογές και η διάλυση της επόμενης Βουλής συμπίσουν κατάλληλα, όπως

λογικά πιθανό είναι η επόμενη αναθεώρηση να μην ξεκινήσει ποτέ στο ορατό μέλλον. Γιατί, βέβαια, δεν μπορούμε να προεξοφλήσουμε ούτε τους συσχετισμούς δυνάμεων, ούτε τους πολιτικούς σχεδιασμούς με τέτοια και τόση βεβαιότητα.

Ο Μαξιμαλισμός

Στους χρονικούς, όμως, υπολογισμούς αυτού του είδους συμπυκνώνεται μια συνολική αμφισβήτηση της συνταγματικής πολιτικής που ακολούθησε η κυβερνητική πλειοψηφία: η αναθεώρηση των διατάξεων που ρυθμίζουν τις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας είναι ελλιπής, γιατί αφήνει άθικτες άλλες διατάξεις και άρα αποκρουστέα.

Η άποψη αυτή θα μπορούσε κάλλιστα να συζητηθεί, αν είχε να αντιτάξει ένα ολοκληρωμένο σχέδιο αναθεώρησης —ενταγμένο μέσα στην πολιτική συγκυρία και εναρμονισμένο με τον διαπιστούμενο συσχετισμό δυνάμεων. Σχέδιο με τη δική του εσωτερική ισορροπία που θα κινδύνευε να διαταραχθεί επικίνδυνα με την αποσπασματική εφαρμογή του.

Δεν πρόκειται όμως περί αυτού, γιατί η ένσταση κατά της αναθεώρησης προβάλλεται ταυτόχρονα σε δύο αντιφατικά και αλληλοσυγκρουόμενα επίπεδα: στο όνομα της συνταγματικής νομιμότητας που ευδεχομένως πλήττεται και στο όνομα μιας πολιτικά σαφέστερης και κοινωνικά ριζοσπαστικότερης αναθεώρησης. Όμως και πάλι: Πρώτον, η επίκληση της «συνταγματικής νομιμότητας», που ίσως «τραυματίζεται» με την αναθεώρηση, μπορεί να αποκρούσει κάθε σκέψη για αναθεώρηση· ιδίως στο μέτρο που ταυτίζει το Σύνταγμα με την πολιτική συγκυρία στην οποία είχαμε συνηθίσει μέχρι της 9ης Μαρτίου 1985. Δεύτερον, είναι, ελπίζω, αυτονόητο ότι κανενός είδους κοινωνικός μετασχηματισμός, καμία μεταβολή των παραγωγικών σχέσεων και καμία ιστορική προοπτική δεν μπορεί να μεθοδευτεί ξαφνικά ως αναθεώρηση του Συντάγματος.

Η πρόταση που εκκρεμεί δε φιλοδόξησε να κάνει το δεύτερο και εισπράττει έντονη κριτική. Αν όμως είχε τέτοιες φρούδες ελπίδες θα ενέπιπτε στην πρώτη περίπτωση και θα προκαλούσε, φοβούμαι, πολύ μεγαλύτερες και οξύτερες αντιδράσεις.

Τρία στοιχεία

Δέχομαι όμως, ότι οι ενστάσεις για την αναθεώρηση μπορεί να κινηθούν και στο επίπεδο που αυτή επέλεξε: της διαρρύθμισης των εξουσιών κατά το Σύνταγμα του 1975.

Αφήνω κατά μέρος, τρία στοιχεία που κακώς έχουν αγνοηθεί: το *πρώτο* είναι πως στη φάση αυτή προσδιορίζονται απλώς οι διατάξεις που έχουν ανάγκη αναθεώρησης. Η νέα Βουλή με τη δική της σύνθεση, θα προβεί στην αναθεώρηση επιλέγοντας τις λύσεις που θέλει και διατυπώνοντας νομοτεχνικά —πράγμα που έχει τεράστια σημασία— τις διατάξεις. Υπάρχει άρα ευρύ περιθώριο για σοβαρή συζήτηση. Το *δεύτερο* είναι πως πάντως η αναθεώρηση των διατάξεων αυτών ήταν —και με τα πιο γεωμετρικά κριτήρια — κοινός τόπος των προεκλογικών προγραμμάτων που πρόβαλαν στις εκλογές του 1981 όλα τα κόμματα του προοδευτικού —ας το πούμε έτσι— χώρου. Το *τρίτο* και πιο σημαντικό είναι το γεγονός πως η λειτουργία πολλών πολιτικών θεσμών στη χώρα μας έχει ανάγκη από νομικούς διακανονισμούς που μπορούν να γίνουν στο επίπεδο της κοινής νομοθεσίας (π.χ. ο ίδιος ο εκλογικός νόμος) ή του κανονισμού της Βουλής (π.χ. τα δικαιώματα των κομμάτων στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις) και όχι με αναθεώρηση του Συντάγματος.

Ας μείνουμε στο κύριο επιχείρημα, αυτό που διαβλέπει κινδύνους λόγω της μεταφοράς αρμοδιοτήτων από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας στη Βουλή, δηλαδή στην κοινοβουλευτική πλειοψηφία και τελικά στον αρχηγό της και

Πρωθυπουργό που καθίσταται «πανίσχυρος». Το πλεονέκτημα της ισχύουσας ρύθμισης έγκειται προφανώς —κατά την άποψη αυτή— στο γεγονός πως η κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ Προέδρου της Δημοκρατίας και κυβέρνησης δημιουργεί αμοιβαίες αναστολές. Άλλωστε, σύμφωνα με την ίδια εκδοχή, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως οι προεδρικές αρμοδιότητες έμειναν αδρανείς σ' όλη την δεκαετία που διέρρευσε από το 1975 μέχρι σήμερα, ενώ το πολίτευμα λειτούργησε ως άψογα κοινοβουλευτικό.

Φοβούμαι ότι η άποψη αυτή αγνοεί ή υποτιμά μια σειρά από επίμονα συνταγματικά και πολιτικά δεδομένα:

Δεν πρέπει —για παράδειγμα— να λησμονούμε ότι οι ίδιες πολιτικές συνθήκες που επέβαλαν την ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος από το 1975 μέχρι το 1985 —δηλαδή η σταθερή ύπαρξη μιάς αυτοδύναμης μονοκομματικής πλειοψηφίας στη Βουλή —επέβαλαν ως δευτερογενές φαινόμενο και την ενίσχυση της θέσης του πρωθυπουργού· την αναγωγή του σε κεντρικό πολιτειακό όργανο.

Δεν πρέπει —ακόμη— να παραγνωρίζουμε το γεγονός πως το πολίτευμά μας και ιδίως οι υπάρχουσες αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας— δεν λειτούργησε κάτω από μία μη πλειοψηφική εκδοχή. Δε λειτούργησε ούτε καν κάτω από ένα άλλο εκλογικό σύστημα και κυρίως κάτω από το σύστημα της απλής αναλογικής που εξακολουθεί να είναι ζητούμενο.

Πρέπει —τέλος— να συνομολογήσουμε ότι η αναθεώρηση ή η μη αναθεώρηση του Συντάγματος δεν επηρεάζει αναγκαστικά τη δομή και την εσωτερική λειτουργία των ελληνικών πολιτικών κομμάτων. Άλλωστε, το φαινόμενο της προσωποποίησης της εξουσίας και της ενίσχυσης του πρωθυπουργού δεν είναι ούτε μόνο εγχώριο ούτε της ίδιας θεσμικής σημασίας με τις αυξημένες αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας. Ο πρωθυπουργός δεν παύει να

είναι επικεφαλής ή εκπρόσωπος ενός κόμματος με άμεση πολιτική νομιμοποίηση, εξαρτώμενος από μια κοινοβουλευτική πλειοψηφία όχι αναγκαστικά μονοκομματική και υπάκουη.

Ακόμη, λοιπόν, και αν δεχθούμε σχηματικά και στατικά πως οι αρμοδιότητες του Προέδρου μεταφέρονται στον πρωθυπουργό, η κατανομή εξουσίας μέσα στο πολίτευμά μας γίνεται πολύ διαφορετική, δηλαδή πιο ελέγξιμη και πιο προσιτή στις προοδευτικές πολιτικές δυνάμεις.

ΙV. Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΟΥ 1975: Β΄ ΦΑΣΗ*

*Τα κείμενα των συνταγματικών διατάξεων όπως διαμορφώθηκαν στις διάφορες φάσεις της αναθεωρητικής διαδικασίας περιέχονται σε παράρτημα.

1. Η συνταγματική πρακτική και η ανάγκη αναθεώρησης του Συντάγματος*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» στις 15/1/86 με τον τίτλο «Περιττές οι διατάξεις, όχι η αναθεώρηση». Βλ. υπό διεξοδικά, Ε. Β. Βενιζέλος. Ο χαρακτηρισμός του πολιτεύματος μετά τη συνταγματική πρακτική 1975—1985 και την πρόταση για αναθεώρηση, 1985.

Η συζήτηση για την αναθεώρηση του Συντάγματος φτάνει στην τελευταία της φάση κάπως άτονη. Η πρόσφατη τηλεοπτική συζήτηση ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη, δεν μπορεί, όμως, να αναπληρώσει τον έντυπο διάλογο που δυστυχώς δεν έχει διεξαχθεί:

Σ' άλλα ζητήματα βρίσκονται στραμμένες οι αιχμές της πολιτικής συγκυρίας και σ' άλλους χώρους σχηματίζονται τα πεδία έντασης. Υπάρχει, όμως, και μία άλλη πιθανή εξήγηση: το ζήτημα της αναθεώρησης τέθηκε —έστω δευτερευόντως— και κρίθηκε προεκλογικά. Η προεκλογική υπερένταση απορρόφησε και το εκλογικό αποτέλεσμα έκρινε και το ζήτημα της αναθεώρησης.

Η τελευταία αυτή παρατήρηση αληθεύει —σπεύδω να διευκρινίσω— μόνο εν μέρει. Η κρίσιμη —αλλά «συντεταγμένη»— αρμοδιότητα για την οριστική διαμόρφωση των υπό αναθεώρηση διατάξεων ανήκει στην παρούσα Βουλή, που πιστή σε μία νόθα ενιαία αρίθμηση των αναθεωρητικών Βουλών προσέλαβε τον τίτλο «ΣΤ' Αναθεωρητική». Ήδη, η σημερινή Βουλή με την ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή που συγκρότησε, έκανε χρήση αυτής της αρμοδιότητας και διατύπωσε με αρκετές τροποποιήσεις τις υπό αναθεώρηση διατάξεις. Ακόμη, άλλωστε, και σ' αυτή τη φάση της συζήτησης εξακολουθούν να προβάλλονται δύο μείζονες ενστάσεις που θέτουν υπό

αμφισβήτηση την ίδια την αναγκαιότητα και την ίδια την αρχή (τη βασική επιλογή) της αναθεώρησης. Σ' αυτές θέλω να επικεντρώσω σήμερα την προσοχή μου.

Τα σημεία των επιφυλάξεων

Αφήνω κατά μέρος το κάπως «βίαιο» αντεπιχείρημα των εκλογικών αποτελεσμάτων από τα οποία τεκμαίρεται η κατ' αρχήν αποδοχή της προτεινόμενης αναθεώρησης· αφήνω επίσης κατά μέρος τα ιστορικού τύπου επιχειρήματα και έτσι δεν θυμίζω τις κοινές θέσεις των κομμάτων της τότε αντιπολίτευσης στη Βουλή του 1975 γύρω από το θεσμό του Προέδρου της Δημοκρατίας, όπως τις είχε κωδικοποιήσει ο γενικός εισηγητής της τότε μειοψηφίας, καθηγητής *Δημήτρης Τσάτσος*. Στερημένος οικειοθελώς από τα δύο αυτά επιχειρήματα, συνοψίζω τα κύρια σημεία των επιφυλάξεων που αναπτύσσονται κατά της αναθεώρησης του Συντάγματος:

Η αναθεώρηση θεωρείται περιττή και αδικαιολόγητη, γιατί η δεκάχρονη (1975—85) συνταγματική πρακτική δεν εμφάνισε κάποια περίπτωση άσκησης των προεδρικών αρμοδιοτήτων που να προκαλέσει σύγκρουση με τις εκάστοτε κυβερνητικές επιλογές. Ταυτόχρονα, η αναθεώρηση εγκαλείται επειδή υπηρετεί συγκυριακές σκοπιμότητες και περιβάλλει απλώς τη βασική πολιτική επιλογή της μη επανεκλογής του *Κ. Καραμανλή*. Από το σημείο αυτό και μετά οι ενστάσεις στρέφονται ευθέως κατά των νέων διατάξεων. Βασική αιτίαση είναι η σώρευση υπερβολικών αρμοδιοτήτων στον εκάστοτε πρωθυπουργό, σώρευση που μεταβάλλει τις υπάρχουσες θεσμικές ισορροπίες σε βάρος της εκάστοτε αντιπολίτευσης.

Η απάντηση στα παραπάνω επιχειρήματα είναι ταυτόχρονα και η πιο κατάλληλη εισαγωγή στις επιμέρους παρατηρήσεις (συχνά μόνο νομοτεχνικές) που ίσως θα έπρεπε να γίνουν στις διατάξεις, όπως τις διαμόρφωσε η ειδική κοινοβουλευτική

επιτροπή με εισηγητές τον *Αναστάσιο Πεπονή*, της πλειοψηφίας και την *Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη*, της μειοψηφίας.

Αρχίζω με τη σχέση αναθεώρησης και πολιτικής συγκυρίας.

Ας προσχωρήσουμε προς στιγμή στην άποψη πως η πρόταση για αναθεώρηση είχε —όταν υποβλήθηκε τον Μάρτιο 1985— παρακολουθηματικό χαρακτήρα και απλώς συνόδευσε την απόφαση για τη μη επανεκλογή του *Κ. Καραμανλή* και την υπόδειξη του *Χρ. Σαρτζετάκη*. Ακόμη και στην περίπτωση αυτή η αναθεώρηση του Συντάγματος —που ακολούθησε για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία την προβλεπόμενη συνταγματική διαδικασία— διαθέτει ένα εξ ορισμού δομικό χαρακτήρα. Τροποποιεί τις συνταγματικές διατάξεις, μεταβάλλει το κανονιστικό πλαίσιο. Επιφέρει, επομένως τα πιο σημαντικά νομικά αποτελέσματα που μπορεί να επιφέρει ένα νομικό εγχείρημα, ανεξάρτητα από τη διακύμανση και τις ανάγκες της πολιτικής συγκυρίας.

Η Συνταγματική πρακτική

Το πιο σημαντικό, όμως, επιχείρημα είναι άλλο. Η δεκάχρονη συνταγματική πρακτική υποτίθεται πως κατέστησε ανεφάρμοστες τις σχετικές διατάξεις και άρα περιττή την αναθεώρησή τους. Δεν μπορώ να αντισταθώ στον πειρασμό της αντιστροφής του επιχειρήματος: Εφ' όσον η συνταγματική πρακτική κατέστησε τις διατάξεις τις σχετικές με τις προεδρικές αρμοδιότητες ανεφάρμοστες, περιττή δεν είναι η αναθεώρησή τους, περιττές είναι οι διατάξεις και άρα η αναθεώρησή τους είναι είτε αναγκαία είτε (το λιγότερο) αδιάφορη.

Όμως τα προβλήματα δεν είναι τόσο απλά. Πρώτα απ' όλα πρέπει να αποσαφηνισθούν τα πραγματολογικά δεδομένα. Η συνταγματική πρακτική από το 1975 έως το 1985 εμφανίζει ένα σταθερό πολιτικό χαρακτηριστικό: την ύπαρξη αυτοδυνάμων κοινοβουλευτικών πλειοψηφιών που στηρίζουν ισχυρές μονο-

κομματικές κυβερνήσεις (της «Νέας Δημοκρατίας» από το 1974 έως το 1981 και του ΠΑΣΟΚ από το 1981 και μετά). Το πολίτευμά μας, επομένως, λειτούργησε κάτω από την πλειοψηφική του εκδοχή που δεν είναι η μόνη υπό την οποία μπορεί να λειτουργήσει το Σύνταγμα του 1975. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η πλειοψηφική εκδοχή δεν είναι ούτε δομικό ούτε εξασφαλισμένο στοιχείο του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Άρα και μόνο για το λόγο αυτό η συνταγματική πρακτική έχει περιορισμένη ερμηνευτική αξία και βέβαια δεν έχει κανονιστική δύναμη, τέτοια που να καθιστά «περιττή» την αναθεώρηση των κρισίμων συνταγματικών διατάξεων.

Πέρα από αυτά, δεν πρέπει να υποτιμάμε ούτε τις λανθάνουσες όψεις της δεκάχρονης συνταγματικής πρακτικής που είναι διάστικτη από αναφορές στις αυξημένες προεδρικές αρμοδιότητες και στο ενδεχόμενο να ασκηθούν. Θυμίζω τις συχνές συζητήσεις για το δημοψήφισμα ως προς την ΕΟΚ και το οξύ πρόβλημα των ορίων του πολιτικού λόγου του Προέδρου της Δημοκρατίας με αφορμή το «διάγγελμα-μήνυμά» του τις παραμονές των ευρωεκλογών του 1984.

Σταθμεύω για λίγο στο πιο πρόσφατο γεγονός. Αυτή καθεαυτή η πρόταση για αναθεώρηση, ως πολιτικό γεγονός, καθώς τέθηκε υπό εκλογική κρίση (τον Ιούνιο 1985) θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια τελείως αντίστροφη ανάγνωση της συνταγματικής πρακτικής ως προς τις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας. Εννοώ το εξής απλό: Αν στις εκλογές της 2ας Ιουνίου 1985 δεν είχαμε επιβεβαίωση της πλειοψηφίας του ΠΑΣΟΚ, η «οπισθοπροοπτική» ανάγνωση της συνταγματικής πρακτικής θα οδηγούσε ίσως σε επιβεβαίωση και ενίσχυση των προεδρικών αρμοδιοτήτων παρά την υποτιθέμενη πλήρη αδρανοποίηση των σχετικών διατάξεων από το 1975 έως το 1985.

Αποσαφήνιση δύο πραγμάτων

Έρχομαι έτσι στην ανατροπή της θεσμικής ισορροπίας που δήθεν συνεπάγεται η υποτιθέμενη συγκέντρωση αρμοδιοτήτων στο πρόσωπο του πρωθυπουργού. Εδώ πρέπει να αποσαφηνισθούν δύο πράγματα.

Κατ' αρχήν, η ιδιαίτερη θέση του πρωθυπουργού και η «πρωθυπουργοκεντρική» λειτουργία του πολιτεύματος τα δέκα αυτά χρόνια (1975—85) είναι ένα φαινόμενο δευτερογενές. *Οφείλεται αφενός μεν στην σταθερή ύπαρξη αυτοδύναμων μονοκομματικών πλειοψηφιών, αφ' ετέρου δε στη δομή των ελληνικών πολιτικών κομμάτων. Μ' άλλα λόγια, εκείνοι οι πολιτικοί παράγοντες που απέτρεψαν την άσκηση των προεδρικών αρμοδιοτήτων ώθησαν το πολίτευμα και στην «πρωθυπουργοκεντρική» του εκδοχή· εκδοχή όχι απολύτως ενιαία αν συμπεριλάβει κανείς και την περίοδο της προεδρίας Κ. Καραμανλή—πρωθυπουργίας Γ. Ράλλη.*

Άρα, ο ισχυρισμός, ότι μεταφορά αρμοδιοτήτων στη Βουλή σημαίνει μεταφορά αρμοδιοτήτων στην κυβέρνηση και τελικά σημαίνει συγκέντρωση των αρμοδιοτήτων στον πρωθυπουργό, είναι εξαιρετικά «ευθύγραμμος», αδικαιολόγητος και άδικος. Προϋποθέτει το ίδιο κομματικό και εκλογικό σύστημα, την ίδια κομματική δομή και την σταθερή ύπαρξη αυτοδύναμων μονοκομματικών πλειοψηφιών στη Βουλή. Εκτός και αν ο ισχυρισμός αυτός είναι ταυτόχρονα, για όσους τον προβάλλουν, και επιχείρημα υπέρ της διατήρησης αυτών των συνθηκών που διαμορφώνουν την πλειοψηφική εκδοχή του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.

Το μείζον επιχείρημα

Μένει το μείζον επιχείρημα της θεσμικής ισορροπίας, που κρύβει ήδη μέσα του την παραδοχή πως ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας λειτουργούσε εξισορροπητικά σε σχέση με την

κυβέρνηση. Ακριβώς όμως για το λόγο αυτό ήταν αναγκαία και η αναθεώρηση των σχετικών διατάξεων.

Εδώ έχει, λοιπόν, επιλοχώσει μια σοβαρή παρεξήγηση:

Πρώτον, η μεταφορά αρμοδιοτήτων στη Βουλή που λειτουργεί ως *forum* επιτρέπει στην εκάστοτε αντιπολίτευση να ασκήσει αποτελεσματικότερα την πολιτική της πίεση και το εκλεγτικό της έργο.

Δεύτερον, είναι πραγματικά παράδοξο να διεκδικεί κανείς θεσμικές εγγυήσεις υπέρ της εκάστοτε αντιπολίτευσης κατά τρόπο έμμεσο, δηλαδή μέσω της διατήρησης των προεδρικών αρμοδιοτήτων. Θα μπορούσαν να προβληθούν σοβαρές και πειστικές προτάσεις για τη ρητή διαρρύθμιση της συνταγματικής θέσης της αντιπολίτευσης, αυτό όμως δεν σημαίνει με κανένα τρόπο ότι πρέπει να διατηρηθούν κρίσιμες «εξισορροπητικές» αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας.

Υπό το πρίσμα αυτών των γενικών παρατηρήσεων, μπορούμε να δούμε σε επόμενο σημείωμα, δύο βασικούς θεσμούς που τελούν υπό αναθεώρηση: Πρώτο το διορισμό και την παύση της κυβέρνησης και δεύτερον τη διάλυση της Βουλής.

Δεν είναι απλά

Βέβαια, τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Οι αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας μεταφέρονται κατά το μεγαλύτερό τους μέρος στην κυβέρνηση ως συλλογικό όργανο και στη Βουλή. Η διαφορά δεν είναι ονομαστική: κάτω από οποιονδήποτε συσχετισμό δυνάμεων η κυβέρνηση δεν παύει να είναι όργανο πολυπρόσωπο, ενώ κατά την άσκηση των κοινοβουλευτικών αρμοδιοτήτων σημασία δεν έχει μόνο το αποτέλεσμα των ψηφοφοριών που μπορεί να είναι δεδομένο, λόγω «δεδηλωμένης» πλειοψηφίας, αλλά και η δημόσια συζήτηση από το βήμα της εθνικής αντιπροσωπείας.

Αρκούμαι σ' αυτά. Η ομαλή και ακώλυτη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος κάτω από οποιοσδήποτε συνθήκες, σ' οποιαδήποτε πολιτική συγκυρία, δεν είναι περιττή πολυτέλεια ή διαφανής χειρισμός. Είναι αναγκαία θεσμική προϋπόθεση για τη βελτίωση του συσχετισμού των δυνάμεων. Είναι επομένως, αν όχι άδικο, τουλάχιστον ελλιπές, όταν συζητάμε για την αναθεώρηση να μη βλέπουμε τη όψη αυτή.

2. Η ρυθμιστική συναίνεση*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» στις 18/1/86 με τίτλο «Αποτρέπονται συνταγματικές κρίσεις». Βλ. πιο αναλυτικά, *Ε. Β. Βενιζέλος*, Η διάλυση της Βουλής από το Σύνταγμα του 1975 στην αναθεώρηση του 1986, Δίκαιο και Πολιτική, 11/1986, σελ. 5 επ. επίσης βλ. και πάλι του ίδιου, Ο χαρακτηρισμός του πολιτεύματος μετά τη συνταγματική πρακτική 1975—85 και την πρόταση για αναθεώρηση, 1985, σελ. 46, και επ.

Στο επίκεντρο της αναθεωρητικής διαδικασίας —που έφτασε στην τελική της φάση— βρίσκονται οι ρυθμιστικές αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας σε σχέση με την κυβέρνηση (διορισμός—παύση) και τη Βουλή (διάλυση).

Πρόκειται για στείρα και περιττή προσκόλληση σ' ένα βεβαρημένο, αλλά μακρινό παρελθόν; Πρόκειται για ανατροπή της θεσμικής ισορροπίας σε βάρος του ΠτΔ (και μέσω αυτού σε βάρος της εκάστοτε αντιπολίτευσης) υπέρ ενός «πανίσχυρου» Πρωθυπουργού; Ή τέλος, πρόκειται για αποσαφήνιση της κατανομής αρμοδιοτήτων στα διάφορα όργανα που μπορεί να αποβεί χρήσιμη για την ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος;

Ομολογώ εξαρχής την υπόθεση που υποστηρίζω: η συζητούμενη αναθεώρηση διασφαλίζει τη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος κάτω από οποιαδήποτε πολιτική συγκυρία, σε αντίθεση με τις ισχύουσες ρυθμίσεις του Συντάγματος του 1975 που έθετε —με έμμεσο αλλά σαφή τρόπο— την ανάδειξη αυτοδύναμης μονοκομματικής πλειοψηφίας ως προϋπόθεση για την ακώλυτη λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος. Ως εκ τούτου, η προτεινόμενη αναθεώρηση διαμορφώνει ένα θεσμικό υπόστρωμα που διευκολύνει τη μεταβολή (τη διεκδίκηση της μεταβολής) του εκλογικού και του κομματικού συστήματος: μεταβολή που το ισχύον (ακόμη) Σύνταγμα του 1975 κάθε άλλο παρά ενθαρρύνει.

Εννοώ πολύ απλά ότι με το ισχύον Σύνταγμα η διεύρυνση του πολυκομματισμού και η μη ανάδειξη μονοκομματικής πλειοψηφίας στη Βουλή θα μπορούσε να λειτουργήσει εκ του αντιθέτου ως θεσμικό κίνητρο ενίσχυσης του ρόλου του ΠτΔ.

Διορισμός κυβέρνησης.

Στρέφω —για να θεμελιώσω κάπως τις προτάσεις που εξήγγειλα— την προσοχή μου στα άρθρα 37 και 38 που ρυθμίζουν το διορισμό και την παύση της κυβέρνησης.

Φαντάζομαι καταρχήν ότι όλοι συντάσσονται με την κατάργηση της αρμοδιότητας του ΠτΔ (άρθρο 38 παρ. 2) να παύει την κυβέρνηση που διαθέτει την εμπιστοσύνη της Βουλής. Το γεγονός ότι η τυχόν άσκηση της αρμοδιότητας αυτής θα οδηγούσε (μετά από κάποιο σχετικά μικρό, αλλά απόλυτα κρίσιμο χρονικό διάστημα) σε εκλογές, δεν θεωρώ ότι είναι επαρκές επιχείρημα υπέρ της άποψης πως η αναθεώρηση των αντιστοίχων διατάξεων είναι περιττή ή αδιάφορη. Οι εκλογές αυτές θα ήταν το αναγκαστικό τέρμα μιας συνταγματικής κρίσης.

Αν εξαιρέσει, λοιπόν, κανείς αυτήν την κραυγαλέα ρύθμιση που καταργείται, τότε η αναθεώρηση των διαδικασιών διορισμού (και παύσης) της κυβέρνησης οικοδομείται πάνω στην εξής κλασική παραδοχή:

Στα πλαίσια ενός κοινοβουλευτικού πολιτεύματος είναι δυνατές δύο εκδοχές. Πρώτη εκδοχή: η ύπαρξη «δεδηλωμένης» πλειοψηφίας· ο επικεφαλής της καθίσταται αποδέκτης της εντολής και σχηματίζει κυβέρνηση εξασφαλισμένης πλειοψηφίας.

Δεύτερη εκδοχή: η ανυπαρξία απόλυτης πλειοψηφίας. Στην περίπτωση αυτή το αναθεωρημένο άρθρο 37 παρ. 3 και 4 αναθέτει την πρωτοβουλία και την ευθύνη των πολιτικών χειρισμών εκεί όπου πραγματικά ανήκουν· στα πολιτικά κόμματα

με μία αποσαφηνισμένη σειρά «διερευνητικών» εντολών προς τα τρία (σε περίπτωση ισοψηφίας, προς τα τέσσερα) μεγαλύτερα κόμματα.

Η ατελέσφορη κατάληξη όλων αυτών των εντολών σημαίνει ότι έχουν ερευνηθεί και εξαντληθεί όλες οι πολιτικές (και «μαθηματικές») πιθανότητες για το σχηματισμό κυβέρνησης της εμπιστοσύνης της Βουλής. Απομένει, επομένως, ως μόνη λύση η νέα προσφυγή σε εκλογές με την εγγύηση μιας «κυβέρνησης εξ όλων των κομμάτων» ή αν αυτό εμφανίζεται αδύνατο, κυβέρνησης της «ευρύτερας δυνατής αποδοχής» με πρωθυπουργό έναν από τους προέδρους των ανωτάτων δικαστηρίων, που θα διενεργήσει τις εκλογές.

Ο ρόλος των κομμάτων

Σταματώ εδώ την περιγραφή και αθροίζω τηλεγραφικά τα προσόντα της νέας ρύθμισης: αποσαφηνίζονται οι σχετικές συνταγματικές διαδικασίες, ανατίθεται η ρυθμιστική ευθύνη στα πολιτικά κόμματα, αναγνωρίζεται ο ρόλος των μικρότερων (σε σχέση με το πρώτο) κομμάτων και ακόμη εισάγεται ως έννοια στο συνταγματικό κείμενο η «κυβέρνηση εξ όλων των κομμάτων» ή η «κυβέρνηση της ευρύτερης δυνατής αποδοχής» Διατηρώ, σοβαρές επιφυλάξεις για την ανάθεση της πρωθυπουργίας σε ανώτατο δικαστικό, πρέπει όμως να τονίσω ότι για πρώτη φορά ένας κρίσιμος συνταγματικός θεσμός όπως η διάλυση της Βουλής, λόγω αδυναμίας σχηματισμού κυβέρνησης, θεμελιώνεται στην έννοια της πολιτικής συναίνεσης (κυβέρνηση «εξ όλων των κομμάτων» ή της «ευρύτερης δυνατής αποδοχής»).

Ίσως από την περιγραφή αυτή του νέου άρθρου 37 να αποκαλύπτονται και τα κίνητρα της εμμονής στην ανάγκη ακώλυτης λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος κάτω από οποιαδήποτε πολιτική συγκυρία· εμμονή που βρίσκεται στην ιστορική αφετηρία αυτής της αναθεώρησης

(δηλαδή στη στάση της τότε αντιπολίτευσης το 1974—75), αλλά φαντάζει στα μάτια ορισμένων ως αρχαϊκή. Η ακώλυτη λοιπόν λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος, ιδίως όταν δεν σχηματίζονται αυτοδύναμες πλειοψηφίες, επιτρέπει τη συμμετοχή περισσότερων (και κατά τεκμήριο προοδευτικών) πολιτικών δυνάμεων στην κυβέρνηση. Ελπίζω η συνοπτική μου διατύπωση να μη συσκοτίζει την πολιτική ουσία αυτής της πιθανότητας.

Η διάλυση της Βουλής

Από το 1975 έως το 1985 γύρω από το θεσμό της διάλυσης της Βουλής άνθισαν πολλά και ποικίλα συνταγματικοπολιτικά σενάρια που διέθεταν τον εξής κοινό άξονα: την αρμοδιότητα του Προέδρου της Δημοκρατίας να διαλύει τη Βουλή, εφ' όσον κατά την πολιτική του εκτίμηση διαπιστώνει ότι η λαϊκή αντιπροσωπεία βρίσκεται σε προφανή δυσαρμονία προς το λαϊκό αίσθημα ή η σύνθεσή της δεν εξασφαλίζει κυβερνητική σταθερότητα. Παράλληλη ήταν και η αρμοδιότητά του να απορρίψει ενδεχόμενη πρόταση της κυβέρνησης που έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης για διάλυση της Βουλής, όταν αυτή εμφανίζεται αναγκαία για την αντιμετώπιση εθνικού θέματος εξαιρετικής σημασίας.

Τονίζεται κατά κόρον ότι οι σχετικές αρμοδιότητες δεν ασκήθηκαν στα δέκα χρόνια εφαρμογής του Συντάγματος. Καλό είναι, όμως, να μη διαφεύγει από την προσοχή μας το «λανθάνον» γεγονός πως σ' όλη αυτήν την δεκαετία η εκάστοτε αντιπολίτευση καλούσε επίμονα τον ΠτΔ να ασκήσει τις αρμοδιότητές του αυτές, ενώ η εκάστοτε κυβέρνηση δεν είχε ποτέ αρνηθεί ότι οι αρμοδιότητες αυτές του ανήκουν.

Είναι κατά συνέπεια άξιο κάποιας ιδιαίτερης προσοχής το γεγονός πως οι αρμοδιότητες του ΠτΔ, οι σχετικές με τη διάλυση της Βουλής, βρήκαν, τελευταία, όψιμους υποστηρικτές πέραν εκείνων που αναδέχονται την πολιτική και θεωρητική ευθύνη για

την προπαρασκευή του Συντάγματος του 1975.

Εξηγούμαι. Με την αναθεώρηση του άρθρου 41 Σ. Καταργείται η αρμοδιότητα του ΠτΔ να διαλύει τη Βουλή «λόγω προφανούς δυσαρμονίας προς το λαϊκόν αίσθημα». Ταυτόχρονα, η αρμοδιότητά του να διαλύει τη Βουλή επειδή η σύνθεσή της δεν εξασφαλίζει κυβερνητική σταθερότητα, θα υπακούει πλέον σε αντικειμενικά δεδομένα: την καταψήφιση (ή παραίτηση) δύο τουλάχιστον κυβερνήσεων. Ο κύκλος των σχετικών ρυθμίσεων κλείνει με τη μετατροπή της κυβερνητικής πρότασης για διάλυση της Βουλής με στόχο την αντιμετώπιση εθνικού θέματος σε υποχρεωτική για τον Πρόεδρο (41 παρ. 2).

Δύο αντιρρήσεις.

Κατά των νέων ρυθμίσεων παρατάσσονται δύο βασικές αντιρρήσεις:

Πρώτον, πως με τον τρόπο αυτό η διάλυση καθίσταται κυβερνητική· η κυβερνητική πλειοψηφία ελέγχει τη διάλυση και προσδιορίζει το χρόνο διεξαγωγής των εκλογών σε βάρος της εκάστοτε αντιπολίτευσης. Η δεύτερη παρεμφερής αντίρρηση στοχεύει το γεγονός πως με τον τρόπο αυτό η εκάστοτε αντιπολίτευση στερείται της έμμεσης θεσμικής προστασίας που υποτίθεται ότι εξασφάλιζε σ' αυτήν η δυνατότητα του Προέδρου να διαλύει τη Βουλή, σε αντίθεση προς την επιθυμία της κυβερνητικής πλειοψηφίας.

Η ουσία των αντιρρήσεων αυτών συμπυκνώνεται στην ακόλουθη παραδοχή: η διάλυση της Βουλής είναι η πεμπτουσία του κοινοβουλευτικού συστήματος, στοιχείο συνυφασμένο με τη δημοκρατική αρχή, εφ' όσον οδηγεί σε εκλογές και φέρει όλα τα προβλήματα ενώπιον του κυρίαρχου λαού.

Καταρχήν πρέπει να μη ξεχνάμε ότι σ' ένα κοινοβουλευτικό πολίτευμα που βασίζεται στην εξάρτηση της κυβέρνησης από την

εμπιστοσύνη της Βουλής, η κοινοβουλευτική πλειοψηφία μπορεί πάντοτε να επιβάλει τη διάλυση της Βουλής αρνούμενη να παράσχει την εμπιστοσύνη ή την ανοχή της σε άλλη κυβέρνηση.

Η κριτική που ασκείται, λοιπόν κατά των νέων ρυθμίσεων φαίνεται να χρησιμοποιεί ως αυτονόητο και δεδομένο ένα διπολικό σχήμα: την αυτοδύναμη μονοκομματική κυβερνητική πλειοψηφία που έχει απέναντί της την ενιαία (ή έστω την «αξιωματική») αντιπολίτευση που διεκδικεί με τη σειρά της να καταστεί αυτοδύναμη πλειοψηφία.

Πάνω σ' αυτό το σχήμα -κληροδότημα της δεκάχρονης πρακτικής 1975-1985 -οικοδομεί όλες τις επιφυλάξεις που αναπτύσσει. Δεν πρέπει, όμως, να αφαιρούμε από το συλλογισμό μας το γεγονός πως η κυβέρνηση μπορεί κάλλιστα να στηρίζεται σε μη μονοκομματική πλειοψηφία και πως τα κόμματα της αντιπολίτευσης μπορεί να έχουν πολλές και ίσως συγκρουόμενες στάσεις. Μ' άλλα λόγια η κυβερνητική διάλυση της Βουλής που διασφαλίζεται με το άρθρο 41 παρ. 2 για την αντιμετώπιση κάποιου εθνικού θέματος (που ομολογώ πως μπορεί να είναι και εικονικό), δεν συνδέεται δομικά με την αναπαραγωγή ενός συγκεκριμένου κομματικού συστήματος.

«Ρυθμιστική συναίνεση»

Αλλού πρέπει να αναζητήσουμε, το κρίσιμο κριτήριο. Εγώ θα το εντόπιζα στη «ρυθμιστική συναίνεση» που εξασφαλίζει η νέα διατύπωση του άρθρου 41 με τη διάλυση της Βουλής σε αντίθεση προς την ισχύουσα. Με τον όρο αυτό προσπαθώ να αποδώσω το ελάχιστο σημείο πολιτικής συμφωνίας γύρω από την ανάγκη να λειτουργούν οι συνταγματικοί μηχανισμοί του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Ο όρος αποδίδει επίσης την παροχή της αναγκαίας πολιτικής νομιμοποίησης προς τους χειρισμούς του αρμοδίου οργάνου.

Η νέα ρύθμιση της διάλυσης της Βουλής προφανώς καταργεί κάποιες εστίες ενδεχόμενης έντασης μεταξύ ΠτΔ και κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Σε αντάλλαγμα δεσμεύει τις ρυθμιστικές αρμοδιότητες του Προέδρου οι οποίες —αν έμεναν όπως έχουν— θα είχαν ούτω ή άλλως ανάγκη από ευρεία κομματική συναίνεση.

Εδώ είναι το κομβικό σημείο του όλου προβληματισμού. Ένα από τα δύο μπορεί να συμβαίνει: είτε οι ρυθμιστικοί χειρισμοί (π.χ. διάλυση της Βουλής) συγκεντρώνουν ευρεία κομματική συναίνεση είτε υπάρχει έντονη κομματική αντίθεση γύρω από αυτούς. Στην πρώτη περίπτωση είναι τελικά δευτερεύον το ποιός είναι τυπικά αποφασίζων (Πρόεδρος ή κυβέρνηση)· στη δεύτερη περίπτωση, όμως, είναι σίγουρα προτιμότερο ο ΠτΔ να κρατηθεί έξω από το πεδίο της κομματικής έντασης, όπως είναι φυσικό να υπερισχύσει η γνώμη της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, υπέρ της οποίας συντρέχει ακόμη τεκμήριο νομιμοποίησης. Θα ήταν άλλωστε πραγματικά παράδοξο η απόφαση των ρυθμιστικών χειρισμών να ανήκει στην κοινοβουλευτική μειοψηφία.

Αυτό είναι, λοιπόν, το ειδοποιό χαρακτηριστικό της αναθεώρησης: οι ισχύουσες ρυθμίσεις είχαν την αρνητική ικανότητα να μετατρέπουν την πολιτική αντίθεση σε συνταγματική κρίση. Η αναθεωρημένη διατύπωση των σχετικών διατάξεων αναγνωρίζει την κομματική αντίθεση, διεκδικεί την πολιτική συναίνεση και αποτρέπει την συνταγματική κρίση.

3. Η διάλυση της Βουλής.*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ», στις 30/1/86. Βλ. διεξοδικά, *Ε. Β. Βενιζέλος*. Η διάλυση της Βουλής από το Σύνταγμα του 1975 στην αναθεώρηση του 1986, Δίκαιο και Πολιτική, τευχ. 11/1986, σελ. 5 επ.

Η Κοινοβουλευτική αλλά και η επιστημονική συζήτηση για την αναθεώρηση του Συντάγματος, έχει αναδείξει ως βασικό πρόβλημα τη *διάλυση της Βουλής*. Στο σημείο αυτό εστιάζονται οι ρυθμιστικές αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας και διασταυρώνονται οι σχέσεις κυβέρνησης—αντιπολίτευσης—Προέδρου της Δημοκρατίας.

Αρχίζω με δύο χρηστικές τυπολογικές διακρίσεις. Τόσο στο Σύνταγμα του 1975 όσο και στην πρόταση αναθεώρησης έχουμε δύο διαύλους, που οδηγούν σε διάλυση της Βουλής: α) *Τη διάλυση της Βουλής στα πλαίσια της διαδικασίας διορισμού κυβέρνησης*: όταν ο σχηματισμός κυβέρνησης της εμπιστοσύνης της Βουλής αποβαίνει ατελέσφορος, μόνη λύση είναι διάλυση. β) *Τη διάλυση της Βουλής ενώ υπάρχει κυβέρνηση που απολαμβάνει της εμπιστοσύνης της Βουλής*.

Πιο κρίσιμη είναι η δεύτερη τυπολογική διάκριση, που πρέπει να έχουμε υπόψη μας. Σε διάλυση της Βουλής είτε στα πλαίσια της διαδικασίας διορισμού κυβέρνησης είτε ενώ υπάρχει κυβέρνηση της εμπιστοσύνης της Βουλής, μπορούμε να φθάσουμε α) *με πρωτοβουλία της κυβέρνησης* (κυβερνητική διάλυση)· β) *με πρωτοβουλία του Προέδρου της Δημοκρατίας* (προεδρική διάλυση).

Δύο θεωρητικές παρατηρήσεις

Με βάση αυτές τις τυπολογικές διακρίσεις, θα προσπαθήσω να περιγράψω το μοντέλο διάλυσης της Βουλής που επιλέγει η αναθεώρηση.

Πριν όμως από αυτό πρέπει να επαναλάβω δύο κοινότυπες θεωρητικές παρατηρήσεις.

Πρώτη παρατήρηση: Η συγκριτική έρευνα παρουσιάζει μία τεράστια πολυτυπία λόγων διάλυσης και οργάνων αρμοδίων για την διάλυση. Μετά το 1945 —σε πολύ γενικές γραμμές— τα συνταγματικά κείμενα και οι συνταγματικές πρακτικές ενσωματώνουν τις νέες ισορροπίες, τις σχέσεις μεταξύ κομμάτων, δηλαδή τη σχέση πλειοψηφίας—μειοψηφίας. Έτσι, εμφανίζεται μία τάση περιορισμού της διάλυσης της Βουλής. Μεταξύ ευχέρειας διάλυσης και σταθερής κυβέρνησης επιλέγεται, τις περισσότερες φορές, η δεύτερη λύση. Επιπλέον, οι διάφορες διαλύσεις συνδέονται τις περισσότερες φορές με κυβερνητικές κρίσεις και στοχεύουν στο σχηματισμό κυβερνητικών πλειοψηφιών.

Δεύτερη παρατήρηση: Σ' ένα κοινοβουλευτικό πολίτευμα, η κυβέρνηση που εξαρτάται από την εμπιστοσύνη της Βουλής και διαθέτει κοινοβουλευτική πλειοψηφία, μπορεί να προκαλέσει οπωσδήποτε διάλυση της Βουλής είτε άμεσα, είτε με παραίτηση, είτε με εικονική καταψήφιση (π.χ. Γερμανία). Η δυνατότητα αυτή κυβερνητικής διάλυσης είναι συνυφασμένη με την ίδια την κοινοβουλευτική αρχή. Εφόσον η πλειοψηφία δεν στηρίζει ή δεν ανέχεται άλλη κυβέρνηση, μόνη λύση είναι η διάλυση της Βουλής.

Η πρόταση αναθεώρησης προβαίνει —αν ερμηνεύω σωστά— στην εξής βασική επιλογή: *τυποποιεί με αρκετά μεγάλη ακρίβεια τόσο την προεδρική όσο και την κυβερνητική διάλυση και με την τυποποίηση αυτή οριοθετεί τόσο την προεδρική όσο και την κυβερνητική διάλυση.*

Η κυβέρνηση, λοιπόν, που έχει την εμπιστοσύνη της Βουλής (αν δεν την έχει, απαλλάσσεται αμέσως και υποχρεωτικά των καθηκόντων της) μπορεί να διαλύσει τη Βουλή:

α. Για την αντιμετώπιση εθνικού θέματος (άρθρ. 41 παρ. 2).
Η διάλυση είναι στην περίπτωση αυτή υποχρεωτική και οι εκλογές διεξάγονται από την κυβέρνηση που προκαλεί τη διάλυση.

β. Υποβάλλοντας την παραίτησή της (άρθρ. 38 παρ. 1). Στην περίπτωση αυτή —που είναι και η πιο προβληματική— η σειρά των συνταγματικών χειρισμών είναι η ακόλουθη: Ο ΠτΔ απαλλάσσει υποχρεωτικά την κυβέρνηση από τα καθήκοντά της (άρθρ. 38 παρ. 1 εδ. α') και εκκινεί τη διαδικασία διορισμού νέας κυβέρνησης (άρθρ. 37 παρ. 2 και 3). Η αποτυχία των χειρισμών αυτών είναι δεδομένη, επειδή η κοινοβουλευτική πλειοψηφία επιδιώκει τη διάλυση της Βουλής: καταλήγουμε, επομένως, σε διάλυση της Βουλής και σε εκλογές που διενεργεί είτε οικουμενική είτε υπηρεσιακή κυβέρνηση (άρθρο 37 παρ. 3 εδ. γ).

«Προεδρική» διάλυση

Η πρόταση αναθεώρησης, διατηρεί (σε πολύ πιο οριοθετημένη μορφή) και τη δυνατότητα *προεδρικής διάλυσης*. Κατά το άρθρο 41 παρ. 1, ο ΠτΔ δύναται να διαλύσει τη Βουλή εάν συντρέχει η αντικειμενική προϋπόθεση της καταψήφισης ή παραίτησης δύο κυβερνήσεων και ο ΠτΔ εκτιμά ότι η σύνθεση της Βουλής δεν διασφαλίζει κυβερνητική σταθερότητα.

Έτσι όπως είναι διαμορφωμένο στην πρόταση το άρθρο 41 παρ. 1 επιτρέπει την προεδρική διάλυση επί των ημερών της *τρίτης (ή τέταρτης κ.ο.κ.) κυβέρνησης*, που σχηματίζεται κατά τα άρθρα 37 και 38. Επιτρέπει δηλαδή στον ΠτΔ να διαλύσει τη Βουλή, ενώ υπάρχει κυβέρνηση που απολαμβάνει της εμπιστοσύνης της Βουλής.

Το σύστημα των νέων διατάξεων

Τα πράγματα δεν είναι έτσι, και εξηγώ τι εννοώ: Μόλις υποβληθεί παραίτηση της κυβέρνησης (ακριβώς όπως και σε περίπτωση καταψήφισης) ο ΠτΔ είναι σύμφωνα με το άρθρο 38 παρ. 1 υποχρεωμένος να απαλλάξει την κυβέρνηση από τα καθήκοντά της. Άρα, εάν οδηγηθούμε σε διάλυση της Βουλής, οι εκλογές θα διεξαχθούν από οικουμενική ή υπηρεσιακή κυβέρνηση. Μ' άλλη διατύπωση: η συστηματική ερμηνεία των άρθρων 38 παρ. 1 και 41 παρ. 1 δεν επιτρέπει στην κυβέρνηση της πλειοψηφίας και στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας να οργανώσουν «συμπαιγνία» κατά της αντιπολίτευσης και να προκαλέσουν διάλυση με παραίτηση της κυβέρνησης, που θα παραμείνει στην εξουσία για να διενεργήσει τις εκλογές. Αυτό δεν μπορεί να συμβεί, γιατί μόλις υποβληθεί παραίτηση της κυβέρνησης (δεύτερη κατά σειρά, για να έχει κάποιο νόημα το σενάριο αυτό) ο ΠτΔ υποχρεωτικά απαλλάσσει την κυβέρνηση των καθηκόντων της και ενεργεί κατά το άρθρο 37 παρ. 2 και 3. Πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι το άρθρο 38 δεν αφήνει περιθώρια διακριτικής ευχέρειας στον ΠτΔ. Άρα, δεν υπάρχει καμιά αντίφαση. Η προχθεσινή (στην Ολομέλεια της Βουλής) προσθήκη στο άρθρ. 38 παρ. 1 διαλύει κάθε αμφιβολία, παρ' ό,τι το συμπέρασμα συναγόταν με άνεση ερμηνευτικά.

Το μόνο ερμηνευτικό πρόβλημα που εντούτοις εντοπίζω (εκτός από την υπηρεσιακή κυβέρνηση για την οποία έχουν διατυπωθεί και από εμένα πολλές επιφυλάξεις) είναι άλλο: η πρόταση προβλέπει έμμεσα την κυβερνητική διάλυση με παραίτηση. Άλλωστε, στα πλαίσια ενός κοινοβουλευτικού πολιτεύματος αυτό το είδος διάλυσης είναι —όπως τονίσαμε— αυτονόητο και δεδομένο. Επιβάλλει, όμως, τη διενέργεια των εκλογών από οικουμενική ή υπηρεσιακή κυβέρνηση. Ταυτόχρονα, η πρόταση προβλέπει άμεσα την κυβερνητική διάλυση για εθνικό θέμα (41 παρ. 2) με τη διενέργεια εκλογών από την κυβέρνηση που προτείνει τη διάλυση.

Με εικονική επίκληση

‘Αλλωστε, αν η κυβέρνηση είχε καταψηφισθεί ή παραιτηθεί ο ΠτΔ χωρίς καμιά διακριτική ευχέρεια θα ήταν υποχρεωμένος να την απαλλάξει από τα καθήκοντά της και να αρχίσει τη διαδικασία διορισμού νέας κυβέρνησης (άρθρα 37 και 38). Επομένως, το άρθρο 41 παρ. 1 διατηρεί μία δυνατότητα προεδρικής αντιπλειοψηφικής διάλυσης.

Στην περίπτωση όμως αυτή, οι εκλογές διενεργούνται από την κυβέρνηση που έχει την εμπιστοσύνη της διαλυόμενης Βουλής. Ας μην ξεχνάμε ότι ο ΠτΔ διατηρεί αυτή τη δυνατότητα διάλυσης, δεν έχει όμως πλέον τη δυνατότητα να παύσει την κυβέρνηση. Άρα, δεν υπήρχε άλλη κοινοβουλευτική λύση από αυτή που και ρητά προβλέπει το τελευταίο εδάφιο του άρθρου 41 παρ. 1, όπως διαμορφώθηκε.

Το υποτιθέμενο πρόβλημα

‘Εχει υποστηριχθεί η άποψη ότι —παρ’ όλα αυτά— υπάρχει πρόβλημα εναρμόνισης αφ’ ενός των άρθρων 37 και 38 και αφ’ ετέρου του άρθρου 41 παρ. 1. Η υπόθεση είναι η εξής: το άρθρο 41 παρ. 1 επιτρέπει στον ΠτΔ να διαλύσει τη Βουλή, εάν έχουν καταψηφισθεί ή παραιτηθεί δύο κυβερνήσεις. Αν η κυβέρνηση επιθυμεί να προκαλέσει εκλογές παραιτούμενη, το κατορθώνει, αλλά οι εκλογές διενεργούνται από οικουμενική ή υπηρεσιακή κυβέρνηση (38 παρ. 1). Ως εδώ οι ρυθμίσεις είναι σαφείς. Τι γίνεται όμως όταν η κυβέρνηση (της εμπιστοσύνης της Βουλής) παραιτείται και συμβαίνει η παραίτηση αυτή να είναι η δεύτερη, οπότε συντρέχουν οι αντικειμενικές προϋποθέσεις διάλυσης της Βουλής από τον ΠτΔ κατά το άρθρο 41 παρ. 1; Υποστηρίχθηκε, λοιπόν, η άποψη πως στην περίπτωση αυτή η κυβέρνηση της πλειοψηφίας με την παραίτησή της μπορεί να προκαλέσει διάλυση κατά το 41 παρ. 1 εφ’ όσον συναινεί ο ΠτΔ και να

διενεργήσει αυτή τις εκλογές. Άρα, δεν θα ισχύσουν τα άρθρα 38 και 37 που προβλέπουν την διεξαγωγή των εκλογών από οικουμενική ή υπηρεσιακή κυβέρνηση.

Το πολιτικά πιθανότερο είναι όλες οι περιπτώσεις κυβερνητικής διάλυσης να ενεργοποιούν το άρθρο 41 παρ. 2 με την έστω και εικονική επίκληση εθνικών θεμάτων, γιατί η διάταξη αυτή έχει το «προσόν» να επιτρέπει στην κυβέρνηση να διενεργήσει τις εκλογές. Η διάλυση με παραίτηση έχει αντίθετα υπερβολικό κόστος, διότι θα συνεπάγεται το σχηματισμό οικουμενικής ή υπηρεσιακής κυβέρνησης.

Παρόμοιες οριοθετήσεις υπάρχουν και αλλού (π.χ. Γερμανία). Στα πλαίσια όμως, ενός κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, η κυβερνητική διάλυση είναι αναπότρεπτη, διαφορετικά θα οδηγούμασταν σε επικίνδυνη απόκλιση από την κοινοβουλευτική αρχή. Με αυτά, λοιπόν, τα δεδομένα πρέπει ο αναθεωρητικός νομοθέτης να επιλέξει μεταξύ: α) του ενδεχομένου εικονικής εφαρμογής του άρθρου 41 παρ. 2 (εθνικό θέμα) και β) της καθαρής κυβερνητικής διάλυσης, εφόσον η κυβέρνηση της πλειοψηφίας επιθυμεί εκλογές.

Νομοτεχνικά η δεύτερη αυτή λύση (καθαρή κυβερνητική διάλυση) θα μπορούσε να προβλεφθεί με την προσθήκη ενός ακόμη εδαφίου στο άρθρο 38 παρ. 1 ή στο άρθρ. 41 παρ. 1 με το ακόλουθο περιεχόμενο: *«Εάν η κυβέρνηση που παραιτείται διαθέτει την εμπιστοσύνη της Βουλής και παραιτούμενη προτείνει την διάλυση της Βουλής, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας αναθέτει την εντολήν σχηματισμού κυβερνήσεως κατά το άρθρον 37 παρ. 2 και ταυτοχρόνως διαλύει την Βουλήν».*

4. Η «αξία» της αναθεώρησης του Συντάγματος*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» στις 20/3/86. Πρβλ. και το κείμενο που δημοσιεύεται παραπάνω από III 4 Βλ. ακόμη Ε. Β. Βενιζέλος. Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, 1984, σελ. 19 επ., 30 επ. 214 επ.

Η ολοκλήρωση της αναθεώρησης του Συντάγματος μας επιτρέπει να την αποδεσμεύσουμε πια από το κλίμα και τις αξιώσεις της πολιτικής συγκυρίας και να την εντάξουμε σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο ιστορικής αξιολόγησής της.

Ανεξάρτητα, λοιπόν, από την στάση που έχει κανείς απέναντι στην αναγκαιότητα, την έκταση ή το περιεχόμενο της αναθεώρησης, είναι γεγονός —ερμηνευτικά καίριο ότι για πρώτη φορά στην ελληνική συνταγματική ιστορία μία αναθεωρητική διαδικασία αρχίζει, διεξάγεται και ολοκληρώνεται σύμφωνα με τις συνταγματικές προδιαγραφές· αυστηρές και ως προς τα ουσιαστικά όρια και ως προς τη διαδικαστική μεθόδευση της αναθεωρητικής λειτουργίας (άρθρο 110 Σ.)

Η Συνταγματική νομιμότητα

Η ισχυρότερη και πλέον απτή απόδειξη της ομαλής λειτουργίας των συνταγματικών θεσμών στη χώρα μας από το 1974 μέχρι σήμερα είναι η ίδια η αναθεώρηση του Συντάγματος. Η νομική και βέβαια η ιδεολογική και πολιτική σημασία της αναθεώρησης δεν εξαντλείται στη μεταβολή του κανονιστικού περιεχομένου ορισμένων κρίσιμων διατάξεων. Το αναθεωρητικό διάβημα και η συνακόλουθη στάση των διαφόρων πολιτικών δυνάμεων περικλείει μία έμμεση αλλά σαφή επιβεβαίωση της συνταγματικής νομιμότητας στο σύνολό της.

Αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά παραίτηση από τη

διεκδίκηση και άλλων βαθύτερων και ευρύτερων ίσως μεταβολών στο συνταγματικό κείμενο· σημαίνει, όμως, διεύρυνση της αυτοχής του Συντάγματος. Εντοπίζω ένα μόνο σημείο: το Σύνταγμα μετά την αναθεώρησή του απαλάσσεται από ένα ενδεχόμενο που ενυπήρχε στις διατάξεις του και το οποίο δεν μπορούσε να εξουδετερώσει καμιά συνταγματική πρακτική· το ενδεχόμενο μία πολιτική αντιπαράθεση ή μία πολιτική «αμηχανία» λόγω μη σχηματισμού αυτοδύναμης πλειοψηφίας, να μετατραπεί σε συνταγματική κρίση. Μ' άλλη διατύπωση, το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975/86 είναι έτοιμο να υποδεχθεί και άλλες πιθανές όψεις του κοινοβουλευτικού συστήματος μη βασισμένες στην ύπαρξη αυτοδύναμων μονοκομματικών πλειοψηφιών.

Η αποσαφήνιση αυτή που εξοπλίζει το Σύνταγμα με πολιτική προοπτική και παύει να το προσδένει στη συνταγματική πρακτική της περιόδου 1975—85 αξίζει το «τίμημα της αναθεώρησης», το οποίο βρίσκει ασύμφορα υψηλό ο καθηγητής Γ. Δασκαλάκης (στο «Βήμα της Κυριακής», 9/3/86).

Δεν μπορεί να υποκατασταθεί

Η αναθεώρηση του Συντάγματος ως τυποποιημένη συνταγματική μεταβολή δεν μπορεί να υποκατασταθεί από την πορεία του μέσα στο χρόνο· την «αλλοίωσή» του ή την «προσαρμοστικότητα» του στα νέα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα. Αυτές οι μη τυποποιημένες μεταβολές του Συντάγματος είναι ιστορικά και δεδομένες και αναπόφευκτες· εισχωρούν, άλλωστε, σε κάθε περίπτωση ερμηνείας και εφαρμογής του Συντάγματος. Αφήνουν όμως άθικτο το συνταγματικό κείμενο και όπως έχει χαρακτηριστικά γραφεί «δεν πρέπει ποτέ να υποτιμάμε τις γραπτές διατάξεις του Συντάγματος»**.

**J. C. Maestre, A Propos des Coutumes et des pratiques constitutionnelles. L' utilité des Constitutions R.D.P., 1973, σελ. 1288 επ.

Μακροχρόνιες πρακτικές μπορούν να ανατραπούν αμέσως αν το επιβάλλει ένα νέος συσχετισμός δυνάμεων ή το αξιώσουν οι ανάγκες μιας απαιτητικής συγκυρίας. Γιατί οι γραπτές διατυπώσεις των διατάξεων ενός αυστηρού Συντάγματος λειτουργούν και ως πολιτικά επιχειρήματα σε κρίσιμες στιγμές. Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στη χώρα μας δεν ευδοκίμησαν ποτέ ιδιαίτερα οι άτυποι συνταγματικοί διακανονισμοί υπό οποιοδήποτε όνομα. Αντίθετα, η ιστορική εξέλιξη αναδεικνύει μία συνταγματική ανασφάλεια που αξιώνει —και εύλογα— τυποποιημένους συνταγματικούς κανόνες.

Εδώ πρέπει να επισημανθεί και μία βασική αντίφαση που συχνά εμφιλοχωρεί στις αιτιάσεις κατά της πρόσφατης αναθεώρησης: η αναθεώρηση θεωρείται αδικαιολόγητη, επειδή η συνταγματική πρακτική αδρανοποίησε ουσιαστικά τις κρίσιμες διατάξεις. Ταυτόχρονα, όμως, η αναθεώρηση θεωρείται ελλιπής, γιατί δεν περιέλαβε και αρκετές άλλες διατάξεις. Μία ενδιαφέρουσα παραλλαγή του ίδιου επιχειρήματος αναπτύσσει και ο καθηγητής Γ. Δασκαλάκης (ο.π.): Το «θεσμικό κόστος» της αναθεώρησης θεωρείται υψηλό επειδή αποκλείεται η διεξαγωγή νέας αναθεώρησης για διάστημα 7 έως 10 χρόνων, διάστημα μέσα στο οποίο μπορεί να προκύψει επιτακτική ανάγκη αναθεώρησης.

Δέχομαι κατ' αρχήν πως κάλλιστα η αναθεώρηση του 1985/86 μπορούσε να περιλάβει και άλλες διατάξεις. Πρέπει όμως να τονιστούν δύο σημεία που δεν συζητήθηκαν όσο θα έπρεπε:

«Σενάρια» αναθεώρησης

Ο υπολογισμός του χρονικού περιορισμού μιας νέας αναθεώρησης βασίζεται σε μία πολιτική πιθανολόγηση ως προς τη διεξαγωγή των επόμενων και των μεθεπόμενων βουλευτικών εκλογών. Η διάταξη του άρθρου 110 παρ. 6 θέτει ως όριο τα

πέντε χρόνια. Με την ίδια λοιπόν ευχέρεια που μπορούμε να καταστρώσουμε ένα «σενάριο» αναθεώρησης μετά τουλάχιστον 7-10 χρόνια, μπορούμε να καταστρώσουμε και ένα «σενάριο» αναθεώρησης ακριβώς στα 5 χρόνια.

Το κύριο, όμως, ζήτημα είναι άλλο. Οι διατάξεις που αναθεωρήθηκαν και διέπουν τις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας και τις σχέσεις του με τη Βουλή και την κυβέρνηση έχουν μία ουσιώδη νομική διαφορά σε σχέση με άλλες διατάξεις του Συντάγματος που είχαν ή έχουν ανάγκη αναθεώρησης. Στο πλέγμα των άρθρων 30—50 δεν υπάρχει περιθώριο παρέμβασης και βελτίωσης με διατάξεις της κοινής νομοθεσίας ή του κανονισμού της Βουλής. Οι σχετικοί κανόνες είναι αποκλειστικά κανόνες του τυπικού Συντάγματος.

Περιθώριο παρέμβασης

Αντίθετα στα ζητήματα που αναφέρονται στην άσκηση των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, στον οικονομικό ρόλο του Κράτους, στη συγκρότηση και τη λειτουργία της Βουλής υπάρχει ευρύ περιθώριο παρέμβασης και βελτίωσης με διατάξεις της κοινής νομοθεσίας και του κανονισμού της Βουλής. Οι εκτελεστικοί νόμοι για τα συνταγματικά δικαιώματα, ο εκλογικός νόμος, ο κανονισμός της Βουλής μπορούν να εξαντλήσουν τα πλαίσια των αντίστοιχων συνταγματικών διατάξεων. Η διαφορά αυτή δεν είναι ευκαταφρόνητη και σηματοδοτεί μία κατεύθυνση διεκδικήσεων και βελτιώσεων του «ουσιαστικού Συντάγματος». Έχω, λοιπόν, την αίσθηση ότι η «αξία» της αναθεώρησης ανταποκρίνεται στο «τίμημά» της και ανεβάζει συνολικά τις «μετοχές» της συνταγματικής μας νομιμότητας.

V. Η ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΔΗΜΟΤΙΚΗ

1. Το Σύνταγμα στη δημοτική;*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» στις 17/12/85. Βλ. πιο διεξοδικά, *Ε. Β. Βενιζέλος* Σημειολογικές παρατηρήσεις πάνω στο Σύνταγμα του 1975 (ανάτυπο από τον «ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟ», επιστημονική επιτηρίδα του Δ.Σ.Θ., τόμος 2/1981). Βλ. επίσης, *Κ. Γερ. Γιαννόπουλο*, Η δημοτική, τα ελληνικά Συντάγματα και τα νομικά, Τόσ, 1980, σελ. 104 επ.

Το Δημόσιο ενδιαφέρον για την συζητούμενη αναθεώρηση του Συντάγματος έχει —όπως δείχνουν τα σημεία— μειωθεί αισθητά. Ίσως επειδή η επικείμενη αναθεώρηση δεν έχει (ακόμη;) συνδεθεί με τις ανάγκες της πολιτικής συγκυρίας. Κατά μείζονα λόγο έμεινε μάλλον ασχολίαστο ένα συναφές εγχείρημα: η μεταγλώττιση του Συντάγματος στη δημοτική, που ανακοινώθηκε ως ενδεχόμενο επισήμως από τον Πρόεδρο της Βουλής, πριν αρκετές εβδομάδες. Πρόκειται για την κορύφωση της οργανωμένης (με το ν. 1406/83) αλλά επίπονης ακόμη προσπάθειας που έχει αναληφθεί για τη μεταγλώττιση της κείμενης νομοθεσίας και ιδίως των βασικών κωδίκων.

Ελπίζω, λοιπόν η εμμονή μου στα ζητήματα αυτά να μη θεωρηθεί επαγγελματική διαστροφή: η μεταγλώττιση του Συντάγματος στη δημοτική δεν είναι απλώς και μόνο η πιο πανηγυρική και επίσημη επιβεβαίωση της επιβολής της δημοτικής γλώσσας σ' όλες τις εκφάνσεις του κρατικού λόγου. Η μεταγλώττιση ειδικά του Συντάγματος περικλείει ένα «σημαντικό» (με κάθε έννοια του όρου) ιδεολογικό και κανονιστικό περιεχόμενο που πρέπει να εντοπισθεί.

Το Σύνταγμα είναι, βέβαια, ένα σύστημα κανόνων αυξημένης τυπικής ισχύος, που ρυθμίζουν κατά βάση τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας συμπεκνώνοντας ένα συσχετισμό κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων. Πριν, όμως από ο,τιδήποτε άλλο το Σύνταγμα είναι ένα

κείμενο και μάλιστα ένα κείμενο ιδιαίτερα πυκνό, γιατί το Σύνταγμα είναι ελλειπτικό, λιγόλογο και —ταυτόχρονα— εξοπλισμένο με τη μεγαλύτερη δυνατή νομική ισχύ. Συνεπώς, κάθε λέξη του έχει ένα τεράστιο ιστορικό, ιδεολογικό και τελικά νομικό φορτίο.

Προκαλούν εντυπώσεις

Η διάρθρωση, όμως και το γλωσσικό ιδίωμα του Συντάγματος είναι στοιχεία που μετέχουν στη διαμόρφωση του συνολικού κανονιστικού περιεχομένου του Συντάγματος. Προκαλούν —με την ανάγνωση ή την ακρόασή τους— οπτικές ή ακουστικές εντυπώσεις και μια σειρά από συνειρμικές σχέσεις που επηρεάζουν —τελικά— την ερμηνεία των συγκεκριμένων διατάξεων.

Για να μιλήσουμε με κάπως πιο τεχνικούς όρους, το κανονιστικό περιεχόμενο του Συντάγματος δεν εντοπίζεται μόνο στις «συντακτικές» (με τη σημειολογική έννοια του όρου) σχέσεις των λέξεων που χρησιμοποιεί το Σύνταγμα, δηλαδή στις λέξεις με τα εκάστοτε συμφραζόμενά τους. Εντοπίζεται και στην «αξία» των λέξεων, που χρησιμοποιεί· στους συνειρμούς που προκαλεί η ακουστική ή οπτική εικόνα κάθε λέξης.

Διαφορετικοί συνειρμοί

Δεν είναι, για παράδειγμα, καθόλου αδιάφορο το γεγονός πως στο Σύνταγμα του 1975 αλλού βλέπουμε τον όρο «Κράτος», αλλού τον όρο «Πολιτεία» αλλού τον όρο «Δημόσιο» και αλλού τον όρο «Πατρίδα». Οι όροι αυτοί θα μπορούσαν ίσως να εναλλάσσονται χωρίς να μεταβάλλεται το νοηματικό περιεχόμενο μιάς διάταξης. Οι συνειρμοί όμως που γεννιούνται από τη λέξη «Πατρίδα» είναι διαφορετικοί από τους συνειρμούς που γεννά η λέξη «Κράτος» κ.ο.κ.

Η μεταγλώττιση στη δημοτική διαταράσσει, λοιπόν, αυτό το σύστημα· μπορεί να χρησιμοποιηθούν λέξεις με το ίδιο νοηματικό περιεχόμενο αλλά με διαφορετική «αξία»· λέξεις που θα προκαλούν διαφορετικούς συνειρμούς. Αλλά ανεξάρτητα από αυτό ούτως ή άλλως η συνολική λειτουργία του κειμένου μεταβάλλεται.

Εδώ κάπου, θέλω να εκθέσω κάπως υπαινικτικά την πρώτη μου επιφύλαξη: το γλωσσικό ιδίωμα του Συντάγματος είναι —ιδίως για τα δεδομένα της δικής μας γλωσσικής ιστορίας— απόλυτα συνυφασμένο με τη συνταγματική ιδεολογία και το ύφος —άρα και την ποιότητα— του κρατικού λόγου. Η καθαρεύουσα αποδίδει, ακριβέστερα ως ένα βαθμό, το ποιόν της συγκρότησης και της άσκησης της κρατικής εξουσίας, όπως την προβλέπει το Σύνταγμα του 1975.

Ας μη ξεχνάμε ότι από τα 120 άρθρα του, τελούν —και ορθά— υπό αναθεώρηση μόνο τα 13 και μάλιστα όχι εκείνα που ρυθμίζουν την άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων. *Η μεταφορά στη δημοτική του ίδιου συνταγματικού κειμένου μπορεί επομένως να εμφανισθεί ως ψευδώνυμη. Να καταστήσει πιο «οικείο» ένα συνταγματικό λόγο που έχει συγκεκριμένη ιστορική φόρτιση, αποκτημένη όχι στα 1985 αλλά στα 1975, 1963, 1952 κ.ο.κ.*

Η διαδικασία της μεταγλώττισης

Η επιφύλαξή μου αυτή δεν έχει την έννοια της αντίρρησης, αλλά της απλής επισήμανσης. Έτσι, έρχομαι στη δεύτερη παρατήρησή μου τη σχετική με τη διαδικασία της μεταγλώττισης. Διαδικασία που διασταυρώνεται με λεπτά προβλήματα συνταγματικής θεωρίας: το Σύνταγμα είναι σύστημα κανόνων αυξημένης τυπικής ισχύος και η παρούσα Βουλή ως όργανο της αναθεωρητικής (και άρα «συντεταγμένης») λειτουργίας έχει αυστηρά οριοθετημένες αρμοδιότητες.

Καταρχήν, λοιπόν, πρέπει να αποσαφηνισθεί ότι η παρούσα Βουλή δεν μπορεί να εκδώσει παρά μόνο ένα ψήφισμα (με την ακριβή έννοια του όρου): αυτό που προβλέπεται στο άρθρο 110 παρ. 5 σύμφωνα με το οποίο «πάσα ψηφιζόμενη αναθεώρησης διατάξεων του Συντάγματος δημοσιεύεται δια της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως τίθεται δε εν ισχύει δι' ειδικού ταύτης ψηφίσματος».

Συνολική μεταγλώττιση

Στο ψήφισμα αυτό (και όχι σ' άλλο), μπορεί ίσως να περιληφθεί και συνολική μεταγλώττιση του συνταγματικού κειμένου με την (αυτονόητη) ρήτρα της ισχύος του αρχικού κειμένου σε περίπτωση ερμηνευτικής αμφιβολίας. Μια υποστηρίξιμη παραλλαγή της λύσης αυτής —εφ' όσον χρειάζεται να μεσολαβήσει επεξεργασία ειδικών— είναι ίσως η παροχή, με το ψήφισμα, της εντολής στον Πρόεδρο της Βουλής, να δημοσιεύσει με πράξη του το μεταγλωττισμένο κείμενο ταυτόχρονα με τη δημοσίευση του ψηφίσματος του άρθρ. 110 παρ. 5: δημοσίευση που γίνεται με πράξη του Προέδρου της Βουλής και όχι του Προέδρου της Δημοκρατίας.

Με αυτές τις διαδικαστικές μεθοδεύσεις μπορούμε να φτάσουμε στη μεταγλώττιση του Συντάγματος, χωρίς όμως η ευφορία για την καταξίωση της δημοτικής να συγκαλύπτει την ιδεολογική διάσταση του διαβήματος αυτού.

2. Γλώσσα και Σύνταγμα (δύο απαντήσεις)*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» στις 6/3/86

Η μεταφορά του συνταγματικού κειμένου στη δημοτική γλώσσα ακολουθεί το δρόμο της ως παρακολούθημα της αναθεωρητικής διαδικασίας, χωρίς το θεωρητικό ενδιαφέρον να είναι ανάλογο με το ιδεολογικό και κανονιστικό τελικώς, βάρος του εγχειρήματος.

Σ' ένα προηγούμενο σημείωμά μου στη στήλη αυτή (17.12.85) είχα συνταχθεί με την μεταγλώττιση, καταθέτοντας μια επιφύλαξη ή μάλλον εκδηλώνοντας το φόβο πως η μεταφορά στη δημοτική του ίδιου συνταγματικού κειμένου μπορεί να εμφανισθεί ως ψευδώνυμη. Να καταστήσει πιο «οικείο» ένα συνταγματικό λόγο, που έχει συγκεκριμένη ιστορική φόρτιση αποκτημένη όχι το 1985 αλλά το 1975, 1962, 1952 κ.ο.κ.»

Οι επιφυλάξεις μου είχαν ως στόχο «να φτάσουμε στη μεταγλώττιση του Συντάγματος χωρίς η ευφορία για την καταξίωση της δημοτικής να συγκαλύπτει την ιδεολογική διάσταση του διαβήματος αυτού.»

Συμβολική σημασία

Η θέση μου εισέπραξε ήδη τη φιλική απάντηση του Θ. Κ. Παπαχρήστου (στην ίδια στήλη, 15.2.86) που πιστεύει πως «η μεταγραφή του Συντάγματος στη δημοτική έχει συμβολική

σημασία στο βαθμό που ο θεμελιώδης νόμος του κράτους δεν στηρίζεται πια στα δεκανίκια μιας επίπλαστης γλώσσας αλλά στον απλό, κατανοητό, οικείο λόγο της δημοτικής».

Δεν αντιλέγω καθόλου· αυτό, όμως, δεν σημαίνει πως το μεταγλωττισμένο συνταγματικό κείμενο παύει να λειτουργεί ιδεολογικά και αμφίσημα, όπως κάθε Σύνταγμα, που αποκρυσταλλώνει ένα συσχετισμό δυνάμεων: συντηρητικά και ταυτοχρόνως προοδευτικά, ως παγίωση καταστάσεων και ως διεκδίκηση μεταβολών (βλ. αντί άλλων, Αρ. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο* I, 1980, σελ. 164 επ).

Η μεταγλώττιση στη δημοτική είναι, υπό την έννοια αυτή, ανανέωση και όχι ακύρωση του ιδεολογικού φορτίου του Συντάγματος. Η δημοτική κάνει ίσως πιο διαφανές και εύληπτο το κανονιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων. Η δημοτική, όμως, ούτε αποκαλύπτει ούτε διυλίζει την ιδεολογία του Συντάγματος· πρώτον, γιατί αυτή εδρεύει στο ίδιο το ρυθμιστικό του περιεχόμενο και δεύτερον, γιατί ίσως τώρα αυτή να εγγράφεται και να ενσταλάζεται κατά τρόπο πιο άμεσο και πιο αποτελεσματικό.

Η επιβολή της δημοτικής

Εντοπίζω, επομένως, την τεράστια θετική συμβολή της μεταγλώττισης του Συντάγματος σ' ένα άλλο (πιο χαμηλό, όμως) επίπεδο. Στην πανηγυρική επιβολή της δημοτικής γλώσσας σ' όλες τις εκφάνσεις της δημόσιας ζωής και του κρατικού λόγου. Η μεταγλώττιση του Συντάγματος λειτουργεί —και αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό— ως συμβολική κατάληξη της γλωσσικής διαμάχης. Θα ήταν, κατά τη γνώμη μου, και άδικο και υπερβολικό να αναζητούμε μέσα στο εγχείρημα της μεταγλώττισης και κάποια μεταβολή της ιδεολογικής λειτουργίας του Συντάγματος, για να το κάνουμε δεκτό. Απλώς πρέπει να έχουμε υπόψη μας πως μια τέτοιας «υφής» μεταβολή δεν επέρχεται.

Φεύγω από τις αποχρώσεις που χωρίζουν τις απόψεις μου από αυτές του Θ. Κ. Παπαχρήστου, για να στρέψω και εγώ την προσοχή μου στις ριζικές αντιρρήσεις του κυρίου Σ.Α. Ρίζου («Το Βήμα της Κυριακής», 26.1.86). Ο κ. Ρίζος προβάλλει κατά της μεταγλώττισης καταρχήν ένα ιδεολογικού τύπου επιχείρημα: Η «ερρότητα» του συνταγματικού κειμένου καθιστά κατά τη γνώμη του ανεπίτρεπτη κάθε επέμβαση πάνω του. Αν η ένσταση αυτή έχει ως αφετηρία την ανάγκη προστασίας του Συντάγματος και υπακοής σ' αυτό, είναι μάλλον περιττή, γιατί το ίδιο το Σύνταγμα προβλέπει επαρκείς θεσμούς, που διασφαλίζουν και την υπεροχή και την προστασία του.

Υπογραμμίζω, δύο: Τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων και το δικαίωμα αντίστασης. Είμαι επιπλέον βέβαιος ότι η αντίρρηση αυτή του κ. Ρίζου δεν υπονοεί κάποιο ερμηνευτικό προσανατολισμό σε σχέση με το Σύνταγμα, υπερβατικού ή μυστικιστικού χαρακτήρα· η ερμηνεία του Συντάγματος είναι μία διαδικασία κατεξοχήν λογική και ιστορικά προσδιορισμένη.

Η δεύτερη και πιο ουσιαστική αντίρρησή του εκλαμβάνει τη μεταγλώττιση ως συνολική αυθεντική ερμηνεία του Συντάγματος, δηλαδή ως ανεπίτρεπτη ολική αναθεώρηση του Συντάγματος. Είναι, όμως, προφανές ότι δεν πρόκειται για κάτι τέτοιο· η μεταγλώττιση δεν αντικαθιστά το αρχικό κείμενο και δεν του στερεί την αυξημένη τυπική του ισχύ.

Θα υπερισχύει κάθε φορά

Για το λόγο αυτό και το αρχικό κείμενο θα υπερισχύει σε κάθε περίπτωση ερμηνευτικής αμφιβολίας. Έτσι, ούτε η νομική ούτε η ιστορική του αξία παραγνωρίζεται. Το μεταγλωττισμένο στη δημοτική κείμενο επιτρέπει την υφολογική και γλωσσική ενοποίηση της βασικής νομοθεσίας, χωρίς από την άποψη αυτή να θέτει προβλήματα ιεραρχίας των κανόνων δικαίου ή ορίων της αναθωρητικής λειτουργίας.

VI. Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ

1. Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια και η πολιτική συγκυρία*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ» στις 17/1/85. Για τα σχετικά προβλήματα βλ. πλέον Β. Σκουρή-Ε. Β. Βενιζέλος, Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, 1985, ιδίως σελ. 18επ., 49επ, 91επ.

Αμφιβάλλω αν πριν από τις 22 Νοεμβρίου 1984 —ημέρα των γνωστών επεισοδίων —η κοινή γνώμη είχε συνειδητοποιήσει την ύπαρξη και τις αρμοδιότητες του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου. Ξαφνικά, η συζήτηση γύρω από το κλασικό πρόβλημα του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων βρήκε προνομιούχο θέση στα μέσα ενημέρωσης —το Α.Ε.Δ. δεν λείπει ούτε μέρα από τις στήλες των πρώτων σελίδων— και προσέλαβε μία ασυνήθιστη οξύτητα.

Η επικείμενη (15—17 Ιανουαρίου 1985) επανάληψη της συνεδρίασης του Α.Ε.Δ. (για την υπόθεση του ν. 1268/82) νομιμοποιεί, επομένως, τη σημερινή παρέμβαση που έχει εξαιρετικά φειδωλές φιλοδοξίες: είναι συνηθισμένο φαινόμενο στη χώρα μας τα αυτονόητα να μετατρέπονται σε παρεξηγήσεις και τα επιχειρήματα σε μύθους· ας αποπειραθούμε να αντισταθούμε στους δύο αυτούς πειρασμούς.

1. Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια είναι δεδομένος. Το Σύνταγμα του 1975 οργανώνει με ρητές και συχνά λεπτομερειακές διατάξεις (κυρίως άρθρα 93 παρ. 4 και 100) ένα σύστημα ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια. Σε αντίθεση, μάλιστα, με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες που αναθέτουν τον έλεγχο αυτό σε ειδικά συνταγματικά δικαστήρια, το ελληνικό σύστημα είναι διάχυτο: αρμόδια είναι όλα τα δικαστήρια, όλων των βαθμών και των δικαιοδοσιών. Κατά μείζοντα λόγο εξίσου

αρμοδία είναι τα ανώτατα δικαστήρια να προβαίνουν σε παρόμοιο έλεγχο. Ίση, άρα, και ίδια αρμοδιότητα να προβούν σε έλεγχο συνταγματικότητας στην περιβόητη περίπτωση του «νόμου—πλαίσιου» είχαν ο Άρειος Πάγος και το Συμβούλιο της Επικρατείας κατά την εκδίκαση κάποιας κύριας υπόθεσης που είχε φθάσει μπροστά τους από τις συνηθισμένες δικονομικές οδούς.

Αυτά τα απλά συνταγματικά δεδομένα είναι και πρέπει να θεωρούνται αυτονόητα. Εντούτοις κανείς δεν μπορεί να λησμονήσει ή να αποκρύψει το γεγονός ότι:

2. Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια είναι μία αρμοδιότητα που απονέμει το Σύνταγμα και όπως κάθε αρμοδιότητα υπακούει σε ορισμένους κανόνες και έχει ορισμένα όρια.

Ο έλεγχος της συνταγματικότητας ενός νόμου είναι, πράγματι, ένας σοβαρός περιορισμός της αρμοδιότητας του νομοθέτη (της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας) να ρυθμίζει έννομες σχέσεις και καταστάσεις και να υλοποιεί ένα πολιτικό πρόγραμμα που έχει εγκριθεί από το λαό με τις γενικές βουλευτικές εκλογές.

Ο έλεγχος που ασκεί ο δικαστής πρέπει, επομένως, να είναι έλεγχος «νομικός» και όχι «πολιτικός». Έλεγχος «νομιμότητας» και όχι έλεγχος «σκοπιμότητας» Δεν είναι —δεν μπορεί να είναι— έλεγχος των πολιτικών επιλογών του νομοθέτη, αλλά έλεγχος της τυχόν αντίθεσης μιας διάταξης νόμου προς το Σύνταγμα. Από την αφετηρία, λοιπόν, αυτή έχει, εδώ και πολλές δεκαετίες ξεκινήσει σ' όλες τις χώρες ένας έντονος προβληματισμός γύρω από την οριοθέτηση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων.

Αυτή η πληροφόρηση, προσιτή σε κάθε νομικό, θα έπρεπε να συγομολογηθεί απ' όλους και όχι να γίνει αφορμή και πεδίο έντονης επίθεσης εναντίον εκείνων που είχαν την ευκαιρία —και

το θάρρος όπως φαίνεται τελικά— να τη διατυπώσουν.**

3. Πλήθος εννοιών και μεθόδων τείνουν στην κωδικοποίηση και στην οργάνωση της οριοθέτησης του ελέγχου της συνταγματικότητας που συχνά ονομάζεται «δικαστικός αυτοπεριορισμός». Το ελληνικό Σύνταγμα του 1975 δείχνει με πολλές και συγκεκριμένες διατάξεις του μια *έκδηλη μέριμνα* για την *οριοθέτηση του ελέγχου*: Όλα τα δικαστήρια είναι αρμόδια να προβαίνουν σε έλεγχο συνταγματικότητας, μόνο, για τις ανάγκες της συγκεκριμένης υπόθεσης που δικάζουν και απλώς *παραμερίζουν* τη διάταξη που θεωρούν αντισυνταγματική. Ο νόμος, όμως, εξακολουθεί να ισχύει ως νόμος του κράτους. Από τον κανόνα αυτό (άρθρ. 93 παρ. 4) δεν ξεφεύγει ούτε το Συμβούλιο Επικρατείας, ούτε ο Άρειος Πάγος, παρά τη γενικώτερη επιρροή που ασκούν οι αποφάσεις τους. Για το λόγο αυτό και ο περιβόητος «νόμος—πλαίσιο» εξακολουθεί να ισχύει και να εφαρμόζεται ως νόμος του κράτους. Αυτό επιτάσσει το Σύνταγμα και προς τη διοίκηση και προς όλους όσους υπάγονται στο πεδίο της εφαρμογής του νόμου.

Με τη σειρά του, το Α.Ε.Δ. επιλαμβάνεται μόνο όταν προκύπτει διαφωνία δύο ανωτάτων δικαστηρίων για την «ουσιαστική αντισυνταγματικότητα διατάξεως τυπικού νόμου» και μόνο όταν κάποια διάταξη κηρυχθεί με απόφαση του Α.Ε.Δ αντίθετη προς το Σύνταγμα, αυτή καταργείται από την έκδοση της απόφασης ή αναδρομικά.

Στις συνταγματικές αυτές ρυθμίσεις υποκρύπτονται μια σειρά από σοβαρές οριοθετήσεις του ελέγχου της συνταγματικότητας: Η διάταξη γύρω από την οποία ανέκυψε διαφωνία δύο ανωτάτων δικαστηρίων πρέπει να είναι ακριβώς η ίδια· το νομοθέτημα στο οποίο περιλαμβάνεται πρέπει να είναι τυπικός

**Αναφέρομαι εδώ σε τηλεοπτική συνέντευξη του καθηγητή Δ. Θ. Τσάτσου που ανέπτυξε απόψεις παρόμοιες μ' αυτές που εκτίθενται εδώ. Στον Δ. Θ. Τσάτσο απάντησαν από τις στήλες της «Καθημερινής» οι Κ. Τσάτσος και Δ. Τσεβάς

νόμος (ψηφισμένος από τη Βουλή και κυρωμένος από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας). Ο έλεγχος πρέπει να είναι έλεγχος αντισυνταγματικότητας, δηλαδή έλεγχος τυχόν αντίθεσης προς το Σύνταγμα και όχι έλεγχος της συμφωνίας προς το Σύνταγμα· κάθε νόμος θεωρείται σύμφωνος προς το Σύνταγμα έως ότου διαπιστωθεί δικαστικά τυχόν αντίθεσή του. Η κατεύθυνση αυτή του ελέγχου δεν είναι μια απλή λεπτομέρεια. Δημιουργεί τεκμήριο υπέρ της συνταγματικότητας ενός νόμου και —με την εξαίρεση του Α.Ε.Δ— η διαπίστωση της αντισυνταγματικότητας μιας διάταξης επιφέρει τον παραμερισμό της, τη μη εφαρμογή της στη συγκεκριμένη υπόθεση και όχι την κατάργησή της.

Και αυτές οι απλές πληροφορίες ως κοινό κτήμα των νομικών, ως αυτονόητες, έπρεπε να έχουν δηλωθεί εξ αρχής προς την ευρύτερη κοινή γνώμη. Κάτι τέτοιο, όμως θα απέτρεπε μια σύγχυση —την πιο σημαντική— που καλλιεργήθηκε σκόπιμα:

4. *Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης ως εκδήλωση της διάκρισης των εξουσιών δεν σημαίνει άκρατο και χωρίς οριοθέτηση έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων. Κάθε άλλο μάλιστα.*

Η διάκριση των εξουσιών ακόμη και στην ποιο θεωρητική και «καθαρή» εκδοχή της —που δεν έχει καμία σχέση με την ιστορική πραγματικότητα— εγγυάται την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης. Εγγυάται, όμως, ταυτόχρονα και την αρμοδιότητα του νομοθέτη να θεσπίζει κανόνες δικαίου υποχρεωτικούς για όλους, και για τα δικαστήρια. Υπάρχουν και σήμερα, άλλωστε, χώρες (για παράδειγμα το Βέλγιο με κάποιες εξαιρέσεις πλέον, και ως ένα βαθμό η Γαλλία) στις οποίες για ιστορικούς λόγους δεν ασκείται δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων χωρίς, φυσικά, να αμφισβητείται η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης τους.

Η σύγχυση αυτή δεν είναι, βέβαια, αθώα. Η σκόπιμη μετατροπή της διεθνώς γνωστής και κοινότυπης συζήτησης για

την ανάγκη οριοθέτησης του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων σε απειλή κατά της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης είναι διάβημα με πολλά «προσόντα». Δημιουργεί την αίσθηση μιας αμφισβήτησης των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και δίνει την ευκαιρία σε αυτόκλητους και κατ' επάγγελμα προστάτες των θεσμών να διακηρύξουν τη δική τους «αυξημένη» ευαισθησία και να μειώσουν και να εγκαλέσουν την ευαισθησία όλων των άλλων.

Η ένταση, λοιπόν γύρω από τα ζητήματα αυτά δεν είναι ούτε φυσιολογική, ούτε αφηρημένη. Έχει ένα συγκεκριμένο πολιτικό στόχο. Απορρέει από τις ανάγκες της πολιτικής συγκυρίας που έχει τοποθετήσει τους θεσμούς στο επίκεντρο της πολιτικής αντιπαράθεσης. Η συγκάλυψη της πληροφόρησης πρέπει να τερματισθεί. Πόσοι, άραγε, διάβασαν το πλήρες κείμενο των αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας για το «νόμο—πλαίσιο», ώστε να δουν ότι οι αντιρρήσεις της πλειοψηφίας του δικαστηρίου για την συνταγματικότητα του νόμου είναι εξαιρετικά περιορισμένες και μάλιστα σε σημεία που δεν θίγουν τις θεμελιώδεις επιλογές της πανεπιστημιακής μεταρρύθμισης; Πόσοι πληροφορήθηκαν ότι αυτό που εκκρεμεί ενώπιον του Α.Ε.Δ είναι αυστηρά συγκεκριμένα ζητήματα που σε καμιά περίπτωση, και με την πιο δυσμενή για το νόμο απόφαση, δεν μπορούν να ανατρέψουν τους νέους πανεπιστημιακούς θεσμούς και το νέο ρυθμό της πανεπιστημιακής ζωής;

Ο τόνος, επομένως, πρέπει να κατέβει· οι έννοιες πρέπει να αποκατασταθούν και τα επιχειρήματα πρέπει να κινηθούν στο πεδίο που τους ανήκει. Τα πολιτικά επιχειρήματα μπροστά στο λαό που κρίνει τις τελικές επιλογές και τα νομικά επιχειρήματα μπροστά στα δικαστήρια για να συγκροτήσουν τους αυστηρά δικανικούς συλλογισμούς τους.

2. Ο δικαστής και το Σύνταγμα

(Ο έλεγχος της εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας)*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» στις 1/85. Βλ. και πάλι Β. Σκουρής-Ε. Β. Βενιζέλος, Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, 1985, ιδίως σελ 83 επ., 91επ.

Η σχέση του δικαστή με το Σύνταγμα είναι μία σχέση προνομιακή και ταυτόχρονα αυστηρά οριοθετημένη: Τα σύγχρονα συντάγματα επιχειρούν να διασφαλίσουν την υπεροχή τους απέναντι στους κοινούς νόμους συνήθως μέσα από το δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων. Για το σκοπό αυτό σε πολλά δικαστικά συστήματα —και στην Ελλάδα— ο δικαστής εξοπλίζεται με αρμοδιότητες ελέγχου της συνταγματικότητας που είναι, όμως, δικονομικά συγκεκριμένες, ακριβώς επειδή είναι ιδιαίτερα σοβαρές και αντιτάσσονται στη βούληση της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας που έχει μετατραπεί σε νόμο.

Η απόφαση

Τα θυμίζω αυτά γιατί παρακολουθήσαμε πριν λίγες μέρες μια απροσδόκητη δικαστική αμφισβήτηση του Προέδρου της Δημοκρατίας με τη μορφή απόφασης του μονομελούς πλημμελειοδικείου Αθηνών. Η πολιτική διάσταση του διαβήματος αυτού είναι προφανής —αποτυπώθηκε στη μεταχείριση που του επιφύλαξε μία μερίδα του τύπου. Βέβαια, η δεδομένη μετεκλογική στάση όλων των κομμάτων απέναντι στη νομιμότητα της εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας στερεί από την υπόθεση αυτή κάθε γενικότερη σημασία και έχουν ήδη δοθεί έγκυρες απαντήσεις. Εντούτοις χρειάζονται κάποια σχόλια

πάνω στους νομικούς συλλογισμούς που προσπάθησε να διατυπώσει η απόφαση —όπως προκύπτουν από τα εκτενή αποσπάσματά της που δημοσίευσε αμέσως η «Καθημερινή» του Σαββάτου 5/10/85— για να μη μείνει και η παραμικρή αίσθηση πως συγκαλύπτονται θεωρητικά προβλήματα που ίσως υπάρχουν. Το κυριότερο: για να μη δημιουργείται η αίσθηση ότι όλα τα πολιτικά κόμματα και όλα τα άμεσα κρατικά όργανα έχουν μειωμένη συνταγματική ευαισθησία σε σχέση με τη συγκεκριμένη συγκρότηση του μονομελούς πλημμελειοδικείου Αθηνών.

Καταρχήν ας δούμε περί τίνος πρόκειται. Το μονομελές πλημμελειοδικείο καλείται να δικάσει μια ποινική υπόθεση της αρμοδιότητάς του. Ο δικαστής πρέπει να εφαρμόσει τον ποινικό κώδικα χωρίς να είναι υποχρεωμένος ακόμη (μέχρι 14/12/85) να εφαρμόσει το μεταγλωττισμένο στη δημοτική, με κανονιστικό προεδρικό διάταγμα, κείμενο (άρθρ. 36 ν. 1406/83). Παρόλα αυτά διαπιστώνει, ότι το Προεδρικό αυτό διάταγμα έχει εκδοθεί από αναρμόδιο όργανο, δηλαδή από αντισυνταγματικά εκλεγμένο Πρόεδρο της Δημοκρατίας· διαπιστώνει επομένως ότι είναι άκυρο και δεν το εφαρμόζει στη συγκεκριμένη υπόθεση. Για να θελεμιώσει το συλλογισμό του αυτό ο δικαστής ελέγχει τη διαδικασία εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας και διαπιστώνει παραβάσεις των σχετικών διατάξεων του Συντάγματος που την καθιστούν παράνομη και χωρίς αποτέλεσμα.

Εξεζητημένη αφορμή.

Η αφορμή και η μεθόδευση έχουν ένα κραυγαλέα εξεζητημένο χαρακτήρα. Φαντάζομαι, λοιπόν, ότι ο ίδιος δικαστής θα έπρεπε—για να είναι συνεπής—να ολοκληρώσει τους συλλογισμούς του διαπιστώνοντας ότι και ο υπουργός δικαιοσύνης που προσυπογράφει το διάταγμα είναι εξίσου αναρμόδιος επειδή έχει διοριστεί από τον ίδιο Πρόεδρο της

Δημοκρατίας που δεν έχει νόμιμη υπόσταση ως όργανο. Με την ίδια συνέπεια, φαντάζομαι ότι θα αρνηθεί να εφαρμόσει και όλους τους νόμους που ψηφίζονται από τη σημερινή Βουλή, αν όχι για κανένα άλλο λόγο τουλάχιστον επειδή οι νόμοι αυτοί κυρώνονται, εκδίδονται και δημοσιεύονται από το σημερινό Πρόεδρο της Δημοκρατίας.

Τα πράγματα, όμως, δεν είναι έτσι. Θα όφειλε ο δικαστής που συγκρότησε το μονομελές πλημμελειοδικείο και ανέλαβε το φορτίο μιας απόφασης που φιλοδοξεί να λειτουργήσει, όπως δηλώνει στο ίδιο το σκεπτικό της, ως εκδήλωση δικαστικού θάρους και ως επιβεβαίωση της δικαστικής ανεξαρτησίας, να είναι πιο προσεκτικός στην εφαρμογή των κανόνων που ρυθμίζουν τη δικαιοδοσία του.

Θα έπρεπε, λοιπόν, να γνωρίζει ότι δικαιούται να προβεί σε παρεμπόμποντα έλεγχο της νομιμότητας ενός κανονιστικού προεδρικού διατάγματος, δεν δικαιούται όμως να ελέγχει το κύρος της εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας, γιατί η εκλογή αυτή δεν είναι διοικητική πράξη, αλλά πράξη της Βουλής που έχει τη σχετική αποκλειστική αρμοδιότητα και δεν υπόκειται ούτε στον ακυρωτικό έλεγχο του Συμβουλίου της Επικρατείας, ούτε στον παρεμπόμποντα έλεγχο των άλλων δικαστηρίων. Ακριβώς δε επειδή η απόφαση εμφανίζεται να έχει αξιώσεις νομικής θεμελίωσης, θα έπρεπε να λάβει υπόψη της τη σχετική απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας (3963/76) όταν προσβλήθηκε ενώπιον του με αίτηση ακυρώσεως η εκλογή του τότε Προέδρου της Δημοκρατίας. Όπως θα έπρεπε να ξέρει ότι πράξεις που αποτυπώνονται μόνο στα πρακτικά της Βουλής (στα οποία και παραπέμπει η απόφαση) και στις οποίες δεν συμπράττει άλλο όργανο είναι αυτές ακριβώς τα *interna corporis* της Βουλής που λόγω διάκρισης των εξουσιών δεν υπόκεινται σε δικαστικό έλεγχο.

Καμμία αρμοδιότητα

Το συγκεκριμένο δικαστήριο δεν είχε, μ' άλλα λόγια, καμμία δικονομική δυνατότητα και πρόσβαση και καμμία αρμοδιότητα για να ελέγξει τη νομιμότητα της εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας και έπρεπε να γνωρίζει ότι με την απόφασή του αυτή δεν προβαίνει σε έλεγχο της ουσιαστικής συνταγματικότητας κάποιας διάταξης νόμου (άρθρο 93 παρ. 4) ούτε αρνιόταν να εφαρμόσει διατάξεις που έχουν θεσπισθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος (άρθρο 87 παρ. 2). Υπερέβη, επομένως, τα όρια της δικαιοδοσίας του και ήταν αναπόφευκτες οι παρεξηγήσεις στις οποίες περιέπεσε. Σημειώνω τις πιο βασικές: Ταυτίζει τον Πρόεδρο της Βουλής ως αναπληρωτή του Προέδρου της Δημοκρατίας με τον προσωρινό Πρόεδρο που εξέλεξε «η Ε' Αναθεωρητική Βουλή» για το διάστημα μέχρι τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975. Περιττεύει να γραφεί εδώ ότι ο Μιχαήλ Στασινόπουλος εξελέγη έτσι Πρόεδρος της Δημοκρατίας όπως πρόβλεπε η Συντακτική πράξη της 3/4.10.74 και το Β' Ψήφισμα της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής» ενώ ο Ι. Αλευράς υπό την ιδιότητά του τού Προέδρου της Βουλής αναπλήρωσε *ex officio* τον παραιτημένο Πρόεδρο της Δημοκρατίας, όπως ορίζει το άρθρ. 34 του Συντάγματος. Το Β' Ψήφισμα ως ψήφισμα—μέτρο όπως και η Σ.Π της 3/4.10.74 είχαν περιορισμένη χρονική ισχύ που έχει προπολλού λήξει και δεν εμπίπτει στις ρυθμίσεις του άρθρου 111 παρ. 2 Συντάγματος 1975 που αφορά τις συντακτικές πράξεις και τα ψηφίσματα που δεν είχαν περιορισμένη χρονική ισχύ και εξακολουθούν να ισχύουν με δύναμη κοινού νόμου.

Τα όρια του ελέγχου

Αυτές είναι οι πραγματικές διαστάσεις της απόφασης που προκάλεσε και πέτυχε την φευγαλέα προσοχή του τύπου· βρισκόμαστε μπροστά σε μία ακραία περίπτωση υπέρβασης των ορίων του δικαστικού ελέγχου.

Είναι επομένως, κατάλληλη η ευκαιρία για να υπογραμμιστεί κάτι που αποτελεί θεωρητική κοινοτυπία.

Το Σύνταγμα, στα πλαίσια της διάκρισης των εξουσιών, αναθέτει συγκεκριμένες αρμοδιότητες στα διάφορα κρατικά όργανα. Έτσι, τα δικαστήρια έχουν την εξαιρετικά σοβαρή αρμοδιότητα να ελέγχουν την ουσιαστική συνταγματικότητα των νόμων· ο έλεγχος όμως αυτός περιορίζεται (και όταν δεν υπάρχουν ρητοί περιορισμοί, «αυτοπεριορίζεται») ακριβώς επειδή αναγνωρίζεται στ' άλλα κρατικά όργανα ένα περιθώριο διακριτικής ευχέρειας κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους. Κλασικές εκδηλώσεις του φαινομένου αυτού είναι τα *interna corporis* της Βουλής και η θεωρία των λεγομένων «κυβερνητικών πράξεων» (π.χ. διάλυση της Βουλής) που δεν υπόκεινται σε δικαστικό έλεγχο. Στα πλαίσια ενός δημοκρατικού πολιτεύματος οι πράξεις αυτές ελέγχονται —όπως προβλέπει το Σύνταγμα— πολιτικά και αποτελεσματικά από το λαό που εκφράζει τη βούλησή του όχι μόνο μέσα από την τυποποιημένη διαδικασία των βουλευτικών εκλογών, αλλά και καθημερινά με τη συμμετοχή του στη διαμόρφωση της κοινής πολιτικής γνώμης και με την άσκηση των δικαιωμάτων ομαδικής δράσης που του αναγνωρίζει το Σύνταγμα.

Υπάρχει, συνεπώς, η αξίωση πριν από οποιοδήποτε εγχείρημα ερμηνείας και πολύ περισσότερο «προστασίας» του Συντάγματος να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη τα δεδομένα που το ίδιο το Σύνταγμα θέτει.

VII. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

1. Η Πανεπιστημιακή νομιμότητα*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ» στις 17/7/84. Βλ. σχετικά, Η συνταγματικότητα του ν. 1268/82 για τη δομή και τη λειτουργία των Α.Ε.Ι (επιμέλεια—παρατηρήσεις *Ε.Β. Βενιζέλος*), σε: Δίκαιο και πολιτική, τευχ. 6/1983, σελ. 23 επ. Επίσης *Ε. Β. Βενιζέλος*, ο «νόμος—πλάνισιο» για τα Α.Ε.Ι. Ο κοινός νομοθέτης και το άρθρο 16 του Συντάγματος, Δίκαιο και Πολιτική 2/1982, σελ. 165 επ., του ιδίου. Τα πανεπιστημιακά όργανα κατά τον ν. 1268/82 και η πλήρης αυτοδιοίκηση των Α.Ε.Ι., Αρμενόπουλος, 1983, σελ. 725 επ).

Οι πρόσφατες αντίθετες αποφάσεις του Αρείου Πάγου και του Συμβουλίου Επικρατείας για το «νόμο—πλαίσιο μαζί με τη δικονομικά αναγκαία πλέον αίτηση του υπουργού Δικαιοσύνης για να αχθεί η υπόθεση στο Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο, έχουν πυροδοτήσει τις τελευταίες ημέρες ποικίλες και έντονες αντιδράσεις.

Οξύτατη αρθρογραφία για την «ανταρσία των πρυτάνεων» που η εντολή τους ανανεώθηκε μέχρι την τελική δικαστική κρίση του ζητήματος· δηλώσεις διαφόρων πανεπιστημιακών και εξωπανεπιστημιακών παραγόντων· «ενστάσεις» μέσα σε διάφορα πανεπιστημιακά όργανα με την προβολή της απαίτησης για πλήρη αδράνεια της πανεπιστημιακής διοίκησης.

Ο «καταργημένος» νόμος και οι «έκπτωτοι» πρυτάνεις είναι οι προσφιλέστερες εκφράσεις αυτών των κύκλων.

Ο στόχος.

Όλο αυτό το κλίμα του συνταγματολογικού ερασιτεχνισμού, της έντεχνης υπερβολής και της σκόπιμης παρεξήγησης έχει έναν προφανή στόχο:

Την πρόκληση μιας πρόσθετης κρίσης στον χώρο των πανεπιστημίων με απρόβλεπτες διαστάσεις, που θα μετατοπίσει την ευθύνη για όλα τα δεινά της ανώτατης παιδείας στον «νόμο—πλαίσιο». Σ' έναν νόμο που παρά τις φυσιολογικές

—για τέτοια εγχειρήματα— αδυναμίες του όχι μόνο δεν ευθύνεται για το βεβαρημένο παρελθόν, αλλά έδωσε και το έναυσμα για την ανανέωση των πανεπιστημιακών μας πραγμάτων. Τουλάχιστον, ήταν αναγκαία πρόκληση για μιά παρόμοια ανανέωση.

Οι «νομικές παρεξηγήσεις»

Η νομική επένδυση αυτής της επιχείρησης βασίζεται σε μερικές αναλήθειες ή έστω παρεξηγήσεις, που πρέπει να αποκατασταθούν:

Παρεξήγηση πρώτη. Ο νόμος 1268/82 ούτε καταργήθηκε, ούτε ακυρώθηκε, ούτε αδρανεί.

Το Συμβούλιο Επικρατείας, όπως και ο Άρειος Πάγος, δεν είναι συνταγματικό δικαστήριο. Δεν ακυρώνει νόμους. Ο έλεγχος συνταγματικότητας που ασκεί είναι έλεγχος παρεμπόπτων. Ασκείται εν όψει μιας συγκεκριμένης υπόθεσης και στο μέτρο που είναι αναγκαίος για την εκδίκαση της συγκεκριμένης υπόθεσης. Το διατακτικό της απόφασής του είναι η ακύρωση κάποιας συγκεκριμένης διοικητικής πράξης και όχι η ακύρωση του νόμου.

Επομένως, ο «νόμος-πλαίσιο» ισχύει ως νόμος του κράτους και εφαρμόζεται από τα αρμόδια κρατικά και πανεπιστημιακά όργανα.

Είναι γεγονός ότι το Συμβούλιο Επικρατείας μη παραπέμποντας την υπόθεση στο Α.Ε.Δ. —όπως μπορούσε ή μάλλον όπως είχε υποχρέωση να κάνει— ακύρωσε τέσσερεις πρυτανικές εκλογές. Έτσι δημιούργησε για τα πανεπιστήμια ένα μεγάλο νομικό πρόβλημα, αλλά όχι ένα ανυπέρβλητο αδιέξοδο.

Με το σκεπτικό (υπογραμμίζω: με το σκεπτικό και όχι με το διατακτικό) των αποφάσεων του αφήνει μηδενικά σχεδόν περιθώρια στην διοίκηση να συμμορφωθεί. Οι αποφάσεις για

τον «νόμο—πλαίσιο» απαιτούν κατά βάθος τη συμμόρφωση του νομοθέτη, δηλαδή της Βουλής.

Το Σ.τ.Ε. με τις αποφάσεις του αυτές είναι σαν (και αυτό ελπίζω να μην παρεξηγηθεί) να υπαγορεύει τους όρους του στη Βουλή.

Αυτή όμως η εξέλιξη θέτει με οξύτητα το κλασσικό πρόβλημα των ορίων του ελέγχου της συνταγματικότητας από τα δικαστήρια. Για τον λόγο αυτό η συνέχεια της υπόθεσης στο Α.Ε.Δ. είναι αναγκαία. Αλλά και αυτό αφορά ορισμένες μόνο διατάξεις του νόμου και όχι το σύνολο των διατάξεών του, ούτε την αρχή του νόμου που —επαναλαμβάνω— ισχύει ως νόμος του κράτους.

Παρεξήγηση δεύτερη. Με τις αποφάσεις του Σ.τ.Ε. ακυρώθηκαν οι εκλογές πρυτανικών αρχών σε τέσσερα Α.Ε.Ι. και οι εντάξεις λεκτόρων σε μερικά τμήματα του Πανεπιστημίου Αθηνών. Όλα τα άλλα πανεπιστημιακά όργανα—πρυτάνεις αντιπρυτάνεις, οι Σύγκλητοι όλων των Α.Ε.Ι., κοσμήτορες, προέδροι όλων των τμημάτων—είναι όργανα νόμιμα συγκροτημένα, εξοπλισμένα μ' όλες τις αρμοδιότητές τους και ασκούν την πανεπιστημιακή διοίκηση.

Το ίδιο ακριβώς ισχύει και για το νομικό καθεστώς και την υπηρεσιακή κατάσταση των λεκτόρων. Στη συντριπτική πλειοψηφία των τμημάτων η ένταξη των λεκτόρων, βέβαια, δεν ακυρώθηκε ούτε μπορεί πλέον να προσβληθεί. Αυτό, φυσικά, ισχύει μέχρι την έκδοση της αναμενόμενης απόφασης του Α.Ε.Δ. για τη νομική θέση των λεκτόρων.

Στο μεταξύ οι λέκτορες των λίγων τμημάτων που θίγονται από τις αποφάσεις του Σ.τ.Ε. έχουν πιστεύω τη δικονομική δυνατότητα να τριτανακόψουν τις αποφάσεις αυτές και η νέα απόφαση του Σ.τ.Ε. να εκκρεμεί μέχρι την οριστική απόφαση του Α.Ε.Δ.

Οι πρυτανικές αρχές

Απομένει, λοιπόν, το περιβόητο πρόβλημα της κάλυψης του διοικητικού κενού που δημιουργήθηκε από την ακύρωση των πρυτανικών εκλογών σε τέσσερα Α.Ε.Ι. με την εκλογή προσωρινών πρυτανικών αρχών από τις αντίστοιχες Συγκλήτους, σύμφωνα με σχετική υπουργική απόφαση.

Διευκρίνιση πρώτη: Η ακύρωση των πρυτανικών εκλογών δεν σημαίνει ακύρωση της συγκρότησης των Συγκλήτων που ως όργανα νομίμως συγκροτημένα λειτουργούν και ασκούν τις αρμοδιότητές τους κατά τον νόμο και σύμφωνα με την αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης των Α.Ε.Ι.

Διευκρίνιση δεύτερη: Η ρύθμιση της εκλογής προσωρινών πρυτανικών αρχών με υπουργική απόφαση που τελεί υπό νομοθετική κύρωση είναι μία πάγια πρακτική που χρόνια εφαρμόζεται από όλες τις κυβερνήσεις για σωρεία θεμάτων.

Παρά τις αντιρρήσεις και τις θεωρητικές ενστάσεις που μπορούν να προβληθούν, η πρακτική αυτή είναι μακροχρόνια, συνηθισμένη και αποδεκτή από τις εκάστοτε Βουλές που κυρώνουν νομοθετικά εκ των υστέρων πλήθος παρόμοιων αποφάσεων: δεν έχει κανείς παρά να ανοίξει την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως για να βρεί πλήθος παραδειγμάτων.

Πολιτική αντίθεση

Η πολιτική αντίθεση προς τον νόμο πήρε ως τώρα τη μορφή αιτήσεων ακυρώσεως και αγωγών που οδήγησαν τα ανώτατα δικαστήρια μπροστά σε προβλήματα που θα είχαν τη θέση τους στη Βουλή πριν ψηφισθεί ο νόμος και όχι στα δικαστήρια μετά την ψήφιση του νόμου, όπως χαρακτηριστικά έγραψε ο Δ. Θ. Τσάτσος.

Τώρα η πολιτική αντίθεση προς το νόμο παίρνει —από ορισμένους πανεπιστημιακούς κύκλους— τη μορφή ενός επικίνδυνου συνταγματολογικού ερασιτεχνισμού. Ερασιτεχνι-

σμό που σε ανύποπτο χρόνο έχει στηλιτεύσει ο Αριστόβουλος Μάνεσης.

Δεν ξέρω αυτή η όψιμη νομική ευαισθησία ορισμένων πανεπιστημιακών κύκλων που στοχεύει. Βέβαιο είναι ότι δεν διευκολύνει την εκπλήρωση της κύριας αποστολής των Α.Ε.Ι.: της έρευνας και της διδασκαλίας. Ελπίζω το θερμό καλοκαίρι να οδηγήσει σε ένα ψύχραιμο φθινόπωρο για την πανεπιστημιακή κοινότητα.

Στο μεταξύ, η πανεπιστημιακή νομιμότητα διαθέτει νόμιμους και νομιμοποιημένους φορείς: τα αρμόδια πανεπιστημιακά όργανα που με συμμετοχή όλων ασκούν την πανεπιστημιακή διοίκηση έχοντας -ελπίζω και πιστεύω- συνείδηση του βάρους που φέρουν.

2. Πανεπιστήμιο και Σύνταγμα*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» στις 21/5/85 Βλ. την υποσημείωση που υπάρχει στο προηγούμενο άρθρο. Η 10/85 απόφαση του Α.Ε.Δ δημοσιεύθηκε στον Αρμενόπουλο 1985, σελ. 410 επ. Βλ. και Ε. Β. Βενιζέλος, Η κήρυξη της αντισυνταγματικότητας διατάξεων τυπικού νόμου με απόφαση Α.Ε.Δ., Αρμενόπουλος, 1985, σελ. 916 επ.

Το γεγονός, πως η απόφαση του ΑΕΔ για το νόμο 1268/82 εκδόθηκε ενώ η προεκλογική περίοδος είχε ήδη βρεί το ρυθμό της, λειτούργησε ως σήμερα κατά τρόπο περίεργο και κάπως αντιφατικό. Από τη μια μεριά περιόρισε το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον γύρω από το ζήτημα, μια που η κομματική αντιδικία προσφέρει καθημερινά άφθονο υλικό. Ταυτόχρονα, όμως, ενέταξε την απόφαση σ' ένα κλίμα που εμποδίζει —αν δεν απαγορεύει— την ψύχραιμη διάγνωση των νομικών και πολιτικών ζητημάτων που η απόφαση είτε θέτει είτε λύνει, γύρω από την τύχη του ελληνικού πανεπιστημίου.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστά σε μια καθολική και αθεράπευτη κρίση της πανεπιστημιακής νομιμότητας ή μπροστά σ' ένα εντοπισμένο νομικό πρόβλημα που δε θίγει ούτε τη φιλοσοφία ούτε τις βασικές επιλογές της νέας πανεπιστημιακής νομοθεσίας; Προτίθεται να υποστηρίξω τη δεύτερη άποψη χωρίς να παραγνωρίζω καθόλου τη νομική σημασία, τόσο της απόφασης του ΑΕΔ όσο και των προηγούμενων σχετικών αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Θυμίζω ότι για πρώτη φορά από τότε που τέθηκε σε ισχύ το Σύνταγμα του 1975, το ΑΕΔ, στα πλαίσια της δικαιοδοσίας του, κήρυξε διάταξη νόμου ως αντισυνταγματική. Το δυσμενές αυτό προνόμιο έτυχε σε δύο πολύ συγκεκριμένα εδάφια του νόμου 1268/82, το άρθρο 8 παρ. 4 εδ. α' και το άρθρο 11 παρ. 3 εδ. α' που συγκροτούν τα εκλεκτορικά σώματα, τα αρμόδια για την ανάδειξη πρυτανικών αρχών και προέδρων τμημάτων.

Η συμμετοχή των Λεκτόρων

Όλος, επομένως, ο δημόσιος θόρυβος κατά του «νόμου—πλαίσιου» και η διάχυτη ένσταση της αντισυνταγματικότητάς του που καλλιεργήθηκε επίμονα και προβλήθηκε πριν καλά καλά ο νόμος, ως νομοσχέδιο ακόμη, πάρει την οριστική του μορφή, εστιάζεται και περιορίζεται σ' ένα τελικά ζήτημα: την ισότιμη συμμετοχή λεκτόρων και καθηγητών ως ενιαίας ομάδας στα συλλογικά όργανα του πανεπιστημίου.

Έχει κατά κόρο —και σωστά— τονισθεί ότι το ΑΕΔ κήρυξε αντισυνταγματικά και κατέστησε ανίσχυρα δύο εδάφια ενός νόμου που περιέχει σωρεία διατάξεων. Τα δύο εδάφια που σημειώσαμε μόλις παραπάνω. Το κρίσιμο αντεπιχείρημα όσων φαίνονται ικανοποιημένοι από τη δημιουργία νομικών δυσλειτουργιών στα πανεπιστήμια είναι πως: η απόφαση του ΑΕΔ πρέπει να «αναγνωσθεί» σε συνδυασμό με τις σχετικές αποφάσεις του ΣτΕ. Συνδυασμός που θέτει πρόβλημα ισοδύναμης και ενιαίας συμμετοχής λεκτόρων και καθηγητών σ' όλα τα συλλογικά όργανα των ΑΕΙ που έχουν πλέον σύνθεση παράνομη. Εξίσου παράνομες είναι, βέβαια, κατά την άποψη αυτή και οι πανεπιστημιακές αρχές που έχουν εκλεγεί με βάση τις δύο διατάξεις που ρητά κήρυξε ως αντισυνταγματικές το ΑΕΔ.

Αυτό ήταν το πρόβλημα;

Η πρώτη μου ένσταση είναι πολιτικού χαρακτήρα. Αδυνατώ να δεχθώ ως φυσιολογικό και αυτονόητο γεγονός τη διαπίστωση πως το πιο κρίσιμο και καίριο πρόβλημα των ελληνικών πανεπιστημίων, άξιο να ταλανίσει την κορυφή της ελληνικής δικαιοσύνης επί τρία περίπου χρόνια, ήταν κάποιος περιορισμός του ποσοστού συμμετοχής των λεκτόρων στα συλλογικά όργανα των ΑΕΙ. Σίγουρα δεν είναι αυτό το πρόβλημα της ανώτατης

παιδείας και σίγουρα δεν είναι αυτό ακριβώς που είχε κατά νου ο συντακτικός νομοθέτης, όταν εξόπλιζε την ανώτατη παιδεία και τους λειτουργούς της με ειδικές συνταγματικές εγγυήσεις.

Ο χώρος και οι στιγμές δεν επιτρέπουν ένα πλήρη νομικό σχολιασμό. Και δια γυμνού οφθαλμού όμως μπορούν να καταγραφούν τέσσερις βασικές διαπιστώσεις, που θεμελιώνουν την προηγούμενη άποψη.

Πρώτον, και το ΣτΕ και το ΑΕΔ δέχονται το λεγόμενο «πανεπιστήμιο των ομάδων», δηλαδή τη συμμετοχή στα όργανα των ΑΕΙ όλων των ομάδων που μετέχουν στο ερευνητικό και διδακτικό τους έργο.

Δεύτερον, και το ΣτΕ και το ΑΕΔ δέχονται κατ' αρχήν την αρμοδιότητα του κοινού νομοθέτη να προσδιορίζει τα ποσοστά συμμετοχής της κάθε ομάδας και απορρίπτουν την εξ ορισμού αξίωση οποιασδήποτε ομάδας (π.χ. των καθηγητών) για μεγαλύτερη συμμετοχή στα όργανα αυτά.

Τρίτον, πουθενά το ΣτΕ στις αποφάσεις της ολομέλειάς του δε θεώρησε γενικά ως συνταγματικά αθέμιτη την ισότιμη συμμετοχή λεκτόρων και καθηγητών ως ενιαίας ομάδας στα διάφορα συλλογικά όργανα· δεν ασχολήθηκε καθόλου με τη Σύγκλητο και τους Τομείς, ενώ από τις αρμοδιότητες της γενικής συνέλευσης του τμήματος εντόπισε μόνο τα θέματα που σχετίζονται με το πρόγραμμα σπουδών και την εκλογή καθηγητών ανώτερων βαθμίδων. Σ' όλες όμως, αυτές τις περιπτώσεις πρόκειται για παρεμπόπτουσες σκέψεις, αποσπασματικές και ελλειπτικές, μια που το δικαστήριο δεν είχε να κρίνει αντίστοιχες διοικητικές πράξεις ώστε να αναπτύξει τους συλλογισμούς του, να εντοπίσει το σύνολο των σχετικών ρυθμίσεων του νόμου και να διαμορφώσει τη νομολογιακή του θέση.

Τέταρτον, τα δικαστήρια με μεγάλη σαφήνεια δέχθηκαν ως απόλυτα σύμφωνη με το Σύνταγμα τη νομική θέση των λεκτόρων ως αυτοδύναμων δασκάλων και ερευνητών, εξάρτη-

σαν, όμως, τις ακριβείς διοικητικές αρμοδιότητές τους από την τυποποίηση των ακαδημαϊκών τους προσόντων σύμφωνα με τις διατάξεις του ίδιου του νόμου 1268/82.

Επειδή φοβούμαι ότι όλα αυτά είναι πολύ συνθετικά, επιχειρώ μια πιο απλή διατύπωση: *Η βασική σύλληψη του εννιάιου φορέα διδασκόντων δε φαίνεται να αμφισβητείται από τα δικαστήρια που ασχολήθηκαν με το «νόμο-πλαίσιο».* Τα ειδικότερα και μερικότερα ζητήματα που ανέκυψαν μπορούν —μάλλον εύκολα— να διαρρυθμισθούν με την κατάλληλη τυποποίηση των ακαδημαϊκών προσόντων των λεκτόρων ή, έστω, με τη σαφέστερη ρύθμιση της σύνθεσης των συλλογικών οργάνων.

Η λειτουργία των οργάνων

Οι διαπιστώσεις αυτές οριοθετούν τα τρέχοντα νομικά προβλήματα των ΑΕΙ ως προς τη σύνθεση και τη λειτουργία των διαφόρων συλλογικών οργάνων. Ταυτόχρονα, το γεγονός ότι το ΑΕΔ δεν προσέδωσε στην απόφασή του αναδρομική ισχύ —όπως είχε την ευχέρεια— διασφαλίζει νομικά το κύρος των πρυτάνεων και των προέδρων τμημάτων που είχαν ήδη εκλεγεί.

Εκείνο που μπορεί, να διαπιστωθεί αμέσως είναι η προτεραιότητα της πολιτικής συναίνεσης και της πολιτικής αποφασιστικότητας· η σημασία των δύο αυτών προϋποθέσεων που είναι κατά πρώτο και κύριο λόγο αναγκαίες για την ομαλή και αποδοτική λειτουργία των πανεπιστημίων μας, όχι μόνο μέχρι τις επικείμενες εκλογές, αλλά και μετά από αυτές.

VIII. Δημόσιοι υπάλληλοι και κόμματα*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» στις 18/7/85. Πρβλ. Α. Τάχος, Θεμελιώδεις υποχρεώσεις των δημοσίων υπαλλήλων, 1981, σελ. 171 επ., Γ. Δρόσος, Η νομική θέση των Πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα, 1982, σελ. 239 επ.

Αμέσως μετά τις εκλογές ένα εξαιρετικά σοβαρό ζήτημα είδε το φως μιας φευγαλέας επικαιρότητας: η σχέση των δημοσίων υπαλλήλων και γενικά όσων εργάζονται στο δημόσιο τομέα με τα κόμματα και τις κομματικές δραστηριότητες· ιδίως τις προεκλογικές.

Οξύ νομικό και πολιτικό πρόβλημα που αναζωπυρώθηκε με αφορμή κάποιες μορφές πολιτικής δράσης που κυριάρχησαν τελευταία. Εννοώ κυρίως τη γενικευμένη συλλογή υπογραφών υπέρ των κομμάτων. Η πράξη αυτή έχει πέρα από τους προφανείς συμβολισμούς της και μια νομική καθαρότητα. Εκδηλώνει με πανηγυρικό και αυταπόδεικτο τρόπο τη στάση ενός πολίτη και συνιστά ταυτόχρονα ένα είδος ήπιας, αλλά πάντως ενεργού δράσης υπέρ του κόμματος. Οι όροι που χρησιμοποιώ δεν είναι τυχαίοι.

Στο σύνταγμα του 1975 περιλαμβάνεται το άρθρο 29 που κατατάχθηκε ευθύς εξαρχής στις καινοτομικές διατάξεις του. Για πρώτη φορά σε ελληνικό συνταγματικό κείμενο *το κομματικό φαινόμενο ξεφεύγει από την καχυποψία ή έστω την ανοχή των νομικών ρυθμίσεων*. Από τις δειλές αναφορές του εκλογικού νόμου και του Κανονισμού της Βουλής, φτάσαμε στο επίπεδο της συνταγματικής αναγνώρισης και τυποποίησης. Το κομματικό φαινόμενο αναγνωρίζεται ρητά, ενώ το δικαίωμα ίδρυσης και συμμετοχής σε κόμμα προστίθεται στον κλασικό κατάλογο των πολιτικών δικαιωμάτων.

Χρειάζεται επιφυλάξεις

Αυτή η συνταγματική ρύθμιση—ιδεολογικά καινοτομική και νομικά καινοφανής για τα ελληνικά δεδομένα —είχε άμεση ανάγκη από επιφυλάξεις, δηλαδή από περιορισμούς. Ο πρώτος (γνώριμος από πολλά ξένα Συντάγματα, γενικόλογος και νομικά αδιέξοδος και ατελής) επιβάλλει στα κόμματα την υποχρέωση να υπηρετούν με την οργάνωση και τη δράση τους την «ελευθέραν λειτουργίαν του δημοκρατικού πολιτεύματος»

Ο δεύτερος —που μας ενδιαφέρει εδώ— αξίζει να αντιγραφεί ολόκληρος: «Απαγορεύονται απολύτως οι οιασδήποτε μορφής εκδηλώσεις, υπέρ πολιτικών κομμάτων των δικαστικών λειτουργιών, και στρατιωτικών εν γένει και των οργάνων των σωμάτων ασφαλείας και των δημοσίων υπαλλήλων, ως και η ενεργός υπέρ κόμματος δράσης των υπαλλήλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, των δημοσίων επιχειρήσεων, ως και των οργανισμών τοπικής αυτοδιοικήσεως» (άρθρο 29 παρ. 3).

Η «πολιτική ουδετερότητα»

Η επιφύλαξη αυτή (διατυπωμένη με τρόπο εξαιρετικά απόλυτο και πιο αυστηρό από ό,τι υποστήριζε ως τότε η θεωρία) αναπαράγει όλο το ιδεολογικό και πολιτικό φορτίο που συνθέτει τη λεγόμενη «πολιτική ουδετερότητα» των δημοσίων υπαλλήλων. Το νήμα είναι απλό και ορατό: η διάκριση κράτους και κοινωνίας, ιδεολογική βάση της αστικής εξουσίας, δεν ανέχεται τη μόλυνση του κρατικού μηχανισμού από τους ανταγωνισμούς που αναπτύσσονται στον κοινωνικό χώρο.

Άλλωστε, η πολιτική ουδετερότητα των δημοσίων υπαλλήλων είναι αναγκαία προϋπόθεση για τη διασφάλιση της αμεροληψίας της δημόσιας διοίκησης. Ο κομματικά στρατευμένος υπάλληλος δεν μπορεί υποτίθεται να είναι αμερόληπτος ή έστω δεν πείθει για την αμεροληψία του. Εξ ου και η

απαγόρευση που φτάνει —κατά το γράμμα της— σε μία *capitis deminutio*.

Έτσι απόλυτα που είναι διατυπωμένη η παράγραφος 3 του άρθρου 29, θέτει μια σειρά από ζητήματα: δικαιολογείται, πρώτα—πρώτα, η κοινή και εξίσου αυστηρή μεταχείριση αφ' ενός των δικαστικών λειτουργών, των στρατιωτικών και των σωμάτων ασφαλείας και αφ' ετέρου των δημοσίων υπαλλήλων; Σίγουρα όχι. Οι δικαστικοί λειτουργοί απολαμβάνουν προσωπικής και οργανικής ανεξαρτησίας (άρθρ. 87 επ. Συντάγματος) που τους διαφοροποιεί με σαφήνεια από όλο το υπόλοιπο προσωπικό του κράτους.

Η έλλειψη ιεραρχικής εξάρτησης και η συμμετοχή τους στην απονομή της δικαιοσύνης μπορούμε να δεχθούμε ότι —στα πλαίσια της διάκρισης των εξουσιών— επιβάλλει «αποχή» από οποιαδήποτε κομματική δράση. Αυτό εκδηλώνεται και στο άρθρο 23 του Συντάγματος που απαγορεύει την απεργία των δικαστικών λειτουργών. Το ίδιο μπορούμε να δεχθούμε ότι ισχύει και για τους στρατιωτικούς και τα μέλη των σωμάτων ασφαλείας που έχουν ιδιαίτερη σχέση πειθαρχίας.

Για τους δημόσιους υπαλλήλους, όμως, που αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία όσων εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρ. 29 παρ. 3, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Η πολιτική τους συμπεριφορά κινείται ανάμεσα σε δύο ακραία όρια. Από τη μια έχουμε την εύλογη απαίτησή τους για πολιτική συμμετοχή, για άσκηση όλων των πολιτικών τους δικαιωμάτων· από την άλλη έχουμε την ανάγκη να διαφυλάσσεται όσο γίνεται περισσότερο η αμεροληψία της δημόσιας διοίκησης.

Διοικητική αμεροληψία

Αν, όμως συνδέσουμε την πολιτική ουδετερότητα που αξιώνει το άρθρο 29 παρ. 3 ως μέσο με την διοικητική αμεροληψία ως σκοπό, τότε είμαστε υποχρεωμένοι να

«περιορίσουμε τον περιορισμό» του άρθρ. 29 παρ. 3 μόνο «κατά την άσκηση των καθηκόντων» του δημοσίου υπαλλήλου και όχι σ' οποιαδήποτε εκδήλωση της προσωπικότητάς του και της προσωπικής δραστηριότητάς του.

Με τον τρόπο αυτό ερμηνεύουμε αυστηρά και περιοριστικά μια εξαιρετική διάταξη, εξασφαλίζουμε τη «φιλελεύθερη» διάσταση της διοικητικής αμεροληψίας και αποτρέπουμε την πλήρη έκπτωση των δημοσίων υπαλλήλων από το δημοκρατικό γίγνεσθαι. Κάτι που θα 'ταν άλλωστε και κραυγαλέα θεωρητική υποκρισία. Υπό το πρίσμα αυτό θα πρέπει να αντιμετωπίσει κανείς και τα σχετικά πειθαρχικά αδικήματα που περιέχονται στον υπαλληλικό κώδικα (άρθρ. 206 παρ. 1). Άλλωστε η αποτροπή του αθέμιτου επηρεασμού των εκλογέων από τους δημόσιους υπαλλήλους μεθοδεύεται νομικά με τα αντίστοιχα ιδιώνυμα εκλογικά αδικήματα που σωστά προβλέπει η εκλογική νομοθεσία και τα οποία απειλούν σοβαρές ποινικές αλλά και πειθαρχικές ποινές.

Ο Δημόσιος Τομέας

Πιό ήπια, αλλά πάλι υπερβολική είναι η απαγόρευση που το γράμμα του άρθρου 29 παρ. 3 επιβάλλει όχι σ' εκείνους που έχουν τη δημοσιοϋπαλληλική ιδιότητα, αλλά σχεδόν σ' όλους όσοι εργάζονται στα ΝΠΔΔ, στις δημόσιες επιχειρήσεις και στην Τοπική Αυτοδιοίκηση. Εδώ απαγορεύεται η «ενεργός υπέρ κόμματος δράσις». Ρήτρα που σύμφωνα μ' όσα υπαινιχθήκαμε μόλις παραπάνω δεν μπορεί παρά να συνδεθεί με την άσκηση των καθηκόντων του υπαλλήλου.

Εδώ μάλιστα προστίθεται και το ερμηνευτικό παράδοξο να ενθαρρύνεται από τη διατύπωση της διάταξης ένα είδος λανθάνουσας, σιωπηρής και ίσως πιο αποτελεσματικής κομματικής δράσης των υπαλλήλων αυτών που αποτελούν ένα τεράστιο πλέον τμήμα του εκλογικού σώματος. Τμήμα που

συνεχώς θα διευρύνεται, όσο διευρύνεται η δραστηριότητα του σύγχρονου αστικού κράτους.

Συνοψίζω: οι περιορισμοί που εισάγει το άρθρο 29 παρ. 3 θέτουν ένα οξύ ερμηνευτικό πρόβλημα. Η αναγκαστικά στενή ερμηνεία μας, πρέπει να διασφαλίζει ταυτόχρονα την αμεροληψία της δημόσιας διοίκησης και τα πολιτικά δικαιώματα μιας μεγάλης κατηγορίας πολιτών. Νομίζω ότι αξίζει μια ευρύτερη συζήτηση.

IX. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ*

*Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» την 1/8/85. Βλ. σχετικά, *Ε. Β. Βενιζέλος, Όψεις της λειτουργίας του πολιτεύματος (νομοθετική εξουσιοδότηση —οργάνωση της κυβέρνησης—χαρακτηρισμός του πολιτεύματος)*, πανεπιστημιακές σημειώσεις, 1985, σελ. 41 επ. πρβλ. *Α. Μάνεση, Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II*, 1961—65, σελ. 399 επ.

Η αναδιοργάνωση της κυβέρνησης τάχθηκε προεκλογικά ως αναγκαία προϋπόθεση για την αύξηση της κυβερνητικής αποτελεσματικότητας και εξαγγέλθηκε μετεκλογικά ως πρώτη ενέργεια της νέας κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας.

Ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα αυτής της νωπής ακόμη συζήτησης που αποτυπώνεται στο νέο νόμο περί υπουργικού συμβουλίου, κάποια συνταγματικοπολιτικά προβλήματα εξακολουθούν να έχουν τη σημασία τους. Σημασία που άλλοτε δε γίνεται αντιληπτή και άλλοτε υπερτονίζεται αδικαιολόγητα.

Κέντρο λήψης αποφάσεων

Το Σύνταγμα του 1975 αφιερώνει για πρώτη φορά αρκετές και λεπτομερειακές διατάξεις (άρθρα 26 και 81—86) στην οργάνωση της κυβέρνησης, στο άμεσο (προβλεπόμενο από το Σύνταγμα), συλλογικό όργανο που είναι ταυτόχρονα: το κέντρο των πολιτικών αποφάσεων, ο βασικός φορέας της εκτελεστικής εξουσίας και η κορυφή της δημόσιας διοίκησης.

Μάλιστα, το άρθρο 82 παρ. 1 εξοπλίζει την κυβέρνηση με ένα γενικό τεκμήριο αρμοδιότητας μια που κατά το Σύνταγμα «η κυβέρνηση καθορίζει και κατευθύνει την γενική πολιτική της χώρας συμφώνως προς του ορισμούς του Συντάγματος και των νόμων». Περιττεύει να σημειωθεί ότι σ' όλες αυτές τις ρυθμίσεις ως κυβέρνηση νοείται η κυβέρνηση ενός κοινοβουλευτικού

πολιτεύματος, δηλαδή η κυβέρνηση που εξαρτάται από την εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της Βουλής.

Σ' αυτές τις ρυθμίσεις πρέπει πάντοτε να προσθέτουμε (όπως και στα πλαίσια κάθε άλλου πολιτεύματος) τα δεδομένα του κομματικού μας συστήματος μαζί με τη δομή και τον τρόπο λειτουργίας των ελληνικών πολιτικών κομμάτων. Τα προϋποθέτω λίγο ή πολύ γνωστά και αυτονόητα.

Ας αρχίσουμε από τα πιο τρέχοντα ζητήματα: τον αριθμό και τις αρμοδιότητες των υπουργείων, τις σχέσεις υπουργών και υφυπουργών και τις αρμοδιότητες του υπουργικού συμβουλίου ως συλλογικού οργάνου.

Στο γνώριμό μας αριθμό υπουργείων φτάσαμε —όπως και άλλα ευρωπαϊκά κράτη —μέσα από μία μακρόχρονη και πολύπλοκη διαδικασία: για λόγους ιστορικής αδρανείας, για να ικανοποιηθούν κάποια κατεστημένα και συντεχνιακά συμφέροντα που είχαν ανάγκη ή αξίωση για ιδιαίτερη κρατική μεταχείριση, για να δοθεί έμφαση σε κάποιον τομέα της κυβερνητικής πολιτικής ή τέλος για να λειτουργήσει η κυβέρνηση με τρόπο περισσότερο εκλογικευμένο και αποδοτικό, χωρίς επικαλύψεις και τεχνητές αντιθέσεις. Αυτό το τελευταίο κριτήριο —η ορθολογική οργάνωση— φαίνεται να επιβάλλεται πλέον ως το κύριο.

Τρία σταθερά στοιχεία

Ακριβώς, όμως, επειδή οι αποκλίσεις είναι δύσκολο να αποφευχθούν και επειδή οποιοδήποτε οργανικό σχήμα έχει να αντιμετωπίσει μια πολυδαίδαλη πραγματικότητα, πρέπει να επισημανθούν μερικά σταθερά στοιχεία που περιέχονται στο Σύνταγμα.

Πρώτον, η κυβερνητική αλληλεγγύη και ο αποτελεσματικός συντονισμός του κυβερνητικού έργου επιβάλλουν τη λειτουργία της κυβέρνησης ως συλλογικού οργάνου και όχι ως

αθροίσματος υπουργικών αρμοδιοτήτων. Αυτό συνδέεται άμεσα και με την έκταση της ευθύνης των υπουργών.

Υπουργοί και υφυπουργοί

Δεύτερον, σωστά τονίζεται ο διαχωρισμός υπουργών και υφυπουργών. Το Σύνταγμα αφήνει ανοικτή την ευχέρεια οι υφυπουργοί να μη είναι μέλη του υπουργικού συμβουλίου και ο νόμος περί υπουργικού συμβουλίου εφαρμόζει (από το 1976 τουλάχιστον) το διαχωρισμό αυτό. Ανάλογο βέβαια, πρέπει να είναι και το μέτρο της συλλογικής ευθύνης των υφυπουργών. Με βάση το ίδιο κριτήριο πρέπει να επιλέγεται και ο θεσμός των υπουργών—αναπληρωτών (που είναι κανονικοί υπουργοί—μέλη της κυβέρνησης) αντί του θεσμού των υφυπουργών σ' όσα υπουργεία φαίνεται αναγκαίος ο καταμερισμός των αρμοδιοτήτων. Άλλωστε η απόφαση με την οποία ανατίθενται αρμοδιότητες στους υπουργούς—αναπληρωτές, τους υπουργούς άνευ Χαρτοφυλακίου και στους υφυπουργούς έχει ως σκοπό να διασφαλίζει το συντονισμό και να αποφεύγει τεχνητές και περιττές δυσλειτουργίες. Αυτό προβλέπεται από το ίδιο το Σύνταγμα (άρθρο 83), που αναθέτει προκειμένου για τους υφυπουργούς την έκδοση της σχετικής απόφασης στον Πρωθυπουργό και τον αρμόδιο υπουργό.

Τρίτον, κάποια έμφαση σ' ορισμένο τομέα της κυβερνητικής πολιτικής ή σε διάφορες χρονικά περιορισμένες ανάγκες μπορεί να ενεργοποιεί το θεσμό των υπουργών άνευ Χαρτοφυλακίου, που προβλέπεται ρητά από το Σύνταγμα, έχει μια προφανή ευελιξία και το προσόν να μη δημιουργεί αναστατώσεις στη δομή της δημόσιας διοίκησης με μετακινήσεις υπηρεσιών και προσωπικού από υπουργείο σε υπουργείο.

Θα' λεγα λοιπόν κάπως απόλυτα και σχηματικά πως κρίσιμο στοιχείο δεν είναι τόσο ο αριθμός των υπουργείων, όσο η εξασφάλιση των προϋποθέσεων για τη συλλογική λειτουργία της κυβέρνησης, λειτουργία που διασφαλίζει την άσκηση της

βασικής αρμοδιότητάς της να χαράσσει τη γενική πολιτική της χώρας.

Άφησα για το τέλος τη θέση του Πρωθυπουργού. Εδώ νομίζω ότι γίνεται μια βασική παρεξήγηση. Η ενίσχυση της νομικοπολιτικής θέσης του Πρωθυπουργού δεν περίμενε, βέβαια, το νέο νόμο για να συντελεστεί. Απορρέει από τη δομή των κομμάτων και του κομματικού συστήματος και ως φαινόμενο έχει ένα διεθνή χαρακτήρα, χωρίς να αποτελεί ευρεσιτεχνία του ελληνικού πολιτικού συστήματος.

Ο νέος νόμος επιχειρεί (άλλες φορές με επιτυχία και άλλες όχι) να τυποποιήσει νομικά τις πολιτικές λειτουργίες που επιτελεί ούτως ή άλλως ο Πρωθυπουργός. Η νομική αυτή ρύθμιση καθιστά όμως έτσι τη θέση του Πρωθυπουργού κάπως πιο διαφανή και περισσότερο ελέγξιμη.

Οι νέες ρυθμίσεις

Με την έννοια αυτή οι νέες ρυθμίσεις (λιγότερο από ό,τι φαίνεται με την πρώτη ματιά) δύσκολα μπορούν να κατηγορηθούν για κάτι που έχει προ πολλού συντελεστεί στο σύγχρονο αστικό κράτος: τις τάσεις ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας. Είναι υπερβολικό αν όχι αφελές να αποδίδει κανείς τέτοια κατηγορία σ' ένα νόμο για την οργάνωση της κυβέρνησης.

Αλλά για τα ζητήματα αυτά αξίζει να επανέλθουμε σ' άλλο σημείωμα. Εκείνο που πρέπει να υπογραμμίσουμε είναι πως η οργάνωση της κυβέρνησης συνδέεται άμεσα με την πολιτική της, δηλαδή με τις προτεραιότητες του προγράμματός της. Και οποιοδήποτε οργανωτικό σχήμα με το κριτήριο αυτό πρέπει να αξιολογηθεί πολιτικά.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Τα άρθρα 37, 38 και 41 Σ. 1975/86

Άρθρο 37

1. Όπως ισχύει σήμερα.

α) διατύπωση στη δημοτική.

1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διορίζει τον Πρωθυπουργό και, με πρότασή του, διορίζει και παύει τα λοιπά μέλη της Κυβέρνησης και τους Υφυπουργούς.

2. Πρωθυπουργός διορίζεται ο αρχηγός του κόμματος το οποίο διαθέτει στη Βουλή την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών. Αν κανένα κόμμα δεν διαθέτει την απόλυτη πλειοψηφία, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας παρέχει στον αρχηγό του κόμματός που διαθέτει τη σχετική πλειοψηφία διερευνητική εντολή για να διακριβωθεί η δυνατότητα σχηματισμού Κυβέρνησης που να απολαμβάνει την εμπιστοσύνη της Βουλής.

3. Αν δεν διαπιστωθεί αυτή η δυνατότητα, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας παρέχει διερευνητική εντολή στον αρχηγό του δεύτερου σε κοινοβουλευτική δύναμη κόμματος και εάν δεν τελεσφορήσει και αυτή, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δίνει διερευνητική εντολή στον αρχηγό του τρίτου σε κοινοβουλευ-

τική δύναμη κόμματος. Κάθε διερευνητική εντολή ισχύει για τρεις ημέρες. Αν οι διερευνητικές εντολές δεν τελεσφορήσουν, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας καλεί τους αρχηγούς των κομμάτων και, αν επιβεβαιωθεί η αδυναμία σχηματισμού Κυβέρνησης που να έχει την εμπιστοσύνη της Βουλής, επιδιώκει το σχηματισμό Κυβέρνησης από όλα τα κόμματα της Βουλής για τη διενέργεια εκλογών και σε περίπτωση αποτυχίας αναθέτει στον Πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας ή του Αρείου Πάγου ή του Ελεγκτικού Συνεδρίου το σχηματισμό Κυβέρνησης, όσο το δυνατόν ευρύτερης αποδοχής, για να διενεργήσει εκλογές, και διαλύει τη Βουλή.

4. Στις περιπτώσεις κατά τις οποίες ανατίθεται σύμφωνα με τις προηγούμενες παραγράφους, εντολή σχηματισμού Κυβέρνησης ή διερευνητική εντολή σε αρχηγό κόμματος, αν το κόμμα δεν έχει αρχηγό ή εκπρόσωπο, ή αν ο αρχηγός ή ο εκπρόσωπος του δεν έχει εκλεγεί βουλευτής, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δίνει την εντολή σ' αυτόν που προτείνει η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος. Η πρόταση για την ανάθεση εντολής γίνεται μέσα σε τρεις ημέρες από την ημέρα που ο Πρόεδρος της Βουλής ή ο αναπληρωτής του ανακοινώσει στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας τη δύναμη των κομμάτων στη Βουλή· η ανακοίνωση αυτή γίνεται πριν από κάθε ανάθεση εντολής.

Ερμηνευτική δήλωση:

Στην περίπτωση διερευνητικών εντολών, αν κόμματα είναι ισοδύναμα σε βουλευτικές έδρες, προηγείται εκείνο που πήρε περισσότερες ψήφους στις του παλαιότερου με ίσο αριθμό εδρών. Στις δύο αυτές περιπτώσεις δεν παρέχονται διερευνητικές εντολές με περισσότερα από τέσσερα κόμματα.

β) διατύπωση στην καθαρεύουσα.

1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διορίζει τον Πρωθυπουργόν, επί τη προτάσει δε αυτού διορίζει και παύει τα λοιπά μέλη της Κυβερνήσεως και τους Υφυπουργούς.

2. Πρωθυπουργός διορίζεται ο αρχηγός του κόμματος, το οποίον διαθέτει εις την Βουλήν την απόλυτον πλειοψηφίαν των εδρών. Εάν ουδέν κόμμα διαθέτη την απόλυτον πλειοψηφίαν, ο

Πρόεδρος της Δημοκρατίας παρέχει διερευνητική εντολήν εις τον αρχηγόν του σχετικώς πλειοψηφούντος κόμματος προς διακρίβωσιν της δυνατότητος σχηματισμού κυβερνήσεως απολαουούσης της εμπιστοσύνης της Βουλής.

3. Μη διαπιστουμένης αυτής της δυνατότητος, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας παρέχει διερευνητική εντολήν εις τον αρχηγόν του δευτέρου εις κοινοβουλευτικήν δύναμιν κόμματος, εάν δε και αυτή αποβή ατελέσφορος, δίδει διερευνητικήν εντολήν εις τον αρχηγόν του τρίτου εις κοινοβουλευτικήν δύναμιν κόμματος. Εκάστη διερευνητική εντολή έχει ισχύν τριών ημερών. Εάν αι διερευνητικά εντολαί αποβούν ατελέσφοροι, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας καλεί τους αρχηγούς επιβεβαιουμένης δε της αδυναμίας σχηματισμού Κυβερνήσεως απολαουούσης της εμπιστοσύνης της Βουλής, επιδίδει σχηματισμόν Κυβερνήσεως εξ όλων των κομμάτων της Βουλής προς διενέργειαν εκλογών, επί αποτυχίας δε αναθέτει τον σχηματισμόν Κυβερνήσεως της ευρυτέρας δυνατής αποδοχής προς διενέργειαν εκλογών εις τον Πρόεδρον του Συμβουλίου της Επικρατείας ή του Αρείου Πάγου ή του Ελεγκτικού Συνεδρίου και διαλύει την Βουλήν.

4. Εις τας περιπτώσεις κατά τας οποίας ανατίθεται, συμφώνως προς τας προηγούμενας παραγράφους, εντολή σχηματισμού Κυβερνήσεως ή διερευνητική εντολή εις αρχηγόν κόμματος, εάν το κόμμα δεν έχει αρχηγόν ή εκπρόσωπον, ή εάν ο αρχηγός ή ο εκπρόσωπος αυτού δεν εξελέγη βουλευτής, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δίδει την εντολήν εις τον προτεινόμενον υπό της κοινοβουλευτικής ομάδος του κόμματος. Η πρότασις δι' ανάθεσιν εντολής ενεργείται εντός τριημέρου από της υπό του Προέδρου της Βουλής, ή του αναπληρωτού του, ανακοινώσεως εις τον Πρόεδρον της Δημοκρατίας της δυνάμεως των κομμάτων εις την Βουλήν, η οποία γίνεται προ εκάστης αναθέσεως εντολής.

Ερμηνευτική δήλωσις:

Επί δευρευνητικών εντολών, εάν κόμματα είναι ισοδύναμα εις βουλευτικής έδρας προηγείται το λαβόν τας περισσότερας ψήφους

κατά τας εκλογάς· νεοσχηματισθέν κόμμα με κοινοβουλευτικήν ομάδα, κατά τα οριζόμενα εις τον Κανονισμόν της Βουλής, έπεται του παλαιότερου με ίσον αριθμόν εδρών. Εις αμφοτέρας τας περιπτώσεις δεν παρέχονται διερευνητικά εντολαί εις περισσότερα των τεσσάρων κομμάτων.

2. Η αρχική διατύπωση στο Σ.1975.

Η αρχική διατύπωση του άρθρου 37 παράγραφος 2 ήταν:

2. Πρωθυπουργός διορίζεται ο αρχηγός του διαθέτοντος εν τη Βουλή την απόλυτον πλειοψηφίαν των εδρών κόμματος. Αν το κόμμα δεν έχη αρχηγόν, ή αν ο αρχηγός αυτού δεν εξελέγη βουλευτής ή δεν υπάρχει εκπρόσωπος ο διορισμός ενεργείται μετά την υπό της κοινοβουλευτικής ομάδος του κόμματος ανάδειξιν αρχηγού αυτής, πραγματοποιουμένην το βραδύτερον εντός πενθημέρου από της υπό του Προέδρου της Βουλής ανακοινώσεως εις τον Πρόεδρον της Δημοκρατίας της εν τη Βουλή δυνάμεως των κομμάτων.

Η αρχική διατύπωση του άρθρου 37 παράγραφος 3 ήταν:

3. Εάν ουδέν κόμμα διαθέτη την απόλυτον πλειοψηφίαν των εν τη Βουλή εδρών, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας παρέχει εντολήν διερευνητικήν εις τον αρχηγόν του σχετικώς πλειοψηφούντος κόμματος προς διακρίβωσιν της δυνατότητας σχηματισμού Κυβερνήσεως απολαυούσης της εμπιστοσύνης της Βουλής κατά τα εν τη προηγουμένη παραγράφω οριζόμενα.

Η αρχική διατύπωση του άρθρου 37 παράγραφος 4 ήταν:

4. Μη επιτυγχανομένου τούτου, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δύναται να αναθέση νέαν διερευνητικήν εντολήν εις τον αρχηγόν του δευτέρου εις κοινοβουλευτικήν δύναμιν κόμματος ή να διορίση Πρωθυπουργόν, μετά γνώμην του Συμβουλίου Δημοκρατίας, μέλος ή μη της Βουλής δυνάμενον κατά την κρίσιν του να τύχη ψήφου εμπιστοσύνης της Βουλής.

Εις τον ούτω προκριθέντα Πρωθυπουργόν ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δύναται να παράσχη και το δικαίωμα διαλύσεως της Βουλής προς διεξαγωγήν εκλογών.

3. Το άρθρο 37 στις διάφορες φάσεις τις αναθεωρητικής διαδικασίας.

α) Η αρχική Πρόταση

α) Το εδάφιο β της παραγράφου 2 του άρθρου 37 καταργείται και το εδαφ. α της παραγράφου 2 και η παράγραφος 3 του ιδίου άρθρου συνενώνονται σε μία παράγραφο ως εξής:

«2. Πρωθυπουργός διορίζεται ο αρχηγός του κόμματος το οποίον διαθέτει εις την Βουλήν την απόλυτον πλειοψηφίαν των εδρών. Εάν ουδέν κόμμα διαθέτη την απόλυτον πλειοψηφίαν, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας παρέχει διερευνητικήν εντολήν εις τον αρχηγόν του σχετικώς πλειοψηφούντος κόμματος προς σχηματισμόν Κυβερνήσεως, απολαβούσης της εμπιστοσύνης της Βουλής».

β) Η παράγραφος 4 του άρθρου 37 παίρνει τον αριθμό 3 και αντικαθίσταται ως εξής:

«3. Μη επιτυχανομένου τούτου, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας παρέχει νέαν διερευνητικήν εντολήν εις τον αρχηγόν του δευτέρου εις κοινοβουλευτικήν δύναμιν κόμματος. Αποκρουομένης υπό της Βουλής και της νέας αυτής εντολής, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δύναται να αναθέσει τον σχηματισμόν Κυβερνήσεως εις τον αρχηγόν του τρίτου εις κοινοβουλευτικήν δύναμιν κόμματος. Εις περίπτωσιν κατά την οποίαν η Κυβέρνησις εκ της τελευταίας διερευνητικής εντολής δεν λάβη ψήφον εμπιστοσύνης, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διαλύει την Βουλήν και αναθέτει τον σχηματισμόν Κυβερνήσεως προς διενέργεια εκλογών εις τον Πρόεδρον του Συμβουλίου της Επικρατείας ή του Αρείου Πάγου, ο οποίος σχηματίζει την Κυβέρνησιν εκ βουλευτών κατ' αναλογίαν της κοινοβουλευτικής δυνάμεως των κομμάτων».

γ) Στο άρθρο 37 προστίθεται παράγραφος 4, η οποία έχει ως εξής:

«4. Εις τας περιπτώσεις, κατά τας οποίας ανατίθεται, συμφώνως προς τας προηγούμενας παραγράφους, εντολή

σχηματισμού Κυβερνήσεως εις αρχηγόν κόμματος, εάν το κόμμα δεν έχει αρχηγόν ή εκπρόσωπον ή εάν ο αρχηγός ή ο εκπρόσωπος αυτού δεν εξελέγη βουλευτής, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διορίζει Πρωθυπουργόν τον προτεινόμενον υπό της κοινοβουλευτικής ομάδος του κόμματος. Η πρότασις Πρωθυπουργού ενεργείται εντός πενθημέρου από της υπό του Προέδρου της Βουλής ανακοινώσεως εις τον Πρόεδρον της Δημοκρατίας της δυνάμεως των κομμάτων εις την Βουλήν, η οποία γίνεται υπό εκάστης εντολής προς σχηματισμόν κυβερνήσεως.

β) όπως διαμορφώθηκε από την ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή της Στ' Αναθεωρητικής Βουλής.

1.

2. Πρωθυπουργός διορίζεται ο αρχηγός του κόμματος, το οποίον διαθέτει εις την Βουλήν την απόλυτον πλειοψηφίαν των εδρών. Εάν ουδέν κόμμα διαθέτη την απόλυτον πλειοψηφίαν, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας παρέχει διερευνητικήν εντολήν εις τον αρχηγόν του σχετικώς πλειοψηφούντος κόμματος προς διακρίβωσιν της δυνατότητος σχηματισμού κυβερνήσεως απολαβούσης της εμπιστοσύνης της Βουλής.

3. Μη διαπιστουμένης αυτής της δυνατότητος, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας παρέχει διερευνητικήν εντολήν εις τον αρχηγόν του δευτέρου εις κοινοβουλευτικήν δύναμιν κόμματος, εάν δε και αυτή αποβή ατελέσφορος δίδει διερευνητικήν εντολήν εις τον αρχηγόν του τρίτου εις κοινοβουλευτικήν δύναμιν κόμματος. Εκάστη διερευνητική εντολή έχει ισχύν τριών ημερών. Εάν αι διερευνητικάί εντολαί αποβούν ατελέσφοροι, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας καλεί τους αρχηγούς, επιδιώκει σχηματισμόν Κυβερνήσεως, εξ όλων των κομμάτων της Βουλής προς διενέργειαν εκλογών, επί αποτυχίας δε αναθέτει τον σχηματισμόν κυβερνήσεως της ευρυτέρας δυνατής αποδοχής προς διενέργειαν εκλογών εις τον Πρόεδρον του Συμβουλίου της Επικρατείας ή του Αρείου Πάγου ή του Ελεγκτικού Συνεδρίου και διαλύει την Βουλή.

4. Εις τας περιπτώσεις κατά τας οποίας ανατίθεται, συμφώνως προς τας προηγούμενας παραγράφους, εντολή

σχηματισμού κυβερνήσεως ή διερευνητική εντολή, εις αρχηγόν κόμματος, εάν το κόμμα δεν έχει αρχηγόν ή εκπρόσωπον, ή εάν ο αρχηγός ή ο εκπρόσωπος αυτού δεν εξελέγη βουλευτής, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δίδει την εντολήν εις τον προτεινόμενον υπό της κοινοβουλευτικής ομάδος του κόμματος. Η πρότασις δι' ανάθεσιν εντολής διενεργείται εντός τριημέρου από της υπό του Προέδρου της Βουλής, ή του αναπληρωτού του, ανακοινώσεως εις τον Πρόεδρον της Δημοκρατίας της δυνάμεως των κομμάτων εις την Βουλήν, η οποία γίνεται προ εκάστης αναθέσεως εντολής.

ΑΡΘΡΟ 38

1. όπως ισχύει σήμερα

α) διατύπωση στη δημοτική

1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας απαλλάσσει από τα καθήκοντά της την Κυβέρνηση, αν αυτή παραιτηθεί, καθώς και αν η Βουλή αποσύρει την εμπιστοσύνη της κατά το άρθρο 84. Στις περιπτώσεις αυτές εφαρμόζονται αναλόγως οι διατάξεις των παραγράφων 2,3 και 4 του άρθρου 37.

Αν ο Πρωθυπουργός της παραιτούμενης Κυβέρνησης είναι αρχηγός ή εκπρόσωπος κόμματός που διαθέτει την απόλυτη πλειοψηφία του συνόλου των βουλευτών, εφαρμόζεται αναλόγως η διάταξη του άρθρου 37 παράγραφος 3 εδάφιο γ'.

2. Αν ο Πρωθυπουργός παραιτηθεί ή εκλείψει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διορίζει Πρωθυπουργό αυτόν που προτείνει η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος στο οποίο ανήκει· η πρόταση για Πρωθυπουργό γίνεται το αργότερα μέσα σε τρεις ημέρες. Εωσότου διοριστεί ο νέος Πρωθυπουργός τα καθήκοντα Πρωθυπουργού ασκεί ο πρώτος κατά σειρά Αντιπρόεδρος ή Υπουργός.

Ερμηνευτική δήλωση:

Η διάταξη της παραγράφου 2 εφαρμόζεται και σε περίπτωση αναπλήρωσης του Προέδρου της Δημοκρατίας κατά το άρθρο 34.

β) διατύπωση στην καθαρεύουσα

1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας απαλλάσσει των καθηκόντων της την Κυβέρνησιν παραιτούμενην, ως και αν η Βουλή αποσύρη την εμπιστοσύνην της, κατά το άρθρο 84.

Εις τας περιπτώσεις αυτάς εφαρμόζονται αναλόγως αι διατάξεις των παραγράφων 2,3 και 4 του άρθρου 37.

Εάν ο Πρωθυπουργός της παραιτουμένης Κυβερνήσεως είναι αρχηγός ή εκπρόσωπος κόμματος διαθέτοντος την απόλυτον πλειοψηφίαν του συνόλου των βουλευτών, εφαρμόζεται αναλόγως η διάταξις του άρθρου 37, παράγραφος 3, εδάφιον γ'.

2. Εάν ο Πρωθυπουργός παραιτηθή ή εκλείψη, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διορίζει Πρωθυπουργόν τον προτεινόμενον υπό της κοινοβουλευτικής ομάδος του κόμματος εις το οποίον ανήκει, η δε πρότασις δια Πρωθυπουργόν ενεργείται το βραδύτερον εντός τριημέρου. Μέχρι του διορισμού του νέου Πρωθυπουργού, τα καθήκοντα Πρωθυπουργού ασκεί ο πρώτος τη τάξει Αντιπρόεδρος ή Υπουργός.

Ερμηνευτική δήλωση:

Η διάταξις της παραγράφου 2 εφαρμόζεται και εις περίπτωσιν αναπληρώσεως του Προέδρου της Δημοκρατίας κατά το άρθρον 34.

2. Η αρχική διατύπωση στο Σ.1975.

Η αρχική διατύπωση του άρθρου 38 παράγραφος 1 ήταν:

1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας απαλλάσσει των καθηκόντων του τον Πρωθυπουργόν παραιτούμενον, ως και αν η Κυβέρνησις αποδοκιμασθή υπό της Βουλής, κατά τα εν άρθρω 84 οριζόμενα.

Εις τας περιπτώσεις ταύτας η εντολή σχηματισμού Κυβερνήσεως ανατίθεται εις μέλος της Βουλής υποχρεούμενον όπως ζητήσει ψήφον εμπιστοσύνης κατά το άρθρον 84, ή εις μέλος ή μη της Βουλής προς άμεσον διάλυσιν αυτής και ενέργεια εκλογών.

Η αρχική διατύπωση του άρθρου 38 παράγραφος 2 ήταν:

2. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δύναται να παύση την Κυβέρνησιν, αφού ακούση την γνώμην του Συμβουλίου της Δημοκρατίας, εφαρμοζομένου περαιτέρω του β' εδαφίου της προηγούμενης παραγράφου.

Η αρχική διατύπωση του άρθρου 38 παράγραφος 3 ήταν:

3. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας εις εκτάκτους περιστάσεις δύναται να συγκαλή παρ' αυτό το Υπουργικόν Συμβούλιον υπότην προεδρίαν του.

3. Το άρθρο 38 στις διάφορες φάσεις αναθεωρητικής διαδικασίας

α) αρχική πρόταση

α) Η παράγραφος 1 του άρθρου 38 αντικαθίσταται ως εξής:

«1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας απαλλάσσει των καθηκόντων της την Κυβέρνησιν παραιτουμένην ως και αν αποδοκιμασθεί υπό της Βουλής, κατά το άρθρον 84. Εις τας περιπτώσεις αυτάς εφαρμόζονται αναλόγως αι διατάξεις των παραγράφων 2,3 και 4 του άρθρου 37».

β) Αι παράγραφοι 2 και 3 του άρθρου 38 καταργούνται.

γ) Στο άρθρο 38 προστίθενται παράγραφος 2, η οποία έχει ως εξής:

«2. Εις περίπτωσιν παραιτήσεως του Πρωθυπουργού, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διορίζει Πρωθυπουργόν τον προτεινόμενον υπό της κοινοβουλευτικής ομάδος του κόμματος εις τον οποίον ανήκει. Η πρότασις Πρωθυπουργού υπό της κοινοβουλευτικής ομάδος ενεργείται το βραδύτερον εντός πενθημέρου από της απαλλαγής των καθηκόντων του παραιτηθέντος. Μέχρι του διορισμού του νέου Πρωθυπουργού τα καθήκοντα Πρωθυπουργού ασκεί ο πρώτος τη τάξει Υπουργός.

β) όπως διαμορφώθηκε από την ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή της Στ' Αναθεωρητικής Βουλής

1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας απαλλάσσει των καθηκόντων της την κυβέρνηση παραιτούμενην, ως και αν η Βουλή αποσύρη την εμπιστοσύνη της, κατά το άρθρον 84, παράγραφος 2.

Εις τας περιπτώσεις αυτάς εφαρμόζονται αναλόγως αι διατάξεις των παραγράφων 2,3 και 4 του άρθρου 37.

2. Εάν ο Πρωθυπουργός παραιτηθή ή εκλείψη, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διορίζει Πρωθυπουργόν τον προτεινόμενον υπό της Κοινοβουλευτικής ομάδος του κόμματος εις το οποίον ανήκει, η δε πρότασις δια Πρωθυπουργόν ενεργείται το βραδύτερον εντός τριημέρου. Μέχρι του διορισμού του νέου Πρωθυπουργού, τα καθήκοντα Πρωθυπουργού ασκεί ο πρώτος τη τάξει αντιπρόεδρος ή υπουργός.

ΑΡΘΡΟ 41

1. όπως ισχύει σήμερα

α) διατύπωση στη δημοτική

1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί να διαλύσει τη Βουλή, αν έχουν παραιτηθεί ή και καταψηφισθεί από αυτή δύο Κυβερνήσεις και η σύνθεσή της δεν εξασφαλίζει κυβερνητική σταθερότητα. Οι εκλογές ενεργούνται από την Κυβέρνηση που έχει την εμπιστοσύνη της διαλυόμενης Βουλής. Σε κάθε άλλη περίπτωση εφαρμόζεται αναλόγως το τρίτο εδάφιο της παραγράφου 3 του άρθρου 37.

2. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διαλύει τη Βουλή με πρόταση της Κυβέρνησης που έχει λάβει ψήφο εμπιστοσύνης για ανανέωση της λαϊκής εντολής προκειμένου να αντιμετωπιστεί εθνικό θέμα εξαιρετικής σημασίας. Αποκλείεται η διάλυση της νέας Βουλής για το ίδιο θέμα.

3. Το διάταγμα διάλυσης της Βουλής, προσυπογραμμένο στην περίπτωση της προηγούμενης παραγράφου από το Υπουργικό Συμβούλιο, πρέπει να περιλαμβάνει συγχρόνως την

προκήρυξη εκλογών μέσα σε τριάντα ημέρες από τις εκλογές.

4. Η Βουλή που εκλέχθηκε μετά τη διάλυση της προηγούμενης δεν μπορεί να διαλυθεί πριν περάσει ένα έτος αφότου άρχισε τις εργασίες της, εκτός από τις περιπτώσεις του άρθρου 37 παράγραφος 3 και της παραγράφου 1 του άρθρου αυτού.

5. Η Βουλή διαλύεται υποχρεωτικά στην περίπτωση του άρθρου 32 παράγραφος 4.

Ερμηνευτική δήλωση:

Σε κάθε περίπτωση χωρίς εξαίρεση το διάταγμα για τη διάλυση της Βουλής πρέπει να διαλαμβάνει την προκήρυξη εκλογών μέσα σε τριάντα ημέρες και τη σύγκληση της νέας Βουλής μέσα σε τριάντα ημέρες από αυτές.

β) διατύπωση στην καθαρεύουσα

1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δύναται να διαλύση την Βουλήν, εάν έχουν παραιτηθή ή και καταψηφισθή παρ' αυτής δύο Κυβερνήσεις και η σύνθεσις αυτής δεν εξασφαλίζει κυβερνητικήν σταθερότητα. Αι εκλογαί ενεργούνται από την Κυβέρνησιν η οποία έχει την εμπιστοσύνην της διαλυομένης Βουλής. Εις πάσαν άλλην περίπτωσιν εφαρμόζεται αναλόγως το τρίτον εδάφιον της παραγράφου 3 του άρθρου 37.

2. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διαλύει την Βουλήν, προτάσει της τυχούσης ψήφου εμπιστοσύνης Κυβερνήσεως, προς ανανέωσιν της λαϊκής εντολής προκειμένου να αντιμετωπισθή εξαιρετικής σημασίας εθνικόν θέμα. Αποκλείεται η διάλυσις της νέας Βουλής δια το αυτό θέμα.

3. Το περί διαλύσεως διάταγμα, προσυπογεγραμμένον εν τη περιπτώσει της προηγούμενης παραγράφου υπό του Υπουργικού Συμβουλίου, πρέπει να διαλάβανη συγχρόνως την προκήρυξιν εκλογών εντός τριάκοντα ημερών και την σύγκλησιν της νέας Βουλής εντός τριάκοντα ημερών από τούτων.

4. Βουλή εκλεγείσα μετά διάλυσιν της προηγούμενης δεν δύναται να διαλυθή προ της παρελεύσεως έτους από της ενάρξεως των εργασιών αυτής, εξαιρέσει των περιπτώσεων του άρθρου 37 παράγραφος 3 και της παραγράφου 1 του παρόντος.

5. Η Βουλή διαλύεται υποχρεωτικώς εις την περίπτωση του άρθρου 32 παράγραφος 4.

Ερμηνευτική δήλωσις.

«Εις πάσαν περίπτωση ανεξαιρέτως, το περί διαλύσεως της Βουλής διάταγμα πρέπει να διαλαμβάνη την προκήρυξιν εκλογών εντός τριάκοντα ημερών και την σύγκλησιν της νέας Βουλής εντός τριάκοντα ημερών από τούτων».

2. Η αρχική διατύπωση στο Σ.1975.

Η αρχική διατύπωση του άρθρου 41 παράγραφος 1 ήταν:

1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δύναται να διαλύση την Βουλήν μετά γνώμην του Συμβουλίου της Δημοκρατίας, εάν αυτή ευρίσκεται εν προφανεί δυσαρμονία προς το λαϊκόν αίσθημα ή εάν η σύνθεσις αυτή δεν εξασφαλίζει κυβερνητικήν σταθερότητα.

Η αρχική διατύπωση του άρθρου 41 παράγραφος 2 ήταν:

2. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δύναται να διαλύση την Βουλήν, προτάσει της τυχούσης ψήφου εμπιστοσύνης της Κυβερνήσεως προς ανανέωσιν της λαϊκής εντολής, προκειμένου να αντιμετωπισθή εξαιρετικής σημασίας εθνικόν θέμα.

Η αρχική διατύπωση του άρθρου 41 παράγραφος 4 ήταν:

4. Βουλή εκλεγείσα μετά διάλυσιν της προηγούμενης δεν δύναται να διαλυθή προ της παρελεύσεως έτους από της ενάρξεως των εργασιών αυτής, εξαιρέσει της περιπτώσεως της καταψηφίσεως παρ' αυτής δύο Κυβερνήσεων. Προ της υπογραφής του διατάγματος ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ζητεί την γνώμην του Συμβουλίου της Δημοκρατίας. Αποκλείεται η διάλυσις της Βουλής δις δια την αυτήν αιτίαν.

3. Το άρθρο 41 στις διάφορες φάσεις της αναθεωρητικής διαδικασίας

α) αρχική πρόταση

α) Η παράγραφος 1 του άρθρου 41 αντικαθίσταται ως εξής:

«1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δύναται να διαλύσει την Βουλήν εάν η σύνθεσις αυτής δεν εξασφαλίζει κυβερνητικήν σταθερότητα».

β) Η παράγραφος 2 του άρθρου 41 αντικαθίσταται ως εξής:

«2. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διαλύει την Βουλήν, προτάσει της τυχούσης ψήφου εμπιστοσύνης Κυβερνήσεως προς ανανέωσιν της λαϊκής εντολής, προκειμένου να αντιμετωπισθεί εξαιρετικής σημασίας εθνικόν θέμα».

γ) Τα εδάφια β και γ της παραγράφου 4 καταργούνται.

β) όπως διαμορφώθηκε από την ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή της Στ' Αναθεωρητικής Βουλής

Άρθρον 41.

1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δύναται να διαλύση την Βουλήν, εάν καταψηφισθούν παρ' αυτής δύο κυβερνήσεις και η σύνθεσις αυτής δεν εξασφαλίζει κυβερνητικήν σταθερότητα.

2. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διαλύει την Βουλήν, προτάσει της τυχούσης ψήφου εμπιστοσύνης Κυβερνήσεως προς ανανέωσιν της λαικής εντολής, προκειμένου να αντιμετωπισθή εξαιρετικής σημασίας εθνικόν θέμα. Αποκλείεται η διάλυσις της νέας Βουλής δια το αυτό θέμα.

3.

4. Η Βουλή εκλεγείσα μετά διάλυσιν της προηγούμενης δεν δύναται να διαλυθή προ της παρελεύσεως έτους από της ενάρξεως των εργασιών αυτής, εξαιρέσει των περιπτώσεων του άρθρου 37, παράγραφος 3 και της παραγράφου 1 του παρόντος.

5.

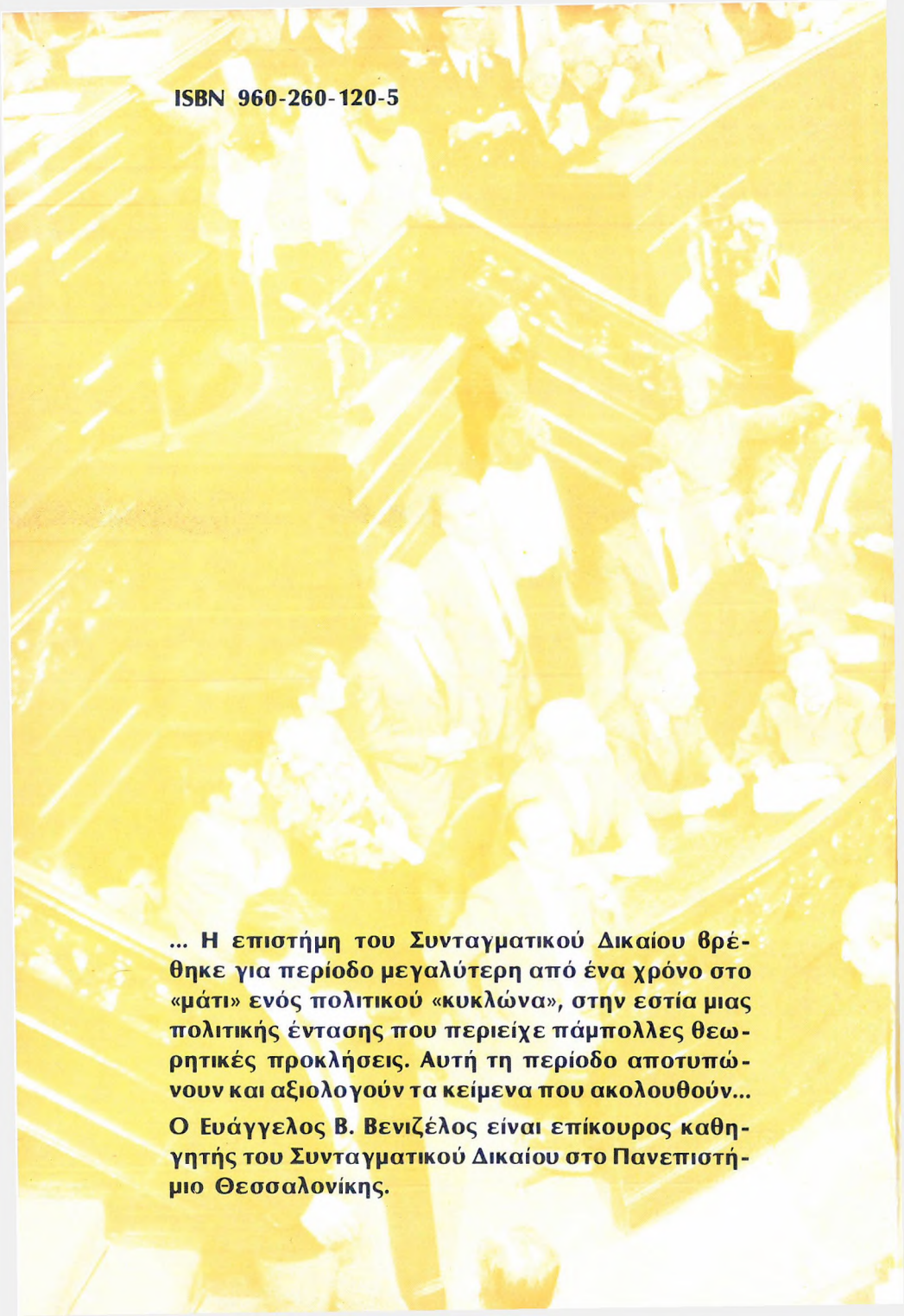
Ερμηνευτική δήλωση.

«Εις πάσαν περίπτωση ανεξαιρέτως, το περί διαλύσεως της Βουλής διάταγμα πρέπει να διαλαμβάνη την προκήρυξιν εκλογών εντός τριάκοντα ημερών και την σύγκλησιν της νέας Βουλής εντός τριάκοντα ημερών από τούτων».

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	7
I. Το Πολίτευμα και η πολιτική συγκυρία από τις ευρω- εκλογές του 1984 μέχρι τις 9 Μαρτίου 1985	13
1. Λειτουργία του Πολιτεύματος και πολιτικές εξελίξεις μετά τις ευρωεκλογές του 1984	15
2. Η πολιτική συγκυρία και το Σύνταγμα	25
3. Η ενδεχόμενη επανεκλογή του Κ. Καραμανλή και η λειτουργία του πολιτεύματος	39
II. Η συνταγματικοπολιτική ένταση: 9 Μαρτίου—2 Ιου- νίου 1985.	47
1. Η ψήφος του προσωρινού προέδρου της Δημοκρατίας .	49
2. Μυστικότητα και δημοκρατία	57
3. Η πολιτική ένταση και το Σύνταγμα	63
III. Η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975: Α΄ Φάση	73
1. Η πρόταση για αναθεώρηση του Συντάγματος και η πο- λιτική συγκυρία	75
2. Οι προεδρικές αρμοδιότητες· παρατηρήσεις στην αρχι- κή πρόταση αναθεώρησης	87
3. Αναθεώρηση και Λειτουργία του Πολιτεύματος (συνέ- ντευξη)	99
4. Και η αναθεώρηση; (Η προεκλογική συζήτηση για την αναθεώρηση)	111

IV. Η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975: Β' Φάση	119
1. Η συνταγματική πρακτική και η ανάγκη αναθεώρηση του συντάγματος	121
2. Η ρυθμιστική συναίνεση	131
3. Η διάλυση της Βουλής.....	141
4. Η «αξία» της αναθεώρησης του Συντάγματος	149
 V. Η μεταφορά του Συντάγματος στη δημοτική	 155
1. Το Σύνταγμα στη δημοτική;	157
2. Γλώσσα και Σύνταγμα (δύο απαντήσεις).....	163
 VI. Ο έλεγχος της συνταγματικότητας και η πολιτική συγκυρία	 169
1. Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια και η πολιτική συγκυρία	171
2. Ο δικαστής και το Σύνταγμα (ο έλεγχος της εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας).....	179
 VII. Πανεπιστήμιο και Σύνταγμα	 187
1. Η Πανεπιστημιακή νομιμότητα	189
2. Πανεπιστήμιο και Σύνταγμα	197
 VIII. Δημόσιοι υπάλληλοι και κόμματα	 203
 IX. Η οργάνωση της Κυβέρνησης	 211
Παράρτημα.....	217

ISBN 960-260-120-5

... Η επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου βρέθηκε για περίοδο μεγαλύτερη από ένα χρόνο στο «μάτι» ενός πολιτικού «κυκλώνα», στην εστία μιας πολιτικής έντασης που περιείχε πάμπολλες θεωρητικές προκλήσεις. Αυτή τη περίοδο αποτυπώνουν και αξιολογούν τα κείμενα που ακολουθούν...

Ο Ευάγγελος Β. Βενιζέλος είναι επίκουρος καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.